

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381–21/420–199
e-mail: jboarov@maticasrpska.org.yu
www.maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 75–76. свеску 11. октобра 2007. године
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор: Мирјана Зрнић
Коректор: Мирјана Зрнић
Преводиоци резимеа: проф. др Предраг Новаков
и Светлана Вучковић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Ласер студио, Нови Сад
Штампа: Идеал, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство науке Републике Србије

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

75–76

НОВИ САД
2007

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

75–76

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Др Љубодраг Димић
Академик Василије Крестић
Академик Чедомир Попов
Др Биљана Шимуновић-Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

75–76

НОВИ САД
2007

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES AND TREATISES

Академик Милош Благојевић, <i>Арбанаси у светлости најстаријих српских извора</i> – Albanians in the Light of the Oldest Serbian Sources. . .	7
Володимир Миљчев, <i>Срби у Украјини у првој половини XVIII века</i> – Serbs in Ukraine in the First Half of the 18 th Century.	23
Александар Раковић, <i>Ускршњи устанак у Ирској 1916. у Београдским новинама</i> – Easter Rebellion in Ireland in 1916 in <i>Beogradске Новине</i>	51
Мр Бојан Симић, <i>Агенција „Авала“ – „Avala“ Agency</i>	75

ПРИЛОЗИ И ГРАБА CONTRIBUTION AND MATERIALS

Божидар Панић, <i>Први туторски дневник Текелијине цркве у Араду (део друге, 1745–1751)</i> – The First Tutorial Diary of Tekelija's Church in Arad (2 nd part, 1745–1751).	93
Горан Комар, <i>Савински архимандрит Леонтије (Аврамовић)</i> – Savina Archimandrite Leontije (Avramović)	113
Др Владан Гавриловић, <i>Два документа из 1844. о Српским Моравицама у Горском Котару</i> – Two Documents from 1844 about Srpske Moravice in Gorski Kotar	121
Др Петар В. Крестић, <i>Похвала врховног жујана Бачке, Торонтала и вршачког округа Исидора Николића Србоградског из 1850. године</i> – Praise for the Supreme Prefect of Vacska, Torontal and the Vršac District, Isidor Nikolić Srbogradski from 1850	127
Др Петар В. Крестић, <i>О иокрепљању „Српског гласа“, гласила Српске народне странке у Далмацији</i> – On the Foundation of <i>Srpski Glas</i> , the Newspaper of the Serbian People's Party in Dalmatia.	135

НАУЧНИ СКУПОВИ* SCIENTIFIC MEETINGS

Академик Милорад Екмечић, <i>Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса</i> – Balkans Policy of Austria-Hungary in the Aftermath of Berlin Congress.	143
Академик Чедомир Попов, <i>Кнез/краљ Милан и Јован Ристић</i> – Prince/King Milan and Jovan Ristić.	157
Академик Василије Ђ. Крестић, <i>Краљ Милан и Јосип Јурај Штиросмајер</i> – King Milan and Josip Juraj Strossmayer.	167

Др Љубомирка Кркљуш, <i>Кнез Милан Обреновић и Светозар Милетић</i> – Prince Milan Obrenović and Svetozar Miletic	177
Александра Новаков, <i>Некролози о Милану Обреновићу у српској штампи</i> – Obituaries for Milan Obrenović in the Serbian Press	203

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Др Слободан Турлаков, <i>Милан Пироћанац и његове „Белешке“</i> – Milan Piroćanac and his <i>Notes</i>	217

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Средоје Лалић, Володимир Миљчев и Олга Посуњко, <i>Канцеларија Новосрпског корџуса</i>	237
Борис Стојковски, Џулија М. Х. Смит, <i>Европа после Рима</i>	239
Борис Стојковски, Georges Tate, <i>Justinien L'Épopée de l'Empire d'Orient</i>	241

* Радови објављени у рубрици Научни скупови саопштени су на научном скупу *Милан Обреновић од вазала до краља*, који је одржан 13–14. октобра 2005. године, у САНУ

* The papers published in the section Scientific Meetings were presented at the scientific meeting *Milan Obrenović from a Vassal to the King* which was held on October 13–14, 2005 in SANU (Serbian Academy of Sciences and Art)

Милош Благојевић

АРБАНАСИ У СВЕТОСТИ НАЈСТАРИЈИХ СРПСКИХ ИЗВОРА

САЖЕТАК: Од времена Стефана Немање па до смрти цара Душана територија данашње северне Аланије, а касније и друге области, налазиле су се под влашћу српских владара. Становници који су живели на тим просторима припадали су католичкој или православној цркви, а у српским изворима никада се не називају Илири, већ по правилу Арбанаси. У историографији се претпостављало да су српске власти вршиле притисак на католике Арбанасе и њихове свештенике, што се на основу српских извора не може доказати. Напротив, обавезе земљорадника Арбанаса исте су као и земљорадника Срба, док су обавезе сточара Арбанаса сличне или исте као и обавезе Влаха, професионалних сточара. Назначена проблематика заузима централно место у нашем излагању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Илири, Илирија, Албанија, Арбанаси, сточари, земљорадници и обавезе.

Многобројна питања што их је деценијама постављала историографија, а односе се на порекло, појаву и размештај Албанаца током средњег века, разматрана су пре две деценије са различитих аспеката и то у посебном циклусу предавања која су одржана од 21. маја до 4. јуна 1986. године. Предавања је организовао Међуодељенски одбор за проучавање Косова у сарадњи са Одељењем историјских наука САНУ. Свако предавање приређено је за штампу као посебна студија, па је објављено у књизи *Илири и Албанци*.¹ Четири године касније, између 21. и 23. јуна, одржан је вели-

¹ *Илири и Албанци*, Научни скупови САНУ, књ. XXXIX, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1988. Од реферата који су објављени у овој публикацији, за наше излагање су од посебног значаја следећи:

В. Поповић, *Албанија у касној антици*, 201–285.

Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, 285–322.

С. Ђирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, 323–359.

Сва три текста преведена су на енглески. Поуздан ослонац за даља истраживања представља студија коју је написао: И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас СССXXXVIII САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 11–116.

ки међународни научни скуп са блиском тематиком који је организовао Историјски институт Црне Горе. На скупу је поднет велики број саопштења из различитих научних области, чија је садржина смештена у најшире хронолошке оквире, од праисторије па до последњих деценија XX века. Сви приложени реферати објављени су у посебном зборнику радова, под насловом *Стиановништииво словенског иоријекла у Албанији*.² У овом зборнику радова, као и у поменутој публикацији *Илири и Албанци*, налазе се на изворима чврсто утемељене студије и расправе, које представљају поуздан ослонац за свако даље истраживање историје Албаније и Албанаца.

У историографији је добро позната садржина многобројних средњовековних извора у којима се помињу Албанци или Арбанаси.³ Име ове етничке групе или народа записано је на различите начине, с мањим или већим одступањима, што је зависило од језика на којем су састављани средњовековни текстови.⁴ У Византији је коришћен грчки, а у католичким срединама латински, док су, међу Словенима који су имали непосредне контакте са становништвом Албаније, сачувана документа састављана на српском и бугарском. Најстарији помен Арбанаса или Албанаца записан је у византијским изворима из XI века, што је у науци добро познато. Све податке из византијских извора пажљиво је анализирао Божидар Ферјанчић, па је у својој расправи приказао односе између Византије или Византинаца и Арбанаса, од XI до половине XV, века, тачније до пада грчких земаља под власт Турака.⁵ У расправи је посвећена дужна пажња продору

² *Стиановништииво словенског иоријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991. Нашем излагању пружају користан ослонац следећи радови из овог зборника:

С. Ђирковић, *Трагови словенског стиановништиива на ислу Албаније у средњем веку*, 43–56.

Б. Храбак, *Ширење арбанаших стиочара по равницама и словенски райтари средњовековне Албаније*, 85–135.

Г. Томовић, *Алиин у XIV и XV веку*, 153–166.

М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*, 207–220.

³ Велики број средњовековних извора (до 1406) постао је познат и доступан пре једног века. Види: Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, collegerunt et digesserunt Thalózy, Jireček, Šufflay, I–II, Vindobonae 1913–1918. Од тог времена па до данас број извора о Арбанасима осетно је увећан и они су коришћени у горе поменутиим студијама (види нап. 1 и 2).

⁴ О томе у каквим облицима средњовековни извори доносе имена Арбанас или Арбанаси, М. Шуфлај каже следеће: „Kod bizantinskih pisaca 12–15. vijeka glasi skupno ime za Arbanase ‘Αρβανίται, ‘Αλβανίται, Αλβανοί. Od vremena cara Kantakuzena upotrebljava se isključivo poslednji naziv. Zemlja naziva se kod carevne Ane Komnene ‘Αρβανον, kod Georgija Akropolita ‘Αλβανον. Latini zovu narod Arbanenses (1166), zemlju Arbanum (1204, 1250), od vremena anžuvinskih pako (1271) gotovo isključivo Albanenses, Albania. Odatle potiče talijanski Albanese (1313), u Dubrovniku preko slovenskog i grčkog utjecaja, Arbanese, Albanese, Alvanes (1318), u Baru još god. 1536. Arbania” (М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi, njihova simbioza u srednjem vijeku*, Beograd 1925, 24). Наведени примери дају општу слику о називима Арбанаса и њихове територије, али се тиме не исцрпљују сви случајеви, поготово примери из српског средњовековног језика.

⁵ Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, 285–322.

Арбанаса у старе грчке области: Епир, Тесалију, Етолију и на Пелопонез, што је довело до многобројних и дуготрајних сукоба. Божидару Ферјанчићу није промакла чињеница да се у списима византијских писаца Арбанаси често називају Илирима, али истовремено и Арбанасима или Албанцима, док се Срби помињу истовремено и наизменично као Трибали или Далмати, а Бугари као Мези.⁶ У питању је добро познати манир учених византијских писаца да користе античке називе за земље и народе који више не постоје у средњем веку.

Расправу са сличном оријентацијом али другачијом садржином, која је утемељена на јужнословенским изворима, као и на најважнијим обавештењима из византијских и латинских извора, објавио је Сима Ђирковић.⁷ Догађаји из политичке историје добили су видно место у овој расправи, посебно односи између српских држава и Арбанаса, укључујући и њихово досељавање у старе српске земље, у Метохију и на Косово. Аутор је скрепнуо и пажњу на постепено стварање и продубљивање разних „граница”, етничких, верских, културних, па и политичких.⁸ У другом свом раду под насловом *Трагови словенског сјановништва на тлу Албаније у средњем веку*, С. Ђирковић је, поред проблематике назначене у наслову рада, настојао да утврди географски положај оних територија где се најпре учврстила етничка свест Арбанаса.⁹ За ослонац му је послужило казивање Анонима из 1308. године који саопштава да се Албанија састоји од две провинције, односно од две области, Томоришта и Клисуре. Положај Томоришта одређује планина Томор и река Томорица, па је ова област обухватала град Берат и крајеве источно и југоисточно од града.¹⁰ Теже је одредити географски положај провинције Клисуре. Изгледа да се на ове две „провинције” односи казивање Анонима, да становници „немају градове, тврђаве, села, већ живе у шаторима и одувек се крећу од места до места, по својим катунима и родовима”.¹¹ Подручје Албаније је знатно веће од поменутих провинција јер кроз Албанију протичу реке: Мат, Арзен, Шкумба и Семени. Томориш и Клисуре налазе се на југу описаног простора, али им је у то доба припадало политичко првенство, па Аноним истиче „да уз себе имају друге провинције као што су: Хунавија, Стефанат, Пи-

⁶ Б. Ферјанчић, *н.д.* 293.

⁷ С. Ђирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, 323–358.

⁸ С. Ђирковић, *н.д.* 327–333.

⁹ С. Ђирковић, *Трагови словенског сјановништва на тлу Албаније у средњем веку*, 43–56.

¹⁰ С. Ђирковић, *н.д.* 54.

¹¹ Anonymi Descriptio Europae Orientalis „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia”, anno MCCCVIII exarata, edidit, praefatione et adnotatibus instruxit D-r Olgierd Górka, Cracoviae 1916. Пољско издање О. Гурке прештампало је и превео на македонски Ј. Белчовски, *Опис на Источна Европа од 1308. година, Сјоменици за средновековнаџа и џоновнаџа историја на Македонија*, том II, Скопје 1877, 447–489 (даље: Аноним, *Опис Источне Европе*). За горе наведени цитат да Арбанаси живе у „шаторима”, види: Аноним, *Опис Источне Европе*, 470, 471.

лот, Дебар, које су провинције трибутарне тим Албанцима и као да су робине”.¹² Дебар се налази при ушћу Радике у Црни Дрим, а Пилот у долини Дрима, па се у грубим потезима могу обележити границе Албаније, коју чине на северу Дрим, на истоку долина Црног Дрима, на југу долина Семени, а на западу Приморје. Аноним је посебно описао чиме се баве становници Дебра, Пилота, Стефаната и Хунавије и у чему се огледа њихова потчињеност Албанцима, па каже да се „баве земљорадњом и обрађују винограде ових и послужују што је потребно у кућама њиховим”. Непознати писац још додаје: „Људи из тих провинција не селе се од места до места као поменути Албанци, већ имају трајна станишта и утврђења, нису ни чисти католици ни чисти шизматици”.¹³

Не задржавајући се дуже на осветљавању противуречности, да Албанци живе по шаторима и да се селе од места до места, а ипак имају „куће” и „винограде”, из казивања непознатог аутора јасно се разликују две категорије становника. У првој групи налазе се политички повлашћени сточари номади или полуномади, а у другој потчињени или зависни земљорадници. На све наведене и многе друге чињенице упозорили су у својим студијама С. Ђирковић, Б. Ферјанчић и В. Поповић, где је саопштен и преглед старије литературе.¹⁴ Не исцрпљујући садржину њихових радова, у даљем излагању издвојиће се само она обавештења о Арбанасима која постоје у најстаријим српским изворима из периода Немањића. Оваквим поступком осветлиће се на најбољи начин однос српских владара, државе, друштва, па и српске цркве, према становницима Албаније, а истовремено извршиће се провера, како су Срби у то доба називали своје блиске суседе. На постављено питање може се одмах дати прецизан и поуздан одговор. Ни у једном српском извору који је настао у периоду Немањића, а тачније између друге половине XII и средине XIV века, не помињу се Илири, већ само Арбанаси.¹⁵ Једино је ученом монаху Теодосију било познато да постоји „Илирија”, па он саопштава у *Житију светиога Саве* како је Немања владао: „свим српским земљама што се зову: Диоклитија, Далматија, Травуни-

¹² Аноним, *Опис Источне Европе*, 472, 473, С. Ђирковић, *Трагови словенског становништва на југу Албаније у средњем веку*, 54.

¹³ Аноним, *Опис Источне Европе*, 472, 473.

¹⁴ Види нап. 1.

¹⁵ У српским средњовековним изворима обично се „Арбанас” помиње у једнини (С. Новаковић, *Законски споменници*, 579, 580, 692), а у множини „Арбанаси” (С. Новаковић, *Законски споменници*, 667, 688, 695, 697, 739) или у јед. „Арбанасињ” (С. Новаковић, *Законски споменници*, 430, 578, 620, 647, 652, 660). Територија на којој живе Арбанаси почела је од средине XIV века да се назива у српским изворима „Алванија” (С. Новаковић, *Законски споменници*, 418, 469, 701), односно „Ал’ванија” (С. Новаковић, *Законски споменници*, 701). Територијална одредница „Алванија” употребљава се искључиво у Душановој царској титулатури. Види: М. Динић, *Српска владарска титулатура за време царства*, ЗРВИ 5 (1948) 9–17 (= *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ђирковић и В. Ђокић, Београд, 2003, 176–185. Није искључено да је територијална одредница „Албанија” презета под утицајима из Византије (види нап. 4). Овде треба још приметити да се у Душановој царској титулатури не помињу Албанци, већ само „Алванија”.

ја, на истоку се Илирији приближавајући, а на западу на Римску област наслоњени”.¹⁶ Теодосију је било познато како је, после пада Цариграда 1204. године под власт Латина, од Илирије и других области створена посебна држава. О томе он каже следеће: „Јер царствујући Константинов Град тада заузеше и држаху Фрузи, а царство се грчко надвоје расече, јер над целом Тесалијом и Илиријом, у Солуну, био је цар Теодор,... а у целој Понту, Галатији и Витинији у Азији царевао је благочастиви цар Карлојован Ватец”.¹⁷ Ученост Теодосија је очигледна, али он под „Илиријом” подразумева Епирску државу која је настала осле пада Цариграда 1204. године и распада Византије. Територијално језгро ове државе сачињавали су: Епир, Акарнанија, Етолија, као и делови Албаније. У највећем успону Епирска држава (царство) обухватала је и друге крајеве, а пре свега Тесалију.¹⁸ Теодосије помиње и све народе који су суседи Срба, а поименично: Грке, Бугаре, односно Готе, Угре, па и придошле Фруге (Франке, Латине), али никада Илире, што значи да народ таквог имена није био познат српској средини.¹⁹

За разлику од непознатих Илира, међу најближим суседима Срба, као што су Грци, Бугари или Угри, често се помињу Арбанаси. Први и најстарији помен овог народа у српским изворима записан је у оснивачкој повељи манастира Хиландара, коју је издао 1198. године Стефан Немања, тада монах Симеон. Набрајујући у издатој исправи области и жупе које је запосео и ослободио од туђинске власти, Стефан Немања каже: „и придобих од морске земље Зету и са градовима, а од Арбанаса Пилои, а од грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу”.²⁰ Све што је у наведеном цитату саопштено, поновљено је од речи до речи и у хиландарској повељи коју је издао 1200. године Немањин син и наследник, велики жупан Стефан Немањић.²¹ Помињање Арбанаса у јавноправним

¹⁶ Ђ. Даничић, *Животиј светиоџ Саве*, написао Доментијан (треба Теодосије), Београд 1860, 3 (даље: Ђ. Даничић, *Животиј светиоџ Саве*); Теодосије, *Житије светиоџ Саве*, превео Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 5.

¹⁷ Ђ. Даничић, *Животиј светиоџ Саве*, 170, 171; Теодосије, *Житије светиоџ Саве*, 163.

¹⁸ Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 39–94. Тесалија се осамосталила после смрти деспота Михаила II Анђела (1286).

¹⁹ Теодосије, *Житије светиоџ Саве*, 105 (Грци), 103, 105 (Бугари – Готи), 102, 163, 169 (Фрузи), 178 (Латини).

²⁰ Оснивачка повеља манастира Хиландара коју је издао Стефан Немања објављена је и преведена на неколико места. Види: Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vienna*, 1858, 4–6; С. Новаковић, *Законски синоменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 384, 385; А. Соловјев, *Одабрани синоменици српског права*, Београд 1926, 11–14; Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајковић, *Хиландарска оснивачка повеља Светиоџа Симеона и Светиоџа Саве, Осам векова Сјуденице*, зборник радова, Београд 1986, 49–60; Свети Сава, *Хиландарска повеља Симеона Немање, Сабрани синоци*, превео Л. Мирковић и Д. Богдановић, Београд 1986, 31–33.

²¹ С. Новаковић, *Законски синоменици*, 385; Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља, Сабрани синоци*, приредила Љиљана Лухас-Георгијевска, Београд 1988, 58.

исправама двојице српских владара, представља поуздан доказ да су српске власти и српска средина користиле одредницу Арбанас (мн. Арбанаси) као званичан назив за суседни народ који је живео на територији данашње Албаније, а тачније на северу до средњег тока Дрима, на југу до реке Семени, на истоку до долине Црног Дрима, а на западу до Приморја.

Саопштену констатацију потврђују обавештења из *Житија свеџога Симеона* које је 1208. године саставио Свети Сава. Описујући делатност свог оца, Стефана Немање, Свети Сава каже следеће: „и подиже своју пропалу дедовину и придоби од поморске земље Зету са градовима, а од Рабна оба Пилоша, а од грчке земље Патково, све Хвосно и Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Глбочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче, Белицу”.²² Не задржавајући се дуже на Зети „са градовима” и жупама у Метохији, на Косову и у Поморављу, у наведеном цитату привлачи посебну пажњу чињеница, да је Стефан Немања запосео „од Рабна оба Пилоша”. Назив „Рабна” или „Рабан”, као што је већ у историографији истакнуто, изведен је метатезом од именице „Арбаном” или „Арбанум”, за које знају грчки и латински извори из XI и XII века.²³ Многи истраживачи сматрају да је у питању територија са центром у Кроји, за коју се обично везује и назив града „Арбанон”.²⁴ Име историјске области „Рабна” или „Рабан” може се сматрати и званичним називом који је био добро познат и коришћен у српској средини. Поменути назив био је прихватљив и Арбанасима у XIV веку, па га је користио и најмоћнији арбанашки обласни господар Карло Топија. Приликом обнављања цркве Св. Јована Владимира крај Елбасана (1381–1383), он је поставио свој тројезични ктиторски натпис, на грчком, латинском и словенском.²⁵ У словенском натпису Карло Топија је титулисан као „господин рабански”.²⁶ У бугарским изворима, уместо „Рабна”, поменута је „Арбанаска земља”, што се своди на исто.²⁷ У оба случаја реч је о посебној историјској области која би се могла сместити између четири позната топонима или града: Скадар-Призрен-Охрид-Драч, односно Охрид-Валона.

У северном делу описаног простора налазио се Пилот, тачније две жупе које помиње Свети Сава, Горњи и Доњи Пилот, а у латинским изво-

²² *Списи св. Саве*, Изд. В. Ђоровић, Београд – Сремски Карловци 1928, 151–152, Свети Сава, *Житије Симеона Немање, Сабрани списи*, превод Л. Мирковић, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 97.

²³ С. Ђирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, 328.

²⁴ М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 27, 28; В. Поповић, *Албанија у касној антици*, 245–248.

²⁵ М. Šufflay, *н.д.* 27, 98, 126, 131; И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 50, 51.

²⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких написана на Балкану*, Београд 1974, 83 бр. 72 (Карл Теопиа господињ рабњски).

²⁷ Примере из бугарских извора у којима се помиње „Арбанашка земља” прокоментаришао је већ: В. Златарски, *История на българската дџава през средните векове*, том 3, Софија 1940, 341, 342, 352, 589, 592, 593. На сличан начин поступио је и: С. Ђирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, 330. Види и: Љ. Стојановић, *Слика српске повеље и писма II*, Београд – Сремски Карловци 1934, 205).

рима: Мали и Велики.²⁸ „Провинција” Пилот била је добро позната већ помињаном Анониму. Горњи Пилот обухвата територију дуж долине реке Дрима, данас у Албанији, и то од састава Белог и Црног Дрима, па на запад, све док Крим не промени правац и скрене на југ.²⁹ О географском положају Доњег Пилота мишљења се разилазе.³⁰ Првобитна територија поменуте жупе везује се за доњи ток Дрима, када река промени свој правац и почиње да тече према југу и југозападу, обухватајући крајеве око горњег тока реке Кири и средњег тока реке Шаље. Другачије речено, Доњи Пилот налази се североисточно од Скадра према обали Дрима, Подручје Горњег и Доњег Пилота проучавано је с различитих аспеката, па је поуздано утврђено да је овај простор представљао саставни део српске средњовековне државе, од како га је Немања запосео, између 1183. и 1185. године, па до смрти цара Душана, а тачније до распада Српског царства. Становништво је било измешано, како у етничком тако и у верском погледу. Поред Арбанаса и Срба, било је и Латина, католика и припадника православне цркве. Овом приликом треба само подсетити, како је у Пилоту провео своје последње године живота српски архиепископ Јоаникије I. Напустивши архиепископски трон, Јоаникије је живео у Пилоту од 1276. до 1279. године, где је и умро.³¹ Српски краљеви из династије Немањића држали су Пилот чврсто под својом влашћу, ширећи свој утицај и у крајеве јужно од Пилота. Немањићи су деценијама господарили територијом данашње северне Албаније, односно „Рабна”, да би се у оквирима Душановог царства нашле, практично, све области у којима су живели Арбанаси у то

²⁸ Г. Шкриванић, *Области средњовековног Пилоћа у XIV столећу*, ИЧ VII (1957) 323–332; М. Маловић-Ђукић, *Пилоћ у средњем веку*, 207–220.

У расправи М. Маловић-Ђукић исправљене су поједине констатације Г. Шкриванића које се нису могле одржати.

²⁹ Територија жупе Горњи Пилот поуздано је убицирана на основу географског положаја: села Шикља, заселка Круимада, заселка Крсти и села Сакат. М. Маловић-Ђукић утврдила је положај поменутих насеља и констатовала да се атари Шикље и Круимада простиру јужније од Светог Спаса на Дриму и да захватају земљиште и са леве и са десне обале Дрима. Село Сакат налази се западно од Светог Спаса (М. Маловић-Ђукић, *Пилоћ у средњем веку*, 210).

³⁰ Жупа Доњи Пилот, према речима М. Маловић-Ђукић, обухвата „села у сливу реке Кири и Шаље на десној страни реке Дрима заједно с Купелником који је најисточнија тачка Доњег Пилота (М. Маловић-Ђукић, *н.д.* 211). По мишљењу М. Пешикана „хипотетично је из Светоарханђеловске хрисовуље закључивано да се у Доњем Пилоту налази Купелник (а он је реално у Зети, само је у хрисовуљи уписан иза података о Доњем Пилоту). Види: М. Пешикан, *Свједочанства стјарих йойса о стјановништву сјeverоалбанског и сусједног југословенског подручја крајем средњег вијека*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 189, 190. Објашњење М. Пешикана треба прихватити и због тога, што је у XII веку постојала жупа Купелник која је улазила у састав области Зете са још 9 жупа. Тешко би се могло објаснити да је жупа Купелник ушла у састав жупе Доњи Пилот већ почетком XIII века или нешто касније.

³¹ Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископских српских, најисао архиепископског Данило и други*, Београд – Загреб 1866, 289; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископских српских*, превео Л. Мирковић, предговор написао Н. Радојчић, Београд 1935, 220.

доба.³² На ову чињеницу треба скренути пажњу, не због истицања освајачких подухвата српских владара, већ да би се упозорило како је српска војна и политичка елита добро познавала подручје „Рабна” и народ који је на том простору живео. Но и поред доброг познавања и увида у постојеће прилике, у српским средњовековним текстовима Илири се нигде не помињу, већ искључиво Арбанаси.

Сви српски владари, господарећи мањим или већим деловима „Рабна”, опходили су се према Арбанасима на исти или сличан начин као и према Србима, сматрајући их својим лојалним поданицима. У то доба постојале су велике разлике међу људима широм српске државе, али те разлике нису стваране на етничкој или верској основи, већ су настајале због многобројних душтвених преграда које су постојале у феудализму. Властела, војници и свештеници, било да су Срби или Арбанаси, уживали су одређене повластице, за разлику од потчињеног становништва земљорадника и сточара. Арбанаси сточари, номади или полуномади, били су организовани у „катуње” које сачињавају групе сродника, за разлику од Арбанаса земљорадника стално настањених по селима. И једни и други били су оптерећени многобројним и различитим обавезама које су усклађене са њиховим основним занимањима. Обавезе земљорадника суштински су се разликовале од обавеза професионалних сточара, а таквих је било много међу Арбанасима.

О правима и обавезама Арбанаса, сточара и земљорадника, током XIII века, мало се шта може рећи, пошто о томе постоје само фрагментарна обавештења у „Врањинским повељама” чија је аутентичност проблематична. Не залазећи у шира разматрања шта је у појединим Врањинским исправама интерполирано, а шта није, према повељи која се приписује краљу Владиславу (1242), Арбанасима се забрањује да имају зимовишта на поседима манастира Св. Николе на Врањини. Наредба није била уперена само према арбанасима, јер је краљ Владислав узео у заштиту све манастирске земљопоседе и пашњаке и обрадиве површине, забранивши сваком са стране да их користи или управља, односно: „*да не има тоу области ни мои властелинъ, ни мои владальць, ни жоуплианинъ отъ соумеждьникъ тѣнь сель, ни Арбанасинъ да не има тоу зимовишта*”.³³ Цитирана одредба је начелна, па се Арбанасима сточарима забрањује да имају зимске пашњаке на земљишту које припада манастирском властелинству.

Манастирске поседе узимала је у заштиту и краљица Јелена, када је господарила Зетом и Требињем између 1276. и 1308. године. Према садржини сачуване повеље, краљица је потчинила неколико Арбанаса манасти-

³² И. Божичић, *Албанија и Арбанаси*, 20–42. Српска власт је понекад била угрожена у Пилоту од страних владара, као што се то десило 1215. године, али без тежих последица. (И. Божичић, *н.д.* 24).

³³ Фг. Miklosich, *Monumenta serbica*, 25; С. Новаковић, *Законски сѣмоменици*, 577, 578. На интерполације и сумњиву аутентичност исправа које су издаване манастиру Св. Николе на Врањини одавно је упозорено: С. Станојевић, *Судије о српској дипломатији XXV, О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 32–34.

ру Св. Николе на Врањини и забранила сваком, било да је властелин „велики или мали”, да наноси штету манастирским поседима. Изричито се наглашава: „или е Срѣбинъ, или Латининъ, или Арбанасъ, или Влахъ, кто дрѣзне испакостити или отнѣти что любо отъ светаго храма сего”, платиће казну од 500 перпера.³⁴ У наведеном цитату наведени су сви припадници етничких скупина и народа који живе у близини манастирских поседа. То су на првом месту Срби, затим Латини, Арбанаси и Власи, па ако било ко од њих причини какву већу штету манастиру, кажњава се строго и на исти начин, без обзира на етничку припадност. Не прави се никаква разлика између Срба и Арбанаса, односно Латина и Влаха.

У последњој деценији XIII века краљ Милутин је потврдио све стечене поседе манастира Св. Николе на Врањини и даровао нове у Црмници, па је поред тога потчинио: „отъ краинских Арбанасъ Плачке” и „еште придахъ отъ Чрне Горе отъ Арбанасъ Васиља са децомъ да јестъ такожде работникъ светомъ Николе, јакоже и више писани”.³⁵ У наведеним цитатима помињу се „крајински Арбанаси” и један Арбанас са децом „од Чрне Горе”. Одмах треба рећи да су крајински Арбанаси, у конкретном случају, боравили на територији која се простире између планине Румије и југозападне обале Скадарског језера.³⁶ Ово се подручје назива Крајином и у Барском родослову, али остаје отворено питање да ли су Арбанаси запосели део ове територије већ у другој половини XIII века, што је мало вероватно. За Арбанаса Васиља могло би се претпоставити да је „од Чрне Горе”, односно планинског подручја које се простирало изнад Будве, Грбља и Котора, а можда и из села по имену Црна Гора у Албанији на граници са републиком Црног Гором и око десетак километара јужније од Кома Васојевићког.³⁷ Не залазећи у друге претпоставке, треба посебно истаћи како у повељи краља Милутина постоји и одредба која предвиђа за све манастирске људе: „да св работници саврѣшени светомъ Николи”, а Арбанас Васиљ „да јестъ такожде работникъ светомъ Николе, јакоже и више писани”.³⁸ Из последња два цитата поуздано се може закључити, да су Арбанаси на властелинству манастира Св. Николе на Врањини имали исте обавезе као и сви други потчињени људи, Срби или Латини. Изједначавање је постојало и у начину кажњавања, па ако неко угрози или оште-

³⁴ И. Јастребов, *Прейс хрисовуља на Цейињу о манасѣиру Св. Николе на Врањини*, Гласник СУД 47 (1879) 223; С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 579.

³⁵ И. Јастребов, *Прейс хрисовуља на Цейињу*, 225, 226; С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 580.

³⁶ А. Јовићевић, *Црногорско ѝриморје и Крајина, Насеља и ѝорекло сѣановнишѣва*, књ. 11, Београд 1922, 3 и сл. Према Барском родослову „Na mestu koje se zvalo Kraјina nalazio se dvor dukljanskog kneza Vladimira i crkva 'Svete Marije'” (Letopis popa Dukljanina, uredio F. Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 331, 341, 342).

³⁷ М. Благојевић, *Црне горе и Црна Гора, Средњовјековна историја Црне Горе као ѝоље истѣраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института Црне Горе, Подгорица 1999, 68, 69.

³⁸ И. Јастребов, *Прейс хрисовуља на Цейињу*, 226; С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 580.

ти манастир, било да је Србин, Латин, Арбанас или Влах, кажњава се са 300 перпера.

Арбанаси су плаћали царину на трговима и панађурима као и остали поданици српских владара, па је краљ Милутин наредио (1300) да свако ко дође на манастирски панађур Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, било да је Грк, Бугарин, Србин, Латин, Арбанасин или Влах, треба да даје царину по закону, као у Хтетову и у Грачаници и по свим другим црквама.³⁹ Обавеза плаћања царине је једнака за све поданике српског краља, без обзира на етничку припадност. Српски владари су на разне начине штитили црквене земљопоседе и другу имовину, укључујући и њихове планинске пашњаке или „планине”. Када је краљ Душан поклатио Хтетовском манастиру планину Нанов Дол, наредио је да је: „не метеха никто оть владушитихъ краљевства ми, ни травничаръ, ни Арбанасињ, ни Влахъ”.⁴⁰ Ко прекрши ову наредбу плаћа казну од 300 перпера. Из наведеног цитата се сазнаје, како је краљ Душан забранио представницима своје власти и травничару, да убиру приходе од паше на поменутој планини, па је разумљиво што је забранио Арбанасима и Власима да на манастирским планинским пашњацима напасају своја стада. Забрану сличне садржине и казну у приближно истом износу, овог пута од 300 овнова, изрекао је Стефан Душан 1355. године. Нико није смео силом да угони своја стада у пашњачке забране или „забеле” манастира Хиландара који су се налазили на територији данашње Метохије. Изричито се наређује: „да не пасе теи забелъ никои властелињ, ни малъ, ни великъ, ни Влахъ, ни Арбанасињ”.⁴¹ Наредба има општи карактер и односи се у првом реду на власнике великих стада, каква су поседовали влашки и арбанашки катуни или српска властела.

Досадашње излагање показало је јасно да су српски владари, током XIII века, као и у првој половини XIV столећа, подједнако поступали са Арбанасима као и са осталим својим поданицима, па Арбанаси нису имали ни мања ни већа права од Срба, Грка, Латина, Бугара или Влаха, ако су се затекли на територији српске средњовековне државе. Причињавање штете и угрожавање црквене и манастирске имовине било је забрањено сваком, па и Арбанасима и подједнако се кажњавало. Манастирске земљопоседе, а пре свега планинске пашњаке, могао је неко да користи са стране једино уз игуманово допуштење и плаћање надокнаде. О томе се изричито говори у *Дечанској хрисовуљи*. Посебном одредбом било је предвиђено да нико не користи манастирске планине: ни властелин, ни Влах, ни Арбанасин, осим коме игуман проценивши дозволи.⁴² Игуман је могао до-

³⁹ С. Новаковић, *Законски споменници*, 620; *Споменници за средовековната и новата историја на Македонија*, том I, Скопје 1975, 236.

⁴⁰ С. Новаковић, *Законски споменници*, 660.

⁴¹ С. Новаковић, *Законски споменници*, 430. О „забелу” више: М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1965) 1–17.

⁴² П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 127 (*и оу тѣх’зи планинахъ да не метеха ни властелињ ни влахъ ни Ар’банасињ, развѣ комуу игоумень оуцѣнивь дастъ*).

зволити неке да напаса своје домаће животиње на манастирским планинским пашњацима, уз плаћање материјалне надокнаде која је износила, према одредбама Дечанских хрисовуља, од једног стада: 2 овна, 2 јагњета, 1 сир и 1 динар.⁴³ Етничка и друштвена припадност власника стада није имала никакав значај. Он је могао бити властелин, „велики или мали”, Србин, Влах или Арбанас, па ако му игуман дозволи да напаса овце на манастирским „планинама”, морао је плаћати поменуто дажбину.

О изједначавању свих обавеза земљорадника Арбанаса са обавезама земљорадника Срба, постоје директна обавештења у *Светиоарханђеловској хрисовуљи*. Када је цар Душан подигао манастир Св. арханђела код Призрена, потчињено му је многобројна сеоска насеља у којима су живели Срби, али и неколико села Арбанаса у Горњем Пилоту. Све сеоско становништво српског порекла имало је многобројне обавезе према манастиру Св. арханђела као господару властелинства, затим према владару или држави и Српској православној цркви. Ове су обавезе груписане на једном месту у издатој хрисовуљи и подведене под заједнички наслов „Закон Србљем”. Према поменутом „закону”, сви Срби земљорадници били су дужни манастиру:

1. Да работају у недељи два дана надимицом, што им нареди игуман;
2. И да ору бедбом свакога жита и све средивши да успу (жито);
3. И сено да косе цркви колико је потребно;
4. И виноград да обрађује сваки по закону као у Студеници...;
5. И да даје свако сеоско домаћинство јагњећу кожу и испорак, и лана тридесет повесма мерних;
6. И да дају бир духовни наодрицом, лукно жита или два динара;
7. И да носе за празник дрва, и о цареву доласку и патријархову, такође и о Божићу.⁴⁴

Одмах после набрајања најважнијих обавеза Срба земљорадника, посебном одредбом наређује се следеће: „А Арбанаси који се налазе у цркви да работају као и Србљи, и да дају од одра динар или полукницу жита”.⁴⁵ Сваки коментар је излишан. Арбанаси земљорадници који су били потчињени манастиру Св. арханђела код Призрена имали су исте обавезе као и потчињени Срби земљорадници. Арбанасима је учињен и мали уступак, уместо да дају лукно (мерицу) жита или 1 динар.⁴⁶

На основу појединих података из *Светиоарханђеловске хрисовуље* могло би се претпоставити да су католички свештеници и Арбанаси католици

⁴³ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 128.

⁴⁴ С. Мишић и Т. Суботин - Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 110, 111, 140 (даље: *Светиоарханђеловска хрисовуља*).

⁴⁵ *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

⁴⁶ Лукно је прасловенска мера за житарице, чија је запремина била различита. Манастирско или „призренско” лукно имало је запремину од 13,66 литара пшенице и вредело је 2 српска динара. „Полукница” или пола лукна пшенице има запремину од 6,83 литра и вреди 1 динар. Види: М. Благојевић, *Соће – Основни порез средњовековне Србије, Једна иерихера или један кабао жића*, Глас САНУ СССХС, Одељење историјских наука, књ. 11 (2001) 34, 35.

били изложени извесној дискриминацији. Ова се претпоставка не може одржати. Када је цар Душан потчинио манастиру Св. арханђела у Горњем Пилоту село Шикља, заселак Крујмада с виноградима, заселак Крсти и село Сакато, наредио је следеће: „И што су у Шикљи цркве Света Варвара и Крсти, што су у њих виногради, да се од њих узима великој цркви Арханђелу од винограда половина; и попови латински који су у Шикљи те држе винограде баштинске, да даје сваки поп чабар вина цркви, а друге работе да им не буде ни данка”.⁴⁷ Из наведеног цитата лако ће се закључити да је у Горњем Пилоту било развијено виноградарство и производња вина, а такође и да су становници били католици. У Шикљи постоје и две католичке цркве, Св. Варвара и Крсти које поседују винограде. Српски цар је, потчињавајући село Шикљу манастиру Св. арханђела код Призрена, истовремено потчинио целикупно становништво и католичке свештенике својој задужбини. Потчињавање није извршено у верском погледу, већ се манастир Св. арханђела појављује у улози феудалног господара, односно господара великог властелинства којем је потчињено све што се налази у селу Шикљи. Католичке цркве Св. Варвара и Крсти даваће Св. арханђелу половину вина од својих винограда и ништа друго. Давање половине прихода, са мањег црквеног властелинства које је потчињено већем манастиру, представља добро познату појаву у средњовековној Србији. Када је Вук Бранковић потчинио (1377) манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља са свим поседима великом манастиру Хиландару, наредио је да се од летине која се сакупи на поседима манастира Св. Ђорђа, од жита, вина „сирења” и сваког другог дохотка, половина однесе у Хиландар, а друга половина остаје у „кући” Светог Ђорђа.⁴⁸ Слично је учинио и господин Константин Драгаш када је потчинио Хиландару своју баштинску цркву у Архилевници са поседима. Господин Константин је изричито наредио да се половина жита које се оврше односе у „велики манастир” Хиландар, „а друга половина да стоји у кући архилевичкој”.⁴⁹ Наведени примери показују, како су и православни храмови са својих поседа, ако су потчињени неком великом манастиру, давали половину од остварене летине, односно половина од жита или вина. У томе нема дискриминације, већ се исказује потчињеност феудалном господару властелинства.

Наметање обавезе „поповима латинским” (католичким) у Шикљи, да од својих баштинских винограда дају један чабар вина, такође не представља дискриминацију, јер су и православни попови на манастирским властелинствима имали сличне обавезе. Посебном одредбом у *Светиоарханђеловској хрисовуљи* за попове је било предвиђено следеће: „А који се попови налазе у целој области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о ора-

⁴⁷ *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130. Један чабар вина садржи 4 ведре, а свако ведро има запремину од 10,25 литара вина. Види: С. Ђирковић, *Мере у средњовековној српској држави, Мере на њиву Србије кроз векове*, Београд 1974, 61 (= Работници, војници, духовници, Приредио В. Ђокић, Београд 1997, 157).

⁴⁸ С. Новаковић, *Законски споменници*, 452.

⁴⁹ С. Новаковић, *н.д.* 448.

њу, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Светог Симеона”.⁵⁰ Из цитиране одредбе јасно се види да су сви попови, а пре свега православни, на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена дужни да обрађују манастирске винограде, да ору манастирске њиве и обављају још неке послове, по „закону” какав се примењује на властелинству Студенице, односно лавре Св. Симеона. Обавеза обрађивања винограда теретила је попове и на другим манастирским властелинствима, па се она сматра уобичајеном или озакоњеном, уосталом обавеза обрађивања винограда извршавала се по „Закону светога Симеона и светога Саве”, широм српске државе.⁵¹ Ова је обавеза теретила и „латинске попове”, али је у селу Шикљи замењена натуралном даждином, односно давањем једног чабра вина, што је одговарало и „латинским поповима” и господару властелинства, манастиру Св. арханђела код Призрена. Све ово недвосмислено показује да није постојала дискриминација Арбанаса католика у Горњем Пилоту, нити попова „латинских” у том крају.

Поред Арбанаса земљорадника у Пилоту, цар Душан је потчинио манастиру Св. арханђела код Призрена 9 арбанашких и 8 влашких катуна који су по занимању били професионални сточари. Тада су потчињени следећи катуни Арбанаса: Ђиновци, Мађерци, Белоглавци, Флоковци, Чрнча, Цапарци, Ђоновци, Шпинадинци, Новаци.⁵² Територија следећа четири арбанашка катуна: Шпинадинци, Цапарци, Новаци и Ђиновци, простирала се североисточно од Призрена према Сувој Реци, док је катун Мађерци имао за стално пребивалиште предео на северним обронцима планине Милановац. Изгледа да су се у овом крају налазиле и територије преостала четири арбанашка катуна. За разлику од обавеза Арбанаса земљорадника које су познате бар у начелу, о дужностима сточара Арбанаса по катунима нема директних података у *Светиоарханђеловској хрисовуљи*. Но и поред тога, с разлогом се може рећи да су се и на њих односиле одредбе „Закона Влахом” који је саопштен у хрисовуљи манастира Св. арханђела код Призрена.⁵³ На овакву претпоставку упућује чињеница да су и Власи и Арба-

⁵⁰ *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

⁵¹ М. Благојевић, *Закон светиога Симеона и светиога Саве, Сава Немањић – Свети Сава*, Научни скупови САНУ 7, Председништво, књ. 1, Београд 1979, 129–166 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 191–246).

⁵² *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 94, 125.

⁵³ *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 113, 114, 143, 144. Цар Душан је одредио да се манастиру Св. арханђела даје годишње по 400 „спуди” соли у Светом Срђу на Бојани, а онда је у „Закону Влахом” кратко наређено: „и соль да носе”, свакако из Светог Срђа па до Призрена, односно манастира Св. арханђела.

У манастирској хрисовуљи саопштава се да грађани Бара дају годишње цару по 100 перпера, а убудуће ће уместо 100 перпера давати манастиру Св. арханђела по 10 товара уља, уз напомену „да га носе Арбанаси”, свакако из Бара до Призрена, односно манастира (*Светиоарханђеловска хрисовуља*, 100, 131, 144). Наведене чињенице показују да су и Власи и Арбанаси пружали манастиру транспортне услуге, преносећи со или уље из Приморја до Призрена, што упућује на констатацију да су обавезе и Влаха и Арбанаса по катунима биле сличне.

наси организовани у катуне који се претежно баве сточарством, затим што су се територије и влашких и арбанашких катуна, на властелинству манастира Светих арханђела, налазили у истом крају, а понекад и додиривале и најзад, што су прекршаји влашких и арбанашких катуна санкционисани на исти начин.

Влашки и арбанашки катуни имали су у XIV веку своје сталне територије на великим манастирским властелинствима или на државном земљишту. И једни и други кретали су сваког пролећа са својим стадима у правцу планинских пашњака, одакле су се враћали у јесен на стална станишта или на зимске пашњаке. Приликом овог кретања у једном и другом правцу, пролазило се кроз сеоска насеља, па су велика стада професионалних сточара могла мештанима да причине знатну штету. Да би се то спречило 82. чл. Душановог законика предвиђа следеће: „У селу где се заустави Влаха или Арбанас, у том селу да се не заустави други који за њим иде. Ако се задржи на силу, да плати потку и што је испасао”.⁵⁴ Одредба је јасна. Кретање Влаха и Арбанаса је дозвољено, али се само појединац са својим стадом може зауставити привремено у једном селу. Ако то учини и други који за њим иде са својим стадом плаћа „потку”. Под потком се подразумева повреда земљишне својине и казна за повреду земљишне својине која је висока.⁵⁵ Посебним чланом Душановог законика (чл. 77) за потку се предвиђа следеће: „Потка међу селима 50 перпера, а Власима и Арбанасима 100 перпера. И од те потке цару половина, а половина господару чије буде село”.⁵⁶ Присвајање и коришћење туђег земљишта кажњава се заиста строго. Ако једно село учини повреду земљишне својине другом селу, плаћа казну 50 перпера, а ако то учине катуни Влаха или Арбанаса плаћају два пута више, односно 100 перпера. Законодавац ни у овом случају не прави никакву дискриминацију према Арбанасима као народу, већ искључиво строжије кажњава професионалне сточаре организоване у катуну, било да су Власи било Арбанаси.

На основу целокупног излагања може се слободно рећи да су контакти између Срба и Арбанаса, од друге половине XII до средине XIV века, били константни, због тога што је мањи или већи део Арбанаса са територијом на којој су живели припадао српској средњовековној држави. Етничку границу представљала је долина Дрима, односно Пилот, где су српска и арбанашка села била измешана. Изгледа да су мање групе Арбанаса, вероватно сточара, пред крај XIII века продрле у равницу око Скадарског језера и у Крајину. Неколико сточарских арбанашких катуна боравило је и у Метохији за време цара Душана, али они нису имали никакву територијалну везу са матичним земљама Арбанаса, односно са „Раб-

⁵⁴ Законик цара Стефана Душана, књ. III, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права IV, Београд 1997, 122, 123.

⁵⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996², 465–468.

⁵⁶ Законик цара Стефана Душана, књ. III, 120, 121.

ном”, па ни Пилотом. Ове катуне раздвајао је широки појас земљорадничких насеља у којима су живели Срби. Многобројна српска села налазила су се у Призренској жупи, затим у жупама Патково, Алтин, Затрнава и Подримље, па су прекидала територијалну везу између изолованих арбанашких катуна северно од Призрена и долине Дрима, где је било и словенских и арбанашких насеља. Српски владари и српске власти опходили су се са Арбанасима као и са осталим поданицима у држави. Није било никакве дискриминације, ни на етничкој, ни на верској основи. Од Арбанаса земљорадника захтевало се да извршавају све обавезе на исти начин како их извршавају Срби земљорадници, док су опет Арбанаси сточари по катунама имали, по свој прилици, једнаке обавезе као и Власи сточару у оквиру својих катуна. Разлика се није правила ни у овом последњем случају, па би се пре могло говорити о изједначавању права и обавеза пословењених Влаха са правима и обавезама сточара Арбанаса. На крају треба још рећи да се становници из „Рабна” или који воде порекло са тог простора, у најстријим српским изворима из периода Немањића називају искључиво Арбанаси, а никада Илири.

ALBANIANS IN THE LIGHT OF THE OLDEST SERBIAN SOURCES

by

Miloš Blagojević

Summary

Stefan Nemanja added to his state the valley of the Drim river, at that time two „districts”, the Upper and Lower Pilot. The population of this region was mixed, both in the ethnical and religious sense. In addition to Albanians and Serbs, there were some Latins (Romance people), Catholic, and the followers of the Orthodox Church. From the time of Stefan Nemanja till the disintegration of the Serbian empire, more precisely from the second half of the 12th till mid-14th century, the valley of the Drim represented the ethnical border between the Serbs and the Albanians.

During the 13th and in the first half of the 14th century, the Serbian kings and czars from the Nemanjić dynasty extended their political influence to other regions of the present Albania, too, and the Serbian elite was well acquainted with the circumstances and population in the occupied area. The Serbian medieval sources from that period never used the name Illyrians for the inhabitants of Albania, but as a rule the name *Arbanases*, and their central region was called „Rabna”. The historiography sometimes assumed that the Serbian authorities carried out discrimination towards the Albanian catholics and their priests, which cannot be proved on the basis of the analysis of the Serbian sources. It is more likely that one may prove the opposite. There are reliable insights that the Albanian farmers in Pilot, who were subjects of the orthodox monastery of St. Archangel at Prizren, had dues to the monastery equal to the ones paid by the Serbian farmers, while the Albanian livestock-breeders had similar obligations like the orthodox Wallachian livestock-breeders. Discrimination did not ex-

ist when it comes to catholic priests either, because their dues to the rulers of the estates were similar to those of the orthodox priests. Shortly, all the Albanians within the borders of the Serbian medieval state had the same obligations and rights like other subjects of the rulers from the Nemanjić dynasty.

Володомир Миљчев

СРБИ У УКРАЈИНИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XVIII ВЕКА

САЖЕТАК: Аутор приказује историјат српских хусарских пукова у царској Русији од Петра Великог 1710–1711. надаље, до средине XVIII века. Истиче при том улогу Јована Албанеза, потоњег пуковника, затим Ивана Стојанова, генерала, указује на ратовање српског пука у Персији и на Балтику, а посебно с Турцима 1735–1739, истиче храброст тих пукова, али и њихове тегобе у погледу размештаја и исхране, плата, дезертерства, указује на Русију у међународним односима тог доба и њено уздизање у ред великих сила, прати их све до великог пресељења Срба из Аустрије 1751–52. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српски пукови, пуковник Јован Албанез, генерал Иван Стојанов, Б. М. Миних, Куминг, Срби-мигранти у Русију

Осамнаести век је време великих промена у систему „европске равнотеже” и сталне експанзије Русије на југ. У борби коју је водила са Турцима Русији су били потребни верни савезници, које је она сасвим оправдано тражила међу поробљеним балканским народима Османске империје. И мада укупна спољнополитичка делатност руске дипломатије на Балкану током 18. века иде под геслом борбе без користи, а за интересе *единокровных и единовѣрных* не можемо да негирамо оцену такве делатности само као један од многих корака на путу за остварење крајњег циља – владање на просторима Османске империје који су насељени православцима. Српска „карта” у тој игри имала је једно од првих места.

Када се говори о везама српског народа са Руском државом током наведеног периода, не смемо да заборавимо да су реално ови односи били у ствари српско-украјински, јер се претежни део српских досељеника у руску државу насељавао управо у Украјини, а српско свештенство је углавном имало контакте са кијевским манастирима... Односно, ови међусобни односи као да су били постављени у тројном односу: на државном нивоу

* Овде и даље у тексту ћемо наводити цитате језиком оригинала – руским 18. века, без паралелног превода, јер генетска сродност украјинског, српског и руског језика омогућује читаоцу да без посебних потешкоћа може да разуме садржај цитата. Цитати и наводи на руском језику означени су у тексту курсивом.

могу се разматрати као српско-руски односи, на нивоу реалног, свакодневног живота, углавном као српско-украјински. Ови последњи имали су трајну и стару традицију. Активнији постају током 17–18. века.¹

Када је реч о непрекидном и масовном насељавању Срба у јужне крајеве тадашње Украјине, на иницијативу и уз помоћ руских власти, оно се везује за делатност Петра I. Наглашавамо, да током целокупне владавине овог монарха руска држава је бринула о интересима Срба како у Османској, тако и у Аустријској империји. Једно од приоритетних питања „српског” правца у руској дипломатији било је подржавање веза са православним становништвом Баната, Бачке, Срема, Славоније и Трансилваније (Ердеља) и заштита његових интереса пред владом у Бечу.² Присуство великог броја милитаризованих људи – граничара у наведеним регионима, обележило је, карактеристичну за 18. век, тенденцију ступања значајног броја Срба у војну руску службу.

Сматрајући да је корисно увести лаку коњицу цар, Петар I је наредбом од 20. априла 1707. наложио официру по имену Апостол Кичић, да узме 300 војника у хусарску команду са 8 официра Срба и Влаха. Ови људи су ушли у тзв. „Влашку бандерију”.³ Без обзира на своје име „Влашка”, ова хусарска команда није била чисто моноетничка формација и укључивала је у своје редове и представнике других балканских народа нарочито Срба, о чему сведочи име и презиме њеног пуковског командира. Током 1708. године у ову војну команду ступио је велики број војника Срба. Вођени су преговори о доласку нових група Срба из Аустрије и Црне Горе⁴ у руску државу. Формирање сличних одреда лаке коњице убрзо је за Русију постало неопходно као ваздух.

Ситуација у јужноукрајинском региону, почев од 1709. године, била је необично сложена: антируско иступање Запорожаца на челу са Костјом Гордијенком и њихов даљи прелазак под протекторат Турске ставили су руску команду пред непријатну, али болно реалну чињеницу – одсуство у јужним границама Украјине снага, помоћу којих би се могло обезбедити чување државних интереса у региону. Према плановима Петра I таква снага требало је да постане православно, пре свега српско, становништво Балканског полуострва.

За време руско-турског рата 1710–1711. године, познатог у историографији под називом Прутски поход, Петар I је разаслао на Балкан емисаре са позивима за подизање устанака против Турака и ступање у руску службу.⁵

¹ Шевченко, Ф. П., *Срби и Болгари в українському козацкому війську XVII–XVIII ст.*, Питання історії та культури слов'ян, Київ, 1963, ч. 1, стр. 67–86.

² Російський державний архів давніх актів (дале: РДАДА), фасцикла 86, опис 1, стр. 1, артк. 1–4.

³ Гусары/Военная энциклопедия в XVIII томах, под ред. К. И. Величко и др., Санкт Петербург, Т-во И. Д. Сытина, 1912, т. VIII, стр. 547.

⁴ РДАДА, ф. 86, оп. 1, стр. 1, арк. 1–3.

⁵ Балканы в международной жизни Европы (XV–XIX вв.), Арш Г. Л., Виноградов В. Н., Достян И. С., Наумов Е. П., *Балканские исследования: исторические и историко-культурные процессы на Балканах*, Москва, Наука, 1982, Вып. 7, с. 47

Број хусара се повећао и износио је 1711. године 6 пукова и 3 бандерија. После неуспеле Прутске кампање они су делимично били распуштени, а официри и редови/војници насељени у Украјини на територији слободских козачких пукова.⁶

У саставу руске војске остале су само три хусарске команде по петстотина војника које су биле искоришћене у рату са Шведском и расформиране 1721. године.⁷

Међу официрима ових бандерија 1715. године први пут је споменут човек коме је суђено да буде први командант и организатор Српског хусарског пука – капетан Јован Албанез: заједно са другим српским официрима он је био упућен у Новгород, ближе центру ратних дејстава, у место дислокације хусарских команди.⁸

Нојштадски мировни договор, који је увео Русију у ред држава општеевропског значаја, с друге стране, дао је Петру I могућност да се активније окрене решавању проблема изласка ка јужним морима, што се толико јасно показало у Персијском походу 1722. године. Било је хитно потребно да се повећа број војних сувоземних снага у јужном региону. Идеја формирања хусарских пукова лаке коњице била је реанимирана: 7. јануара 1723. објављено је наређење, које је прогласио председник Војне коледије Александар Меншиков: *О наборе из однодворцев, вместо ландмилицији, гусар и сформированих из них полков.*⁹ Према овом наређењу једнодворска насеља централних региона Русије требало је да се преселе на југ – у Бахмутску провинцију.¹⁰ За пуковнике, ротмистре и унтер-официре у њима постављани су ови Срби, који су раније служили у хусарским бандеријама и били су спретни у војном умећу. Организационо обликовање пука ипак није остварено, без обзира што су једнодворци почели да се пресељавају у басен Лугање и Бахмута.

Пажњу Петра I у то време одвукао је други, виталнији и ефективнији пројекат, који су створиле овакве околности. На средини владања Карла VI Хабзбурговца (1711–1740) дошло је до заоштравања религијског проблема. Пожаревачки мировни уговор (1718) услед освајања на Балкану довео је до пораста броја православних поданика империје. Римска курија је одмах скренула пажњу аустријском и угарском католичком свештенству о неопходности да се ово становништво доведе макар под формални патронат Ватикана. Једноставније речено, радило се о завођењу уније и стварању таквих црквених структура у којима би, уз чување „источног” обреда, највиша инстанца био папа. Настала је ситуација, слична оној каква је била у Украјини после склапања Брестовске уније (1596). Украјински на-

⁶ РДАДА, ф. 86, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁷ Гусары/Военная энциклопедия в XVIII томах... т. VIII, с. 548–549.

⁸ РДАДА, ф. 86, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) – СПб, Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830, т. VII: 1723–1727, стр. 2.

¹⁰ Кабузан, В. М. *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – I пол. XIX века (1719–1858 гг.)*, Москва, 1976, стр. 75.

род је одговорио серијом бурних козачких ратова. Појачана је напетост у граничарској средини. У таквим околностима део граничарских официра опет је упутио поглед према Руској империји, у то време јединој православној словенској држави. Њен углед међу српским граничарима тада је био необично позитиван.

Војни успеси Петра I имали су снажан одјек и привлачили су војне кадрове, који су желели да брзо напредују у служби. Али и разноврсне привилегије и високи чинови, које је Петар I додељивао иноземним војницима, били су веома значајан стимуланс.

Цео тај комплекс фактора довео је до тога, да је у Руску империју тада био усмерен српски покрет пресељеника, који се одвијао са територије Војне границе Аустријске империје. Међу главним иницијаторима пресељавања налазио се већ поменути Ј. Албанез. Очигледно, после 1721. године, или још раније, он је отишао из Русије и ступио у аустријску службу, јер се већ 1723. године јавља на хоризонту у чину мајора аустријске војске. Познато је такође да је он у то време био протеже у историји Русије познатог дипломате грофа Саве Владиславича (Рагузинског), који је нарочито бринуо о судбини Албанеза и финансијски је помогао његов одлазак у Руску империју.¹¹

Двадесетпетог октобра 1723. године Колегија иностраних послова примила је предлог Ј. Албанеза у вези примања у руску службу хусарских пукова српских граничара. У том предлогу имамо брижљиво осмишљен план о врбовању, формирању и насељавању српских граничара на украјинским границама *с фамилиями, сиречь з женами и детьми*. Сагласно четвртом параграфу извештаја, планирао је да се формирање пукова спроводе у Кијеву под надзором кијевског губернатора специјално постављени официри. И тек *когда полк соберетца, в тое время да будет ему определена служба, где Ея Величество повелит*.¹²

Албанез је предлагао не задовољавати се чекањем пресељеника на местима, него *дать мне ж три пасуса по обиковению оставляя имя на бело, которые имею служить для отпуску моих посыльчиков в Польшу, в Сербскую и Самоградские землю или куды путь надлежат будет* (параграф 9).¹³ Већ 31. октобра 1723, као последица овог предлога, појавио се универзал Петра I са позивом Србима да ступају у хусарске пукове у Украјини, који је гарантовао да ће добити разне погодности и привилегије *по их рангам и службам, как они оное получали от Его Величества цесаря римского в прошедшие войны без всякой разности*.¹⁴ Албанезу је поверено да руководи комисијом. Када је добио пасоше и 1.200 рубаља за пресељавање, мајор Албанез је отишао са официрима преко границе да врбује хусаре.

¹¹ РДАДА, ф. 9, оп. 1, спр. 16, арк. 83.

¹² *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.* (Документы), Москва, изд. –во АН СССР, 1984, стр. 66.

¹³ *Исто*.

¹⁴ РДАДА, ф. 20, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

Несељавање аустријских војних обвезника је од почетка планирано у Украјини, на чему је инсистирао и сам Албанез. Као вероватно место смештаја будућег пука наводи се територија Прилуцког и Кијевског козачког пука.¹⁵ Кијевском генерал-губернатору Ивану Трубецком поверен је задатак да одржава везу са Албанезом и коригује делатност његове комисије. Албанез је боравио у граничарским земљама до зиме-пролећа 1724. године. Управо тада граничари су се упознали са текстом универзала.

Чини нам се да отворене агитације није било, јер аустријске власти нису могле да прихвате, наговарају за прелазак оне који су у војној служби. Али било је и оних војника које су аустријске власти брисале и отпустиле. Комисија је радила успешно. У свом писму кијевском генерал-губернатору Трубецком од 5. маја 1724. из Баната, Албанез је писао да је поделио путна писма (пасоше) десеторици штаб и оберофицира и једном пуковнику.¹⁶ Занимљива је чињеница да је курирска веза била добро уређена: обавештења су из Баната у Кијев ишла недељу дана. Очигледно је да је ова комисија у очима руских власти била необично важна ствар.

Први пресељеници су стигли у Кијев 11. јуна 1724. Међу њима је био и сам Албанез, а са њим два капетана, два вахмистра и 14 редова. О томе је Трубецки известио председника Колегије иностраних послова Петра Толстоја.¹⁷ Вођење послова у вези пресељавања граничара у руску империју било је у компетенцији управо те установе. Још неколико недеља уочи њиховог доласка (23. маја) император је лично одредио начин на који ће граничари добијати војне руске чинове и одговарајућу плату за службу.

Што се тиче насељавања породица војних обавезника, налагано је *дабы их селение было ближе к великороссийским городам*.¹⁸ Томе је одговарала територија Слободских козачких пукова. Већ у јуну/јулу 1724. године били су разаслани посланици у њихове сатније да се изабере место за насељавање граничара.¹⁹

Емиграција је била у току. Да не би претерано нервирани аустријску владу, граничари и њихове породице су одлазиле у мањим групама, највише 20–30 особа. Такве команде пресељеника стизале су у Кијев скоро свакодневно: 13. октобра 1724. стигла је група од 7 редова хусара – некадашњих становника Сегедина. Наравно, на челу групе био је, по обичају, један од војника, онај који је имао највећи ауторитет међу својим друговима. У том случају то је био Тодор Сегдијев (Сегединац).²⁰

За мање од пола године (јун/октобар) 1724. године у Кијеву је био сконцентрисан већи број граничара. Првог новембра 1724. било је 135 љу-

¹⁵ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 67.

¹⁶ Централний державний історичний архів України, Київ (даље: ЦДІАУК), ф. 59, оп. 1, спр. 76, арк. 3. зв.

¹⁷ ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 76, арк. 7.

¹⁸ *Истѳо*, арк. 4–4 зв.

¹⁹ *Истѳо*, арк. 8.

²⁰ *Истѳо*, спр. 75, арк. 79.

ди у војној служби и то: 10 оберофицира – три капетана, три поручника и три барјактера; 6 унтерофицира – три вахмистера, два каплара и један четни писар; 119 редова.²¹ Имајући у виду да су неки (мада не сви) имали и жене и децу, које нико није бележио, реалан укупан број особа које су дошле из Аустријске империје био је око петстотина.

О даљој динамици и карактеру емиграције граничара сликовито сведоче извештаји генерал-губернатора Трубецког Колегији иностраних полова, које је овај требало да шаље најмање једном месечно. Према извештају од 27. децембра 1724. састав команде Албанеза повећао се у корист хусара редова на 177.²²

Српски хусарски пук, формиран 1724, био је полиетничка формација у којој Срби нису чинили апсолутну већину. Било је много и Влаха, Грка, Бугара, Македонаца, Мађара и Арнаута. По томе пук као да је осликавао многонационалну специфичност Баната, Срема, Славоније и других региона, из којих су се граничари и досељавали.

Током 1725. године хусарски пук је улазио у састав Кијевског гарнизона, али још није био у служби, јер је био у процесу организационог формирања. Пуковски командир, је, као и раније, био мајор Албанез. Како се види из службених докумената, током године нове групе досељеника стизале су у Кијев скоро сваке недеље и значајно су допуњавале састав пука.²³

У децембру 1725. године у саставу пука су биле три чете. Организациона структура чете хусара је била следећа. На челу чете је био капетан, а поред њега су требали да буду поручник и барјактар, вахмистер и четни квартирмистер, и пет каплара. Односно, од укупног броја 100 у служби, 10 су били обер и унтерофицири.

Прва и друга чета су биле комплетне – 102 и 100 војних лица у служби. Командир прве чете био је капетан Иван (Живан) Стојанов. Међу оберофицирима ових двају чета спомиње се поручник Стефан Витковић, барјактери Божа Рајнов и Недељко Стојанов.²⁴ Трећа чета, која је остала некомплетна по броју редова, имала је 72 хусара. Њен командир је био капетан Георгиј Марков.²⁵ Четврта чета је била на самом почетку формирања – имала је капетана, поручника, вахмистра и 8 редова.²⁶ Цео пук је имао 295 војних лица у служби.

Даље комплетирање ишло је у правцу формирања већ постојећих и оснивања нових чета. За непун месец број редова порастао је за 20 особа.²⁷

²¹ *Истѿо*, арк. 81.

²² *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 71.

²³ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 96, арк. 6, 10.

²⁴ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 1 зв.

²⁵ *Истѿо*, арк. 4.

²⁶ *Истѿо*, арк. 4–4 зв.

²⁷ *Истѿо*, арк. 5, 9, 12 зв.

У марту 1726. године у Српском пуку већ је било 12 оберофицира; 22 унтерофицира и 307 редова.²⁸

За две године постојања и делатности комисије, која је била поверена Албанезу (1724–1725) „критичка маса” граничара досегла је ону границу да је била сасвим прикладна за бој јединица. Очигледно, полазећи од таквог размишљања, по наређењу Сената од 24. јануара 1726. хусарски пук је био предат из компетенције Колегије иностраних послова на управљање Војној колегији.²⁹

Истичемо, да почев од краја 1726. године емиграција некадашњих аустријских војника тече спорије. Разлог за то је договор између империје Романових и Хабзбурга, потписан 6. јула 1726. од стране руског министра у Бечу Ланчинског. Према једног од тачака овога договора државе су се обавезале да не прихватају и не помажу бунтовничке поданике државе савезнице, а када би сазнале о било каквим непријатељским плановима таквих особа, морале би да обавесте о њима и допринесу њиховом уништењу.³⁰ Није да су пресељеници-граничари били стопроцентно издајници и бунтовници (њихово противљење је више имало пасиван карактер), него, како не би испали незахвални у очима пријатеља, дипломатска и војна надлештва Руске империје су привремено зауставила проруску агитацију међу Србима и смањила обим издавања исељеничких докумената преко амбасадора у Бечу и емисара у граничарским пуковима Војне границе. Тако су интереси православног становништва у Аустријској империји били привремено жртвовани зарад високе политике.

Руска војна команда је, изгледа, била свесна да у таквим условима неће бити могуће комплетирати пук граничарима. Почела су премишљања и тражење решења. Војна колегија је предложила да се хусари разделе по Слободским козачким пуковима, али су официри Срби измолили супротно, да се хусарски пут допуни слободским људством. Да не би увредили досељенике *по их иностранству*, тако су и учинили – послали су у Српски хусарски пук 200 слободских козака. Нису сви они били Украјинци. После Прутске акције (1711) на територији Слободске Украјине насељено је много Срба који су ступили у руску службу. Када су сазнали да се врши упис у српску војну команду, која се налазила у Кијеву, пожелели су да ступе у њу.³¹

Некомплетност пука (нарочито редовног састава) уносила је одређену неугодност у живот људи који су били у њему у војној служби. То се у првом реду манифестовало у исплати војне плате. Према дипломи Катарине I од 2. фебруара 1726, која је била послата Кијевској губернијској канцела-

²⁸ Исто, спр. 136, арк. 15–15 зв.

²⁹ ПСЗРИ, т. VII, с. 563.

³⁰ Соловьев, С., *История России с древнейших времен в 15-ти книгах*, Москва, Из.-во соц. эк. лит.-ры, 1963, кн. X (т. 19–20), стр. 29–30.

³¹ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 72.

рији, трошкови за издржавање хусара Слободског пука требало је да буду издвојени из прихода Малоруске колегије.³² Сваки досељеник, без обзира на ранг, добијао је 5 руских рубаља за досељење.³³ Пошто пук није имао теренску службу, већ је још био у формирању, а поред тога постојао је вишак официра, плата свим официрима је била смањена за један ранг, односно, мајор је добијао мајорски чин, али му је исплаћивано према чину капетана, капетану према чину поручника итд.

Хусари редови су били једина категорија људи у војној служби којима плата није била смањена, мада је такво смањење било планирано. Према систематизацији хусарског пука на почетку 1726. године *жолнери* (како ослобљавају хусаре редове службени документи оног времена) требало је да добијају 1 рубаљу месечно, а тако и каплари и четни писари, који су добијали плату за један ранг нижу. Годишње то је износило 12 рубаља (24 форинте), према 36, колико су добијали редови граничари у Аустрији.³⁴ Ипак, руска војна команда се брзо отрезнила и добро схватила да ће таква непопуларна мера бити на штету ступања у руску службу војних лица управо нижег ранга, који су недостајали, и већ у лето 1726. године наведеним категоријама је остављена плата на нивоу аустријске – 1,5 рубаља месечно (3 форинте).³⁵

Рациони и порције, које су у Аустрији даване у природи, у Русији су исплаћиване у новцу. Ипак, испоставило се да су аустријске норме веће од руских (последње су уређене према *генералној табели* за војне копнене снаге од 1720. године). На пример, сено за коње у Аустрији – четворо кола месечно, у Русији – двоје; исто тако и дрва.³⁶ Ради боље оријентације у вези финансијског обезбеђења људи у војној служби хусарског пука навешћемо цене неких рациона, како је било одређено у другој половини 1720. године у украјинском граду Перејаславу: зоб – 20 копејки за четвртину; сено – 20 копејки за кола; дрва – 10 копејки за кола. Шињеле, мунију, оружје и коње хусари су морали да купују сами.³⁷ Тврдње да су у Руској империји стварани искључиво погодни, скоро „бањски” услови за насељавање Срба у Украјину, као што видимо, не одговарају истини.

Остало је нерешено питање о насељавању породица, такозваних „фамилија” људи који су били у војној служби. И по одлуци владе, а и према надањима досељеника, то је требало да буде Украјина. Али где, на ком месту? Руски официри геодети су тражили у земљама слободских и украјинских пукова, али још није била изабрана коначна варијанта: тако је 23. маја 1727. из Државне војне колегије послато наређење начелништву Билгородске губерније којим је тражено да се пронађу земље за Српски хусарски пук. Лето је прошло у тражењу, али је месна управа 22. децембра

³² ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 76, арк. 11–11 ав.

³³ ПСЗРИ, т. XLIII, Книга штатов, ч. I, стр. 251.

³⁴ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 136, арк. 13.

³⁵ ПСЗРИ, т. XLIII, Книга штатов, ч. I, стр. 252.

³⁶ *Исто*, стр. 258.

³⁷ *Исто*, стр. 261.

обавестила председника колегије кнеза Михајла Голицина, да не постоји неопходан фонд земљишта.³⁸ На почетку пролећа 1728. године, поново је почело тражење – 15. априла 1728. командант Украјинске армије Јохан Бернгард фон Вејсбах је упознао старешину Полтавског пука са, истом по садржају, наредбом више војне власти империје – да се обезбеди земљиште преко река Ворскла и Ориљ за смештај граничара. Да би се ослободила од могућих квартираната, управа козачког пука је одмах известила да је немогуће населити Србе на овим земљама, јер ће се тиме вршити притисак на месно становништво.³⁹ Схвативши да се начелништво козачких пукова једноставно жели ослободити непотребне „главобоље” због нежељених гостију, Вејсбах сам преузима ствар у своје руке и већ 4. јуна 1728. као да одређује коначно место насељавања: прво – у Полтавском пуку, место Висока Диброва на ушћу речице Берестовенка, на њеном ушћу Берестову; друго – у Изјумском пуку код ушћа речица Камишенка и Сиренка у Сиверски Донец.⁴⁰ Пресељење целог састава пука у та места ипак није извршено, јер су места била ненасељена, а пресељавати људе тамо на презимљавање било би сулудо. Уместо тога из Кијева хусарску јединицу преносе и размештају на зимске квартире у сатничком месту Прилуцког козачког пута Варви. Непознато је на основу којих закључака руске команде, али пук је тамо провео целу 1729. годину.⁴¹ Очигледно да места које је предложио Вејсбах нису одговарала неким од захтева, јер је током целе 1729. настављено тражење.

Коначно решење донео је председник Војне колегије М. Голицин. По његовом мишљењу пук је ради доброг обављања војних функција – чувања границе, требало да буде насељен недалеко од турске територије, јужно од Украјинске линије, у Бахмутској провинцији, поред места Тор, где је била и мала тврђава.⁴² Од тада, дуги низ година, Тор је требало да буде место (сталног) боравка хусарских породица и управо теренског Српског хусарског пука (у мирно доба).

У међувремену у структури пука одвијале су се не толико бројчане, колико суштинске промене. Могућност да их истражимо дају нам спискови чиновна за примање плата у периоду септембар-децембар 1728, састављени почетком 1729. На дан 1. јануара исте године укупан број лица у војној служби био је 316, што је било чак мање у односу на податке из 1726, када је био 341 хусар. Од тога редова је било 279. Остатак су чинили обер и унтер официри. По њима све је било у реду – постојеће четири чете биле су потпуно комплетирание руководећим кадром. По мишљењу редова, напротив, уместо неопходних 90, на сваку од чета долазило је 59 (прва

³⁸ Институт рукопису Националној библиотеки Украјини (даље: ИР НБУ), ф. „Балканистика”, оп. 1, спр. П-1687, арк. 442.

³⁹ *Истѿо*, арк. 338–338 зв.

⁴⁰ *Истѿо*, арк. 443–443 зв.

⁴¹ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 193, арк. 3 зв; *Истѿо*, спр. 194, 1 зв; *Истѿо*, спр. 175, арк. 5.

⁴² ПСЗРИ, т. XLIII, книга штатов, ч. I, стр. 253.

чета), 64 (друга чета), 73 (трећа чета) и 84 (четврта чета). Разуме се, недостатак се односио управо на састав редова.⁴³ Очигледно, незадовољство малим, у поређењу са императорским обезбеђивањем, активирало је реемиграцију одређеног дела хусара. То се потврђује и упоређивањем презимена састава – многи Срби-редови су нестали, а њихова места су заузели неки други.⁴⁴

Преселјаване граничара из Аустрије је и даље текло. У јуну 1729. године у Кијеву су се појавили *цесарској нацији Степан Павлов, ...с товарищи*,⁴⁵ мада су граничари већ долазили много мање него 1724–1725. године. Већина споменутих досељеника је без двоумљења прихватана у руску службу и уписивани су као редови у пету и шесту чету пука, чије организационо формирање траје током целе 1729. године. Компликованије је било за официре. На пример, када је у мају те године у Варву код Албанеза дошао граничарски капетан Илија Мирковић (Марковић) са двојцом хусара – Волчом Стојевим и Стојаном Савићем, редове су одмах примили.⁴⁶ Капетану је предложено да прихвати упражњено место без плате, за коју се сматрало да је може добити не раније од путпуног комплетирања шесте чете, а ако не би прихватио овакве услове, могао је да иде куда год хоће.⁴⁷ Чекати би му било дуго – укупан састав ове чете у јуну 1729. бројао је 12 особа.⁴⁸ У то време у Српском пуку је у војној служби било укупно 347 људи.⁴⁹

Руска команда је желела да што брже заврши организацију хусарског пука. Очигледно, управо с тим циљем у Варву су били послати руски официри као комесари-посматрачи. До маја 1729. на овој дужности је био капетан Јенцин (Јансен).⁵⁰ Од јуна 1729. до 1730. на тој дужности је био капетан Петров Володимирич.⁵¹

Убрзано комплетирање пука имало је без сумње и пријатну страну за укупан његов састав – почев од 1728. године плате су почели давати сагласно чину (укинуто је умањење за један ранг).⁵² Али постојала је и друга, мање пријатна страна медаље: према плановима Сената пук се припремао за укључивање у такозвани Низијски корпус.

Према Петербуршком договору, састављеном 12. септембра 1723. од стране руских министара и опуномоћеног изасланика персијског шаха Тахмасиба – Измаил Бега, шах Ирана, због добијања војне помоћи у борби

⁴³ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 175, арк. 2 Зв.–7.

⁴⁴ *Исто*, арк. 3 зв, 5–5 зв, 6–6 зв.

⁴⁵ *Исто*, спр. 194, арк. 12 зв.

⁴⁶ *Исто*, арк. 1.

⁴⁷ *Исто*, арк. 12.

⁴⁸ *Исто*, спр. 203, арк. 7.

⁴⁹ *Исто*, спр. 202, арк. 7 зв.

⁵⁰ *Исто*, спр. 194, арк. 1 зв.

⁵¹ *Исто*, спр. 193, арк. 4.

⁵² Байов, А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны*. Война России с Турцией в 1736–1739. г. Первые три года войны, СПб Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1906, стр. 253.

против Турске, уступио је у корист Русије провинције на западном и јужном приобаљу Каспијског мора (Гиљан, Мазандеран, и Астрабад, са градовима Дербент и Баку).⁵³ Године 1729. њима је прикључена и Ширванска област. Руске јединице, које су се налазиле у тим провинцијама, чиниле су Хизијски (Персијски) корпус, чији се састав регуларно обнављао. Године 1724. у корпусу је било 3.500 особа.

Наредбом Сената од 14. јула 1730. хусарски пут допуњен је са 200 слободских козака и са укупно 459 људи у војној служби, предат је под команду генерала Љевашова, команданта корпуса.⁵⁴ Почетком септембра 1730. пук је кренуо у поход. Већ на путу за први сабирни пункт руске војске из пука је побегло 179 особа. Зиму 1730–1731. пук је провео у зимтер-квартирима у Царицину и наставио је пут 6. маја 1731. године.⁵⁵

Сазнања о боравку пука у персијским провинцијама су крајње непотпуна због недостатка документарне грађе. Истичемо да су услови боравка у бази били изузетно неповољни – суптропска клима изазивала је појаву разноврсних епидемија; храна се често састојала само од хлеба; плату су војницима корпуса задржавали некада и 11 месеци; медицинске услуге као да није ни било а на цео корпус није било ни 10 лекара, уз скоро потпуно одсуство лекова.⁵⁶ Горе наведене несреће смањивале су састав пука не мање од сукоба са одредима месних, протурски оријентисаних феудалаца, којих је било доста. За годину и по дана (1731–1732) пук је изгубио трећину војног састава. Око сто српских хусара оставило је кости на обалама Каспијског мора. Није се вратио са овог похода ни његов командир Јован Албанез. Његово место је преузео И. Стојанов, добивши тада чин мајора.

Боравком у Персији сви су били сити до гуше. Мајор Стојанов је одлучио да моли руску команду да се пук врати у Украјину. Политичка ситуација на јужноукрајинској граници је допринела реализацији овог плана и у јесен 1731. дошло је до конфронтације с Турском. Још 25. јула генерал-аншеф гроф фон Вејсбах, командант украјинске армије, послао је из Полатаве у Москву извештај да се кримски кан на челу татарских и ногајских хорди припрема да крене у поход. Вејсбах је наредио регуларним јединицама да одмах крену према граници и писао је хетману Данилу Апостолу да одмах изврши мобилизацију козака.⁵⁷ Имајући сазнања о затегнутим односима Русије и Турске, И. Стојанов је искористио прилику и повео се са Вејсбахом. У свом писму он је истицао да, пошто се у балканским земљама проширила вест да је Српски пук укључен у Низијски корпус, то је одвратило потенцијална војна лица од преласка уз Руску импери-

⁵³ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 76–77.

⁵⁴ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 76–77.

⁵⁵ *Исѝо*, стр. 89.

⁵⁶ Соловьев, с., *История России с древнейших времен в 15-ти книгах*, Москва, Из.-во соц. эк. лит.-ры, 1963, кн. X (т. 19–20), стр. 15.

⁵⁷ *Исѝо*, стр. 280.

ју. Познато је, да у оно време човек који је желео да направи каријеру у армији, пробијао се у границе оне државе у којој се очекивао рат. То значи, ако би Српски пук у лето 1732. године боравио у Украјини, становници Србије и других земаља, али и они који су *были с ним в цесарској службе* односно сви они граничари, ступали би у његове редове и за пола године накупило би се неколико стотина војника.⁵⁸ Вејсбах је известио Војну колегију о том предлогу Стојанова. Виши генералат је прихватио овај план и одмах је сачињено *представление* Сенату и императорки.

Државна машинерија се покренула 27. маја 1732. Војна колегија је потписала наређење о издвајању хусара из Низијског корпуса.⁵⁹ Основни састав пука је био упућен у Украјину јула 1732. По наредби команданта корпуса Михајла Љевашова сви месни органи власти били су дужни да на сваки начин помажу пролазак хусара, обезбеђујући за њих, без одлагања, храну за људе, коње и подвоз.⁶⁰

Већ у јесен 1732. његов долазак се очекивао у Украјини. Колегија иностраних послова је 17. октобра послала хетману Данилу Апостолу диплому којом је предлагано *вишеупомянутим сербом по возвращении их из Низового корпуса жалование и рацци, и порцци велеть выдать по прежнему их окладом из Малороссийских доходам*.⁶¹ Контрола повратка хусара била је поверена кијевском генерал-губернатору (тада И. Б. фон Вејсбах), чија је даља делатност, током неколико наредних година, била усмерена на јачање одбрамбене способности региона. Вејсбах је насељавање пука планирао у контексту подизања украјинске линије, чији је аутор пројекта био управо он.⁶²

Између канцеларије кијевског губарнатора и Војне колегије почела је жива преписка у вези места насељавања. Коначну одлуку донела је Комисија. Према њеном плану „Срби“ су били дужни да се неселе ипак код оног места Тор (недалеко од Бахмута). Такву одлуку потврдила је наредба Војне колегије од 26. јануара 1733,⁶³ односно, на овим истим местима која су била одређена још крајем 20-их година XVII века. Број припадника хусарског пука 1733. био је сасвим незнатан: 14 официра и 183 нижих чинова.⁶⁴ Смањење броја састава пука за скоро два пута приморало је владу да преузме мере ради обнављања његове борбене способности. Предложили су козаке украјинских пукова: планирано је да се у службу врбује до 200 особа. Ради тога су у козачка насеља послали официра за врбовање

⁵⁸ ПСЗРИ, т. IX, стр. 196–197.

⁵⁹ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 90.

⁶⁰ *Исѣю*, 89.

⁶¹ *Исѣю*, 89.

⁶² Скальковский, А. А., *Опыт статистического описания Новороссийского края*, Одеса, в Городской Типографии, 1850, ч. I, стр. 223.

⁶³ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 90.

⁶⁴ Байов, А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны...*, 83.

из Српског пука.⁶⁵ Врбовање козака је био принудан корак. То су истицали и представници вишег генералата Руске империје. Управо због неопходности очувања, по могућности балканског карактера пука, према наредбама Ане Јоановне од 12. марта и 3. септембра 1733. била је предвиђена конскрипција балканских хришћана.⁶⁶ Посебно је наглашавано да не треба буквално разумети позив за долазак *сербског народа*, јер *в службе хусарској у Ево Величества цесаря римскогo разных народов люди принимаютя, весьма к службе гусарској храбры и искусны.*⁶⁷

Ипак, није дошло до реалног побољшања живота. Пук практично није био насељен на земљама које су за то биле одређене, без обзира на бројна *битье челом* његовог командира Стојанова.⁶⁸ Породице припадника пука биле су приморане да станују на основу права „подсуседа” у украјинским и слободским пуковима. То се догодило, углавном, због тога што се пук током неколико година налазио у армији која је била у акцији.

Људство пука није стигло да се опорави од боравка у Персији, када је Европу захватила политичка грозница: 1. фебруара 1733. умро је пољски краљ Аугуст II Фридрих. Вест о овом догађају одјекнула је као позив у рат. Русија се спремала да узме најактивније учешће у подели „пољског наслеђа”. Уместо креатуре пољских магната – Станислава Лешчинског, Русија је, заједно са Аустријом, више волела да види круну на глави саксонског курфирста Аугуста. Да би изнела снажне аргументе за своје жеље, на заједничкој седници министара и генералата, која је одржана 22. фебруара 1733. под председавањем императорке одлучено је да се пошаље на пољску границу 20 хиљада руских војника под командом фелдмаршала Петра Ласи. Војска се састојала од 18 пешадијских и 10 коњичких пукова регуларне армије. Као појачање додато им је 15 хиљада нерегуларне војске, претежно козака (донских, слободских украјинских) и калмика, а такође и *гусар украинских сколько есть* односно укупан састав Српског хусарског пука.⁶⁹ Даља ескалација напетости у пољском питању довела је до директног мешања Руске империје и 31. јула 1734. корпус Ласија прешао је руско-пољску границу.

Анали службене руске војне историје не чувају никакве извештаје о учествовању особља Српског хусарског пука у пољској кампањи 1733–1734. године. Можда се то догодило због релативно малог броја припадника ове војне формације, што јој је давало извесну „другоразредност” у очима истраживача. Ипак, у очима руске команде састав пука, иако малобројан, остајао је доста високо. О томе сазнајемо из апшита српских хуса-

⁶⁵ ПСЗРИ, т. IX, с. 197.

⁶⁶ *Истѳо*, стр. 196–199.

⁶⁷ *Истѳо*, 197.

⁶⁸ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, стр. 93.

⁶⁹ Соловьѳев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 345.

ра: редови Михајло Константинов и Михајло Стефановић (започели су службу у пуку 1723. и 1724), заједно са другима чиновима, учествовали су у опсади Данцинга (Гдањска) од стране руске војске под командом фелдмаршала Бурхарда-Христофора фон Миниха, која је била током прве половине 1734. (град су зеузели 28. јуна) и за то су били више пута похваљени од начелништва.⁷⁰

Надања већег дела људства да ће имати макар мали предах после завршетка рата с пољским конфедератима, за време којег би могли мало средити домаћинства у Украјини и бар мало бити са породицама, показала су се узалудна.

Пук су пребацили у Украјину, али не ради уобичајене граничарске службе. Још у јесен 1734. почела је конфронтација између Петербурга и Истамбула поводом мешања Турака у персијско питање, с једне стране, и због напада Запорожаца на ногајске ауле с друге стране. Истина, ове и наредне године војне акције, ако се тако уопште могу назвати, нису прелазиле размере локалних сукоба.

Русија је тада била у веома повољним околностима, које су још обећавале успех у рату: у благајни је било средстава, војска је била у добром стању. У Петербургу су већ одавно желели да отпочну овај рат. Враћање провинција од стране Русије Ирану, које је освојио Петар I (према Рештанском и Гјанцинском споразуму из 1732. и 1735) мада је и могло да буде оправдано због тога што су ова територијална освајања, као што смо видели, давно била претворена у гробље за јединице које су биле тамо упућене и за државне трошкове. Ово је узнемиравало амбициозну природу императорке и њено најближе окружење – није им било по вољи да нова власт почиње распродајом Петрове баштине. Компензација је била крајње неопходна. То је могао да постане повратак изгубљених земаља, по срамном за Русију Прутском миру, а можда и стицање нових на југозападу (односно у правцу Балкана).

Такође, цео састав Српског пука могао је да буде убеђен да неће остати без службе. Године 1736. пук И. Стојанова (тада већ потпуковника) са 300 хусара био је укључен у Дњепарску армију Б. Х. Миниха, која је у кампањи ове године требало да делује на оперативном простору доњег тока Дњепра и у Криму.⁷¹

Б.Х. Мних, који је имао прилику да се упозна са борбеним квалитетима „Стојановаца” за време опсаде Данцинга, веома високо је ценио могућности ове лаке, необично покретне коњице и, чак није сматрао да је нерегуларна. Особине организације хусарског пука и његове акције за време војних операција потврђивале су оправданост ове оцене истакнутог војсковође.

Комора хусара је била невелика – њу су имали само чиновни штаба пука, а и то у ограниченој количини. Хусари су се истицали личним спо-

⁷⁰ ЦДИАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 9, арк. 106, 112.

⁷¹ Б а й о в, А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны...*, 83.

собностима у извиђачкој служби (због знања турског језика), и одлично су деловали, како у коњичком, тако и у пешачком строју.⁷²

Прва војна операција хусарског пука у кампањи 1736. године, о којој имамо података, је она у којој су они, заједно са донским козацима, заузели логор татарске војске чији је командант био унук хана – калга-султан. Побивши неколико стотина Татара, они су били приморани на повлачење, јер нису добили помоћ од главних снага, које су се налазиле недалеко у позадини. Губици авангардне команде су износили око 100 особа. Број хусара И. Стојанова у тим губицима, нажалост није приказан. То се догодило 30. маја 1736.⁷³

Кампања 1736. године има је, у великој мери, пробни карактер, извиђачки. Већ 25. јуна, спаливши и опљачкавши главна татарска насеља Б. Х. Миних је због недостатка воде и епидемије цревних инфекција био приморан да врати армију до Дњепра. Без обзира што није успела реализација свега планираног и што нису успели да се учврсте у Криму, овај поход је имао велики значај због одјека који је имао у границама турских поседа. Руски резидент у Истанбулу Е. Вјењшњаков је у једном од извештаја Колегији иностраних послова писао да су Турци веома опасни према својим хришћанским поданицима, јер ови могу да се дигну на устанак, ако се руске снаге приближе граници: *сербы, болгары, волохи, молдоване и другие так сильно заботятся об избавлении своем от турецкого тиранства и так сильно преданы Росии, что при первом же удобном случае жизни не пожалеют для вашего императорского величества, как уповаемой избавительницы*.⁷⁴

Искусивши бесперспективност похода у безводни кримски лавиринт, руски генералат је планирао кампању 1737, узимајући у обзир претходне погрешке. Крајњи циљ похода било је освајање тврђаве Очаков. Армија Миниха, у чији састав је укључено и 600 хусара Стојанова, пребацивши се преко Дњепра близу Мишурина Рога, утаборила се код реке Омилчик. Стално су на све стране, с циљем откривања татарских одреда, слане хусарске извиднице.⁷⁵ Двадесетпрвог маја 1737. године отпочео је покрет према Очакову. Кретали су се полако, опрезно. Прва акција била је сукоб хусара са истуреним одредима турске војске, 12 миља испред града (29. јуна 1737). Бој у којем су учествовале снаге Српског хусарског пука и донских козака трајао је око 4 сата. Изгубивши 10 хусара и 15 козака, авангарда је уништила више од стотину од укупно пет хиљада људи непријатељског одреда. Осим тога, ухваћени заробљеници су дали драгоцене податке о доласку, морским путем у Очаков, седам хиљада Арнаута, Бошњака и потурица Срба и Бугара.⁷⁶

⁷² *Исџо*, стр. 84.

⁷³ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 408.

⁷⁴ *Исџо*, 417.

⁷⁵ Байов, А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны...*, стр. 357, 368, 371.

⁷⁶ *Исџо*, стр. 382–383.

Не желећи да губе време на опсаду, Б.Х. Миних је 1. јула 1737. повео војску у напад. Јуриш је зачудо био неуспешан. Одбачене снагама гарнизона, који је бројао око 20 хиљада војника, руске снаге су се повукле уз значајне губитке, али им је помогао изненадан сплет околности: од случајног пуцња експлодирао је барутни подрум (500 буради барута), када је погинуло 6 хиљада Турака.⁷⁷ Искористивши општу панику и несналажење, хусарски пук на челу са И. Стојановим, продро је са стране у градско пристаниште и тако је својим телима направио мостобран за остатак руских снага.⁷⁸

Стојанов се толико истакао у очима Миниха, да је овај нагласио да њему *корпусы регулярного войска в команду с надждой поручать можна*.⁷⁹ Командир пука је, као награду за освајање Очакова добио чин пуковника (до тада се спомиње као потпуковник или бригадир). Сви обер официри и нижи чиновници су били мотивисани исплатом премије у износу месечне плате.

Како би се бар донекле компензовали губици војника хусара, у пук је примљено 54 Срба, Бугара и Грка, које су пронашли међу становницима града.⁸⁰ То су углавном били занатлије-печалбари, по којима је Очаков био популаран као град стабилних и релативно високих зарада.⁸¹

Очаков је био освојен, али задржати га није било лакше него освојити га на јуриш. За презимљавање код Очакова целе Дњепровске армије није било никаквих услова. Двадесетседмг августа 1737. главне снаге Миниха кренуле су према руској граници. У тврђави је остављена посада од 8 хиљада војника. За команданта је постављен генерал-мајор Ф. фон Штофелн. У састав очакивског гарнизона ушла је и чета хусара Стојанова (остатак је отишао на винтер-квартир у Украјину).⁸² Током презимљавања пук је преформиран и допуњен због губитака. У кампањи 1738. у свом саставу је већ имао 5 чета.⁸³

Године 1737. започето је оснивање још једног пука, у чијем саставу је главно место имао бугарски елемент: некадашњи пуковник у аустријској служби, тада генерал полске, ађутант кнеза Љубомирског – Куминг је у лето 1737. поново променио сизирена и отпутовао у Русију. Он је добио чин пуковника и постављен у службу Српског хусарског пука, али су убрзо у Војној колегији схватили, да су тиме повредили официре пука, који су дуже били у руској служби и имали више основа да добију тај положај.

⁷⁷ *Истѿо*, 388–390.

⁷⁸ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 423.

⁷⁹ Байов, А., *Русская армия в царствовании императрицы Анны Иоанновны...*, стр. 393.

⁸⁰ *Истѿо*, 391.

⁸¹ ЦДИАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 36, арк. 488.

⁸² Байов, А., *Русская армия в царствовании императрицы Анны Иоанновны...*, стр. 404.

⁸³ *Истѿо*, 83.

Тада су под команду Куминга биле предате две чете хусара, претежно православно становништво Баната (Угарска), а новостворена јединица је названа Угарски хусарски пук, мада је он практично формиран тек у пролеће 1738, и први пут је иступио као самостална борбена јединица управо за време кампање исте године.

У зиму 1738. године оба пута су дислоцирана на Украјинској линији. Тако су хусарски пукови, српски и угарски, били најближа резерва руским јединицама размештеним на граници. У степу су регуларно упућиване хусарске извиднице за извиђање и одбијање татарских одреда. Захваљујући заједничким дејствима хусара и Запорожаца у зиму 1737–1738. татарски налети су се по први пут показали као неефикасан инструмент у борби Турске против Руске империје.⁸⁴

Док су хусари Стојанова и Куминга потпуно уништавали ногајске чамбуле (одреде татарске коњице), царица је одобрила план летње кампање. По личној жељи фелдмаршала Б.Х. Миниха, 900 хусара из оба пука опет је укључено у Дњепарску армију, чији је он био командант. Индикативна је чињеница да су хусарски пукови били приказани у регистру јединица као регуларни. То је било признавање њихових заслуга у очаковској акцији.⁸⁵ У априлу, када су оставили Украјинску линију, Стојанов и Куминг су повели своје јединице на десну обалу Дњепра да се сједине са другима. Оба хусарска пука су била међу јединицама сконцентрисаним у логору код Переволочне (4. маја 1738).⁸⁶ Даље кретање Минихове армије одвијало се према стратегијском плану, у југозападном правцу с циљем продирања преко Дњепра и погрома Турака у Молдавији. За време кретања по територији очаковске степе хусари су непрекидно улазили у борбе с Татарима: 30. јуна 1738. на речици Кодими и 8. јула на речици Саврани.⁸⁷ У последњој борби српски пук је, према сведочанству учесника и очевидаца битке Х. Манштејна, претрпео губитке: рањен је Стојанов и 19 хусара, од којих је један умро.⁸⁸ 28. аугуста руска армија је изашла на обале Дњепра, где су очекивали генерални напад Турака, али до њега није дошло, само су се незнатне групе турско-татарске кавалерије судариле са хусарском извидницом.⁸⁹

Извршити максимални програм – продирање на територију „Дунавских кнежевина” ове године ипак није успело: ближило се јесење беспуће па се требало што пре вратити у Украјину. Следеће вести о дејствима хусарских пукова добијамо већ испод Канева, где је било припремљено 35 парова: 13. септембра преко Дњепра су прешли хусари И. Стојанова, а 23.

⁸⁴ *Истѿо*, 462.

⁸⁵ *Истѿо*, 486.

⁸⁶ *Истѿо*, 495.

⁸⁷ *Истѿо*, 508, 512–513.

⁸⁸ Манштејн Х., *Записки историческѿе, граж. данскѿе и военнѿе о Россѿи с 1727 по 1744 год.* Перевод Т. Мальгина, Москва, 1823, стр. 145.

⁸⁹ Байов, А., *Русская армия в царствованиѿе императрицы Анны Иоанновны...*, стр. 526.

истог месеца и људство Угарског пука.⁹⁰ Дислокација хусарских команди у зиму 1738–1739. била је директно зависна од тога да ли ће извршити службене обавезе – одбрану границе и због тога је била ограничена том Украјинском линијом.

Кампању 1739. године Б. Х. Миних је усмерио, углавном, узимајући у обзир погрешке из претходних година, од којих за главну треба сматрати одустајање од ратних дејстава у балканском правцу.⁹¹ Све те погрешке су исправљене у лето 1739. Када је добила у своје руке тврђаву Хотин, кључ Бесарабије, армија је већ за десет дана ушла у њу. Ишла је без заустављања, не осећајући недостатак хране за људе и стоку, која се свакодневно повећавала на терет месног становништва.⁹² Руске истурене снаге су 1. септембра 1739. ушле у Јаси – главни глад Молдавске кнежевине. Већ 5. септембра *между статами Духовными и Светскими Молдавского княжества и фельдмаршалом графом Минихом* потписан је договор о уласку кнежевине у подаништво Руске империје.⁹³ Русији су се отварале дивне, невероватне перспективе за продирање на Балкан. Генералат је то изврсно разумео – Миних син је, спомињући догађаје у јесен 1739. године, писао: *обстоятельства теперь сложились таким образом, что не только были на лицо идеальные зимние квартиры для войска, но, что важнее, открывался путь – в будущую кампанию на неприятеля в его собственной стране* (односно већ на Балкану).⁹⁴ Тим више што су до представника више руске команде скоро свакодневно стизале вести, да његов долазак с нестрпљењем очекују. Разлози за то су били, и то озбиљни – неуспех аустријских јединица у војним дејствима против Турака. Уопште узев, царске војне јединице су добро обавиле кампању 1736. године, продревши на територију Османске империје у околини Ниша. Месно становништво их је дочекивало с усхићењем, обезбеђујући воду, храну за људство, стоку и квартире. Ове и следеће године војници су у великим одредима приступали армији Карла VI.⁹⁵ Наредне године као циљ војних операција одређена је лепо утврђена турска тврђава Видин на Дунаву (северо-западна Бугарска), али због низа негативних прилика за императоре, њено освајање није успело. Ту се може истаћи и развученост позадине, слаба пешадија и недостатак артиљерије, а као главни разлог неуспеха ипак треба истаћи епидемију куге, која је захватила Трансилванију и Банат – базу аустриј-

⁹⁰ *Истито*, стр. 539.

⁹¹ Бескровный, Л. М., *Русская армия и флот в XVIII веке*, Москва, Воениздат, 1958, стр. 250.

⁹² Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 454.

⁹³ ПСЗРИ, т. X, стр. 890–894.

⁹⁴ Кочубинский, А., *Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории Восточного вопроса*. Война пяти лет (1735–1739), Одесса, Тип. Штаба Одесского воен. Округа, 1899, стр. 487.

⁹⁵ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 206, арк. 2.

ских снага.⁹⁶ Већ у јесен 1737. године императорске регименте су почеле да се повлаче. То је био почетак апокалипсе – турске снаге, које су поново заузеле територију око Ниша и северније до Дунава, вршиле су покољ, не поштедевши ни децу ни старце.⁹⁷ Наравно, то није допринело популарности Хабзбурговаца у очима српског народа. Кампање 1738. и 1739. нису поправиле стање. Руси су прекасно почели деловати у неопходном правцу па су главне османске снаге биле бачене на западни фронт. Када су изгубили иницијативу напада, Аустријанци су били способни само да воде одбрамбени рат, остављајући позицију за позицијом. Помор од куге није престајао: према извештајима из Беча само темишварски гарнизон дневно је губио око педесет војника који су умирали од страшне болести.⁹⁸ У таквим околностима повећавао се прелазак нових исељеника код Руса, у Молдавију. На почетку септембра 1739. године Б.Х. Миних је писао у писму императорки, да *гусары здесь добрых людей на вербовали, между которыми есть сербы и богары, пришедшие из-за Дуная нарочно для службы.*⁹⁹

А ко су били ови нововрбовани? Имена и формуларски спискови, апшите и атестати дају нам могућност да одговоримо на то питање: прво су, као и увек, прелазили *служилые люди* – често спомињани помоћни одреди турске армије. На пример, војник из Македоније Панајот Константинов, који је као 17-огодишњак, на личну иницијативу, дошао под зидине опседнутог Хотина, и 11. августа био примљен у Српски хусарски пук.¹⁰⁰ Доста је било и обичних сељака. Не можемо утврдити тачан број ових добровољаца, али, узимајући у обзир удаљеност места војних дејстава руских јединица од српских земаља, видимо да њихов број није био велики. Не треба ни смањивати њихов вероватан број, јер управо из рата 1735–1739. балканске јединице су изашле комплетне, што нас наводи на помисао, узимајући у обзир сталне губитке, да је таквих миграната могло бити од неколико стотина до хиљаду.¹⁰¹ Углавном је то био „цвет нације”, мушкарци старости највише до 20 година. Ипак, чак и незнатна, ова пресељавања су показивала, да су наде у помоћ од стране Руске империје биле конкретан програм деловања, како појединачно, тако и група српског народа.

Тек примљени српски добровољци одмах су се нашли у вихору борбених дејстава. Молдавију, отету Турцима према договору од 5. септембра

⁹⁶ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 420.

⁹⁷ Положението на българския народ под турско рабство. Документи и материали. Съставили редактирал Никола Тодоров, София, Издание на БАН, 1953, стр. 107–108.

⁹⁸ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. X, (т. 19–20), стр. 448.

⁹⁹ Кочубинский, А., *Граф Андрей Иванович Остерман и роздел Турции. Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739)*, стр. 487.

¹⁰⁰ ЦДАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 6, арк. 48 зв.

¹⁰¹ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями...*, стр. 125.

1739, требало је, што је пре могуће, учврстити у руским рукама. С тим циљем су на југ, до реке Серет (граница са Влашком) били разаслати покретни маневарски хусарски одреди: у Галац, Роман, Бакау. Миних је истакао да су се *гусары добычей обогатились, которая им немалый кураж придает* (од 23. септембра 1739)¹⁰² Према сведочењу учесника у тим догађајима – хусара Српског хусарског пука Николе Величкова из 1739, поједини одреди су деловали не само у Молдавији, него су залазили и у Влашку где су имали сукобе са корпусом који је предводио Чари-Мехмет. Борбе су биле жестоке и кржаве. Турци, ојачани одредима липкана и добручких Татара, користили су против „Стојановаца” и лаку артиљерију, па је састав трпео губитке – било је мртвих и рањених.¹⁰³

Продирање на територију Дунавских кнежевина било је добра школа за новопечене хусаре, истинска „ковачница кадрова”: знатан део обер и унтер официра хусарских пукова на југу Руске империје у другој половини 18. века (пореклом Срби) отпочели су службу у руској армији управо под зидинама Бендера, Хотина и Јаса под опсадом.¹⁰⁴

Ипак, истовремено док су у логору фелдмаршала Миниха прослављали покораванье Молдавије, а синови Балкана сањали о повратку следеће године у родне куће не као „раја”, него као победници и ослободιοци, стигла је вест о склапању мира Аустријанаца са Турцима, по речима Миниха *стыдного и весьма предосудительного*.¹⁰⁵ Признавши властиту слабост, Хабзбурзи су, поред тога 12. септембра 1739. потписали пресуду свим хришћанима у земљама враћеним Турцима (оних, које је Беч добио 1719, према Карловачком миру) – Србима, Бугарима и Власима. Славни војсковођа је апеловао на царицу, молећи да му дозволи, када осигура подршку православних на Балкану, да настави победоносни поход преко Дунава, али су у Петербургу, пратећи „велику европску политику” Аустрије и Француске, пожуриле да потпишу договор. Није преостало ништа друго него прикључити се 18. септембра Београдском договору *о вечном между обеима дворами мире и согласии*.¹⁰⁶

Тако је руско-турски рат 1735–1739, у последњој фази, имао све шансе да прерасте у нови квалитет, да постане „балкански”. Предвиђало се, али се није догодило. И више од тога, склопљен мировни уговор крио је у себи кочничку, деструктивну снагу, с обзиром на перспективе даљих српских пресељавања: према осмој тачки пограничне команде су требале да *ежели кто по заключеним мира, из подданных обеих стран, учиня измену, непослушание или какое преступление в другую сторону перейдет, то их не принимать, но тотчас выдавать, чтобы из-за маких пустых*

¹⁰² Кочубинский, А., *Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории Восточного вопроса*. Война пяти лет (1735–1739), стр. 489–490.

¹⁰³ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 1705, арк. 1.

¹⁰⁴ ЦДИАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 8, арк. 47 зв; сп. 42, апр. 189–189 зв.

¹⁰⁵ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, кн. X, (т. 19–20), стр. 455.

¹⁰⁶ ПЦЗРИ, т. X, стр. 899–904.

*людей между империями какой холодности, а наипаче сор не призошло.*¹⁰⁷ Значи, од тада Русија није требало да прима ниједног Србина – поданика Порте, јер су сви они били у категорији оних који су испољили *непослушание*: усудили су се да без дозволе турске власти оставе територију земље.

Тешко је рећи колико су Руси поштовали реч закона, мада изгледа не претерано. На пример, према формуларском списку, двадесетогодишњи Иван Сербул ступио је у службу и подаништво њеног императорског величанства 1740, у време када су сви параграфи договора ступили на снагу.¹⁰⁸ Такво понашање руске команде треба и може да буде објашњено. Као последица Београдског договора, 3. октобра 1739. у логору код Ниша, уз посредовање француске дипломатије, била је склопљена конвенција између Руске и Турске империје *Об определении границ обеих империй*.¹⁰⁹ Постало је јасно да ће нова граница у југозападном правцу бити оивичена рекама Дњепром и Јужним Бугом. Већ у пролеће 1739. почело је повлачење руских јединица иза ове линије. У јесен 1739. и у пролеће 1740. пук И. Стојанова налазио се на пограничном делу на Бугу. Његови људи су добили мисију да дочекују и обезбеђују услуге преводилаца турској делегацији, која је стигла да се коначно реше сва питања у вези са разграничењем територије.¹¹⁰

Разуме се, било који Србин пребег могао је да рачуна на љубазан однос и топао сусрет од стране група војника, које су добрим делом биле састављене од Срба. На праксу пријема у службу таквих лица „затварали су очи” не само официри Балканци, него и представници руске администрације у Украјини. За оне који нису хтели да излажу свој живот опасности у ризичном путовању ногајским степима постојао је још један пут, истина дужи, преко Молдавије и Пољске до Кијева. Управо тако је у лето 1740. стигла кијевском генерал-губернатору М. И. Леонтјеву група од 16 Срба, Бугара и Грка.¹¹¹ Одавде, пошто су добили новац за пресељење и дали заклетву на верност руском престолу, били су упућени у теренске хусарске пукове.

После коначног регулисања пограничног питања, које је било потврђено прихватањем „Инструмента” код реке Велики Ингул 4. новембра 1740, изгледало је да се могу вратити у домове у Бахмутској провинцији недалеко од Тора.¹¹²

Трајно насељавање српске заједнице, која је дуго година била приморана да се бави само војним екзерциром, могло је да убрза прикључење нових пресељеника са Балкана и из Баната. Али је време *дворцовых переворотов* са свом нестабилношћу показивало невиђене метаморфозе људ-

¹⁰⁷ ПСЗРИ, т. X, стр. 902.

¹⁰⁸ ЦДИАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 8, арк. 47 зв.

¹⁰⁹ ПСЗРИ, т. X, стр. 914–915.

¹¹⁰ ЦДИАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 1705, арк. 1 зв.

¹¹¹ *Исто*, арк. 1.

¹¹² ПСЗРИ, т. XI, стр. 291–292.

ске судбине, група при императорском двору па и струја у унутрашњој и спољној политици. Бурни догађаји 1739–1740. радикално су променили став о коначном решавању „турског питања”. Смрт Ане Ивановне, кратка власт Брауншвајске династије и преврат 25. новембра 1741. мењали су владе и нису дозвољавали да се настави Петров курс. Смена са руководећих функција и слање у Сибир (као алтернатива смртне казне) главних инспиратора и вођа антитурске политике – Б. Х. Миниха и А. Остермана, погубно су утицали на акције новог кабинета Јелисавете Петровне.¹¹³ Његови представници су се кратковидо одрицали, не само лица у царској немилости, него и њихових дела. Ту је још дошла до изражаја и жеља Русије, заузете ратом са Шведском, да не заоштрава односе са Турском.

У руско-шведском рату 1741–1743. године вољом судбине и руског генералата, Српски и Угарски хусарски пук имали су најзначајнији удео: они узимају учешће у нападима на Фридрихсгам, Хеменфорс, Ум и на друге градове шведске Финске.¹¹⁴ Прилив српских елемената у састав ових балканских војних формације је ипак текао без обзира на удаљеност пукова од зоне одакле су кренули. Транзитни, прелазни простор у овом случају била је територија Украјине.

Кијевски генерал-гунерантор М.И. Леонтјев је 26. априла 1742. послао извештај Војној колегији о доласку *из Цесарији и из Турецкој области в высокославную ея И. В. службу разного иностранного народу люди, коих прийнято мною сего апреля по 18 число 48 человек и по желанию их до определения высокославную ея И. В. службу в гусарские полки кои обретаются ныне при Остзее.*¹¹⁵ Исте такве извештаје са списковима оних који су стигли, међу којима је било доста Срба, он је слао Колегији током 1742. и почетком 1743. године.

Наредба Војне колегије Леонтјеву од 15. априла 1743. добро илуструје промене у политици владе у односу на поданике Порте: *ежели кто из них явитца природньые серби и венгры и пашипорты и абишты имет правильныя, тех в службу И. В. принять и для определения в гусарские полки отправить, а коих из не национальных сербов и венгров, не удержав ни мало а выдав только на пороход для пропитания каждому человеку по 8 рублей отпустить, что откуда прибыл и вперед таких пребывающих из-за границы иностранных людей, також и офицеров без указа не принимать.*¹¹⁶ Својим деловањем влада као да се декларисала да одлучно заузме неутралан став у питању односа хришћанскхи поданика Османске империје са њиховим сизиреном.

Тако је пут уласка у руску службу за најмасовнији контингент Срба, оних из Турска, био привремено затворен. Долазак нових досељеника ком-

¹¹³ Кочубинский, А., *Граф Андрей Иванович Остерман и роздел Турции*, стр. 140–145.

¹¹⁴ ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 1705, арк. 1 зв.

¹¹⁵ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями...*, стр. 11.

¹¹⁶ *Истѳо*, стр. 116.

пликовала је ичњеница да се пукови после руско-шведског рата нису вратили у Украјину. Иако је још 5. октобра издата царска резолуција на предлог Сената да се пуковима да квартир, према којој је требало да хусарски пукови станују у слободским пуковима (у Бахмутском) – пукови Стојанова и Куминта су остали дислоцирани у Лифландији током 1744–1745.¹¹⁷ Сада, да би били укључени у пукове, емигранти су морали дуго времена чекати у Украјини у такозваним „новим командама”, у својеврсним сабирним логорима, санкције руске команде за улазак у службу. Понекад је време тог присилног чекања било дуго: на пример, некадашњи аустријски граничари Сима Димитров и Георгиј Стојков стигли су у Кијев још 1742, али због одсутности хусарских пукова, нису били примљени. Годину и по потуцања толико их је исцрпило да су молили да буду што пре примљени у службу, или да им се омогући повратак, под власт Марије Терезије. Уз лично залагање генерал мајора Стојанова, који је тада, по службеној дужности, боравио у Украјини, они су били примљени у српски пук јануара 1744. године.¹¹⁸

Без обзира на све препреке и патње у вези ступања у хусарске пукове, служба у њима се тешко може назвати лаком и пријатном јер времена нису била лака. Непрестаним 15-огодишњим маратоном по теренима ратних дејстава стварана је стална ротација кадрова (што је било потпуно разумљиво због сталних губитака), а то је, наравно, стварало напету атмосферу у међусобним односима. Кашњење плата трајало је годину и по дана, (јесен 1743 – пролеће 1745).¹¹⁹ Завладао је потпуни морални „пад”, нарочито оних, који годинама нису видели своје породице, приморане да живе у беди у Украјини. И поред тога што им је универзалима Петра I било обећано насељавање на јужним границама, по основу права ландмилиције, у стварности су били доведени у тежак положај обичног теренског пука, којим крпе најгоре рупе. Све се то као црна мрља урезало у свести балканских војника. Незадовољство је било масовно. Крајем 1743. и на почетку 1744. у пуковима, који су били на границама Лифландије, почела су дезертерства. Бежали су у Пољску, а одатле где је ко успео. Чак је било *прикључено так, што последовавише возмуџение и другие подобые тому непорядки слабоумно учинитъ дерзнулися*.¹²⁰ У овој, помало прикривеној оцени чланова Војне колегије о стању у хусарским пуковима (април 1744) крије се и више од констатације чињенице о баналним дезертерствима. Чак и у главној армијској управи Руске империје почели су да схватају да се претерало. Али ко је кривац? Кривце су пронашли доста брзо – официрски корпус пукова. Одмах напомињемо да шеф хусарских пукова генерал мајор И. Стојанов није улазио ни у какве конфронтација са руским

¹¹⁷ ПСЗРИ, т. XI, стр. 928.

¹¹⁸ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями...*, стр. 123–124.

¹¹⁹ ПСЗРИ, т. XII, стр. 408.

¹²⁰ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями...*, стр. 126.

властима. Изгледало је да се он већ доста удаљио од своје етничке средине, а подела на „своји и туђи” код њега је већ постала мало другачија. Желећи да спасе од потпуног расформирања пукове који су начинили прекршаје и да сачува свој положај, он је на саветовању Војне колегије 29. септембра 1743. предложи пројекат *О разобрании и содржании гусарских полков*. По њему, главни разлог слабе дисциплине био је што су у прошлим ратовима, нарочито по налозима фелдмаршала Б. Х. Миниха у штаб и обер офицере унапређивани само на основу ратних заслуга *сплошь с неумением грамоте и незнанием по своей должности... чрез которых в той полках пред прежним основанием немалое к бытию их утрачено*.¹²¹ Односно, да нису били такви пастири, и овде (редови) не би се усудиле ићи против власти.

Већ 14. октобра 1743. по наредби највишег руског генералата састављени су „проскриптивни спискови”. Сходно њима требало је одмах отпустити и послати преко границе 6 штаб, 29 обер, и 17 унтерофицира. Таква строгост је са одобравањем прихваћена и у Колегији, спискови су потврђени и, поред тога, предложено је да се не задржавају незадовољни, него да им се издају пасоше да оду преко границе и, да се што брже приступи преформирању хусарских пукова, јер је било мирно време и могло се одлучити на такав чин. Тако су и одлучили. Незадовољне су отпустили, а оне који су остали одлучили су да мало „дохране”.

Шестог јануара 1744. за време боравка Јелисавете Петровне у Кијеву, представници хусарских пукова предали су јој меморандум с молбом да помогне у разрешавању њихових проблема.¹²²

Као прво, законодавним актом императорског степена, наредбом Сената од 19. јуна 1745. обавезали су Генералну војну канцеларију Хетманске области да обезбеди слање пошиљке у Лифландију за покривање дугова плата чиновима хусарских пукова за септембарску трећину 1743. и за целу 1744: за Молдавски хусарски пут 68.489 рубаља и 27 копејки, за угарски пут – 16.461 рубљу и 73 копејки (за Српски пук су пронашли средства из других извора), и да што брже припреми 30.000 рубаља за брисање дуга априлске трећине за 1745.¹²³ Олакшали су положај још једне категорије хусара – оних који су за време руско-шведског рата пали у заробљеништво, а сада су се враћали у службу. Осим једнократне премије од 10 рубаља њих су награђивали годишњим давањем новца за плате, порције и рационе. Ове мере биле су предузете како би се смањила социјална напетост у пуковима.¹²⁴

Ипак, нису их пребацили у Украјину. Целу 1746. они су провели у Прибалтику. То се види из тога, што су барут и олово за потребе хусара давали из арсенала у Риги.¹²⁵ Наде у брзи премештај и насељавање у

¹²¹ *Истѹ*, 125.

¹²² ПСЗРИ, т. XII, стр. 628.

¹²³ *Истѹ*, стр. 408–409.

¹²⁴ *Истѹ*, стр. 584–585.

¹²⁵ *Истѹ*, стр. 626.

Украјину показале су се узалудним. Целу 1747. и први половину 1748. они су осталили у Остзејским провинцијама. Војна колегија је чак молила Сенат да суме за њихово издржавање одреди из ришких или псковских прихова, јер због велике удаљености новац из Украјине долази са закашњењем, плате се не дају на време, и због тога *уже и побеги за-границу начались, чего допустить нельзя, так как гусарские полки состоят в кампанентах по границе* (11. децембра 1747).¹²⁶ Значи, вратили су се тамо одакле су кренули. Даље таква бесмисленост није могла да траје. Нешто је требало променити. Српска војна колонизације требало је да уђе у нормалан ток.

Спољнополитичке и војне власти Руске империје схватиле су кратковидост политике на почетку 1740-их година, која је довела до губитка политичке иницијативе у балканском правцу, што је успешно користила Аустријска империја. Овај закључак је дошао не одједном и био је логичан завршетак делатности плејаде талентованих дипломата. Руски амбасадор у Константинопољу В. Вешњаков стално је указивао да би за Русију било погодно да, обезбедивши подршку Срба, Бугара, Грка и других хришћанских народа, ликвидира османску власт у Европи и створи снажну хришћанску државу, која не би могла да буде одвојена од Русије због заједничких интереса и жеље за безбедношћу на границама.¹²⁷

Око 1748. године састављен је коначан план акција за спровођење у живот ових идеја. С тим циљем у пролеће 1749. хусарски пукови се враћају у Украјину. Издаје се специјални указ Њеног величанства о врбовању *из чужестранног способной нации людей, а имянно болгарских сербских греческих граватских мултянских и бошняцких которые в сим (право-славном – В. М.) законе находятся*.¹²⁸

За штаб-квартир хусарских пукова, који су се комплетирали, био је изабран Кијев. Кијевски генерал губернатор (И. Леонтјев) добио је задатак да контролише тај процес. Спољно преформирање пукова одвијало се као и раније добијањем новца за пресељење, заклетвом, службом. Али је настала принципијелна разлика у суштини односа – започета је институција врбовника. Ако су се руске власти раније задовољавале пасивним очекивањем заступника непосредно на главном сабирном пункту – у Кијеву, сада су специјално слале преко границе офицере Балканце који су добро познавали језике и обичаје народа Балканског полуострва. Управо они, по речима једног од тих врбовника *с повержением живота своего крайней опасности в турецкой области* проналазе оне који желе да се преселе, формирају од њих групе и само њима познатим путевцима преводе их преко планина, река и степа до крајњег циља – у Украјину.¹²⁹ Ипак и даље су, као и раније, на властиту иницијативу долазиле групе аустријских

¹²⁶ *Исио*, стр. 801–802.

¹²⁷ Соловьев, С., М., *История России с древнейших времен...*, књ. IX, (т. 17–18), стр. 388–389.

¹²⁸ ЦДДАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 1705, арк. 2.

¹²⁹ *Исио*, спр. 2006, арк. 2 зв.

граничара. Тако су у октобру 1750. стигла десеторица царских војника. На челу групе је био Иван Кирилов (очигледно унтерофицир). Ови су имали са собом и оружје – 4 пушке аустријске израде и два пиштоља.¹³⁰

Врбовници су стварно ризиковали свој живот. Разуме се да је у случају откривања деловања такве особе од стране Турака (фактички, шпијуна и диверзанта) био само један пут – на колац. Али и стимулација није била безначајна: у случају врбовања 60 особа редова хусара (чета према царској систематизацији) такав срећник је добијао положај четног командира што је аутоматски доносило као награду чин капетана и добијање руског племства (у случају, да дотични већ није био официр).¹³¹

Историја је сачувала неколико презимена врбовника оног времена (1749–1750), заставник Никола Величков, вахмистер Стефан Корњешанов, капетани Валда и Ђука.¹³² Групе које су они довели обично нису биле велике – од 4 до 10 особа, али су биле необично шарене по својој етничкој припадности: Срби, Грци, Бугари, Угари и Немци, Јевреји (за ове последње је била обавеза да приме православље). Постотак Срба међу њима се кретао између 20–25 до 50%.¹³³

Највећи део новопримљених хусара током 1749–1750. је записан у угарски хусарски пук, јер су највише недостајали редови војници. Српски хусарски пук је у то време био комплетан. У овом периоду ова диспропорција је изједначена.

Ипак, чак ни ажиотажа у вез комплетирања већ постојећих хусарских пукова, па чак ни урађено владом (која се коначно изборила, да чак и коњима за прескакање треба дати да предахну) олакшање режима провођења службе за њихов састав није могло да прикрије да је идеја стварања балканских колонија на јужним границама империје, коју је изнедрио Петар I, била компромитована. Компромитована је, у првом реду, у очима потенцијалних досељеника. Наравно, могли су се комплетирати пукови српским кадровима, могле су им се дати кватире у Украјини, али то је било мало. Требало је створити такав систем војних колонија, у коме се хусар не би нервирао због тога што годинама не виђа своју породицу (јер ће породица бити поред њега), и да га неће болети глава због тога што сутра неће имати шта да једе или чиме да нахрани коња, ако, као обично, плата касни (ако буде натурална привреда), и неће првом приликом побећи преко границе због кршења прихваћених норми (правила). На хоризонту само што се нису појавиле нове групе досељеника, тек што није почео да гласније одјекује српски језик у јужноукрајинским степама – започео је нови емиграциони талас.

Прва етапа српске имиграције у Украјину хронолошки пада у прву половину 18. века. Управо тада је руска дипломатија одредила место и

¹³⁰ *Истѳо*, спр. 1839, арк. 3.

¹³¹ *Истѳо*, спр. 1705, арк. 2.

¹³² *Истѳо*, спр. 1705, арк. 1; спр. 1836, арк. 20; спр. 2006, арк. 10–10 зв.

¹³³ *Истѳо*, спр. 1836, арк. 3, 20; спр. 1837, арк. 1.

улогу православних јужнословенских народа у обуздавању Османске империје и одузимању јој балканске територије и успостављању паритета и разграничења сфера утицаја на полуострву са савезницом Аустријом. Хришћани Балканског полуострва постају вође спољнополитичког курса Руске империје. Истовремено са овим у Украјину се усмерава покрет пресељавања представника српског народа (како из матице, тако и из средина српске дијаспоре у Аустрији), што ће постати саставни део процеса даље инкорпорације ових територија у сферу утицаја Руске империје. Овај талас српских пресељеника није био превише јак и ишао је на руку општебалканске војне емиграције. То у ствари није ни био талас, него поточић у поређењу са масовнијом српском колонизацијом у другој половини 18. века, али он се јасно може пратити и због тога има основе да се посебно издвоји српско пресељавање у Украјину у првој половини 18. века као самосталан хронолошки период.

Превео са украјинског Јанко Рамач

SERBS IN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY

by

Volodimir Miljčev

Summary

The author presents a history of the Serbian hussar regiments in the czarist Russia, starting from Peter the Great, 1710–1711, and further on, till mid-18th century. In that, he points out the role of Jovan Albanez, later colonel, then Ivan Stojanov, general. The paper also underlines the fighting of the Serbian regiment in Persia and in the Baltic, and specially with the Turks in 1737–1739. The author mentions the courage of these regiments, but also the problems related to their location and food supplies, wages, desertion. He discusses the position of Russia in the international relations of that age and its development into the rank of great powers. The author writes about Serbian regiments till the great migration of the Serbs from Austria in 1751–1752.

Александар Раковић

УСКРШЊИ УСТАНАК У ИРСКОЈ 1916. У БЕОГРАДСКИМ НОВИНАМА

САЖЕТАК: У раду је приказано извештавање аустроугарског окупационог листа *Београдске новине* о Ускршњем устанку у Ирској 1916. године, којим је Немачка покушала да дестабилизује Британију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Београдске новине*, Први светски рат, Ускршњи устанак, Ирска, Даблин, Британија, Аустро-Угарска, Србија, Београд.

ИРСКО ПИТАЊЕ ДО 1916.

Гладне године (1845-1851) изазване болешћу кромпира, тада основне намирнице у исхрани ирског становништва, проузроковале су смрт око милион Ираца и приморале још око милион да се исели у Северну Америку и Велику Британију.¹ За глад и болести које су харале, Ирци су оптуживали Енглезе који су током гладних година извозили храну из Ирске.² Ипак, ови трагични догађаји нису обесхрабрили ирску борбу која се у наредних неколико деценија одвијала у два вида. Кроз уставни и парламентарни вид закупци поседа су радили на осигурању својих добара, а кроз револуционарни вид одвијала се борба за самосталност Ирске. Револуционарна организација Млада Ирска је оружаним путем 1848. године покренула неуспешну побуну против британске власти. У годинама када су се Ирци борили за преживљавање није било могућности да овај устанак успе. Ипак, антагонизими и разлике на ирском острву бивали су све дубљи. У првој половини 19. века нарочито се индустријски развио протестантски Алстер, што са остатком Ирске није био случај. Током великих страдања од глади, појачана је подела између привилегованог унионистичког протестантског становништва и знатно сиромашнијих римокатолика. Иако је ли-

¹ E. R. R. Green, *Velika glad*, у: *Povijest Irske*, уредили T. W. Moody and F. X. Martin, Zagreb 2003, 224–226. Опширније о *Великој глади* у: Peter Gray, *The Irish Famine*, London 1995.

² Čedomir Попов, *Gradanska Evropa (1770–1871)*, II, Novi Sad 1989, 65.

дер Младе Ирске Томас Дејвис сматрао ирску нацију јединственом, без обзира на верску или класну припадност, након Велике глади његова идеја била је неостварива. Млада Ирска је 1850. године добила своје политичко крило оснивањем странке под именом Закупничка лига. Странка је на изборима 1852. године освојила 40 мандата за британски парламент, од укупно 103 мандата колико је давала Ирска. Странка се услед личних сукоба ускоро распала. Примат у ирској борби је од тог тренутка све више припадао револуционарној идеологији.³

Припадници Младе Ирске су 1858. године основали Ирско републиканско братство (ИРБ, Братство) са центрима у Даблину и Њујорку. Братство је било познато и под именом Фенијанци. Они су прихватили Дејвисову „доктрину ирске нације“, али су истовремено били убеђени да ће Ирци само оружаним устанком, у најтежем моменту по Британију, стећи независност. Фенијанци нису били нарочито бројни и били су без подршке Римокатоличке цркве у Ирској која их је сматрала комунистима. Залагали су се за раздвајање цркве од државе. Док су ранији ирски национални покрети били окренути само народу Ирске, фенијанци су подршку за своју борбу добијали и од ирске емиграције из Сједињених Америчких Држава и Велике Британије. Ирци који су учествовали у Америчком грађанском рату, вратили су се 1865. године у Ирску да би подигли устанак против Британије. Устанак је пролонгиран за 1867. годину и доживео је неуспех. Организатори су утамничени,⁴ а Ирска је стављена под тежи режим који је британским властима давао могућност да се још жешће обрачунају са револуционарима.⁵

Британски премијер Вилијем Гледстон је схватио да се на ирско питање мора обратити пажња и предузео је неке кораке ради његовог решавања. Англиканској цркви у Ирској је 1869. укинут привилеговани положај. Годину дана касније, Британија иако је хтела, није законским путем успела да спречи протеривање ирских закупаца са земље. Гледстон је, такође, желео да задовољи и жеље римокатоличких Ираца за високим образовањем. Због тога је 1873. године донет посебан закон, који је имплементиран када је следећи британски премијер Бенџамин Дизраели почео да гради универзитет на којем је требало да се школују и ирски римокатолици.⁶

Ирски протестант и некадашњи униониста Ајзак Бат је 1870. године основао Покрет за самоуправу Ирске. Бата су подржавали и фенијанци. На изборима 1874. године Батова листа је освојила више од половине ирских мандата. Међутим, њену парламентарну борбу британски конзервативци и либерали нису уважавали. Батови ирски посланици су провоцирали у парламенту, а у томе се нарочито истицао млади посланик, ирски

³ T. W. Moody, *Fenianism, samouprava i zemljišni rat*, у: *Povijest Irske*, уредили T. W. Moody and F. X. Martin, Zagreb 2003, 228–231.

⁴ *Историја*, 231–232.

⁵ J. В. Тарле, А. В. Јефимов, Ф. И. Нотович, В. М. Хвостов, *Историја новоза века II*, Београд 1949, 116.

⁶ T. W. Moody, *нав. дело*, 233–234.

протестант Чарлс Стјуарт Парнел. Бат се због тога сукобио са Парнелом. У страначком дуелу са млађим, Бат је поражен.⁷ Парнел је ускоро створио Ирску парламентарну партију.⁸ Од 1878. године почео је да сарађује са фенијанцем Мајклом Девитом, који је са лидером америчких фенијанаца Џоном Девојем обликовао нову националну политику којом су револуционари и аутономисти дошли до компромиса око два питања: побољшања аграрних прилика и стварања ирске самоуправе.⁹

Парнел се, као и Бат, залагао за самоуправу Ирске у оквиру Британске империје, познату као хоумрул (Home Rule). Сарадња са фенијанцима довела је 1879. до оснивања Аграрне лиге путем које је сељачки покрет закупаца требало да пружи допринос Парнеловим политичким тежњама. Закупци су започели солидарно одбијање плаћања закупнине земљопоседницима и тиме покренули бојкот који је до 1881. узео толико маха да је британска влада дала полицији овлашћења да према својој вољи хапси и претреса.¹⁰ Доношење аграрног закона 1881. као уступка ирским сељацима, није донело никакве промене јер се Ирска није умирила.¹¹ Британски парламент је затим усвојио закон којим се у Ирској заводи строги режим. Парнел, лидер ирских посланика који су покушали опструкцију доношења овог закона, ухапшен је као и активисти Аграрне лиге. Након хапшења је започео масовни бојкот ирских закупаца против којих су земљопоседници започели војне акције, али оне нису дале резултат. Гледстон је почео преговоре са утамниченим Парнелом и њих двојица су 1882. склопили споразум о пуштању на слободу лидера Аграрне лиге, потреби доношења закона о одлагању плаћања заосталих дугова, обустави исељавања сељака и прекиду опструкције и аграрног терора. Међутим, одмах након закључења споразума фенијанци су у Даблину убили државног секретара за Ирску лорда Кавендиша, па су Британци у Ирској установили ванредне судове. Аграрна лига је хапшењима уништена. Ипак, доношење овог акта привремено је коштало лорда Вилијема Гледстона власти јер су ирски посланици 1885. пришли конзервативцима чиме је премијер у Доњем дому изгубио већину и затим поднео оставку.¹²

Гледстон је 1886. године победио на изборима и поново је дошао на власт. Због релативне либералне већине у Доњем дому склопио је договор са Парнелом ради стварања стабилне власти преко ирских гласова. Тада је обећао хоумрул. Тај Гледстонов потез довео је до цепања либерала, који су се на ирском питању поделили, и предлог закона о самоуправи Ирске (First Home Rule Bill) је у Доњем дому одбачен.¹³ За конзервативце и део либе-

⁷ *Исто*, 234–236.

⁸ Alvin Jackson, *Ireland 1798-1998*, Oxford 2004, 141.

⁹ T. W. Moody, *нав. дело*, 236–237.

¹⁰ J. В. Тарле, *нав. дело*, 116–117.

¹¹ Слободан Јовановић, *Сабрана дела Слободана Јовановића 10: Примери политичке социологије: Енглеска, Француска, Немачка 1815-1914*, Београд 1990, 67.

¹² J. В. Тарле, *нав. дело*, 116–118.

¹³ *Исто*, 118–119.

рала овај предлог закона је био раван издаји Британске империје и алстерских протестаната. Но, и да је тада прошао у Доњем дому, где је прегласан мањом већином, не би прошао у Горњем дому. Четири године касније Ирска парламентарна партија се услед личних сукоба поцепала, а Парнел је 1891. године умро.¹⁴ Гледстон се вратио на власт 1892. и опет притиснут релативном либералном већином дошао је на идеју да Ирцима 1893. понуди други предлог закона о самоуправи Ирске (Second Home Rule Bill). Овога пута Доњи дом је прихватио предлог закона али га је Горњи дом одбио. Разочарани Гледстон је након тога поднео оставку и напустио политику.¹⁵

После Парнелове смрти ирски политички покрет је уступио водеће национално место културним и спортским друштвима. Једна од важнијих улога припала је књижевнику, ирском националисти и сепаратисти Вилијему Батлеру Јејтсу. Он је оживљавао келтску прошлост Ирске и на њој је градио модеран ирски национални идентитет.¹⁶ Јејтс и његови сарадници из света културе радили су за ирску националну ствар на енглеском језику. Они су били Англо-Ирци, чији су рад са симпатијама посматрали интелектуални кругови гелских Ираца. Ипак, између ове две групе интелектуалаца које су говориле енглеским односно гелским језиком постојали су извесни различити културолошки приоритети.¹⁷

Након Велике глади гелски, тј. ирски језик нагло је почео да опада. Половина ирске популације је 1845. године говорила ирским језиком, а само шест година касније тај број је износио 23%. Међутим, 1891. ирски језик је пао на само 14,5%. На челу најмоћније организације за очување ирског језика Гелске лиге, која је основана 1893. године, био је Даглас Хајд. Он је сматрао да је нужно спровести „дезанглизацију Ирске“. Гелске организације су се крајем 19. века избориле за прихватање судских сведочења на ирском језику, а почетком 20. века њиховом заслугом ирски језик је уведен у школе и на даблински универзитет. Прве новине на ирском језику су почеле да излазе 1899. године. Уредник им је био Патрик Пирс.¹⁸ Гелска атлетска асоцијација, блиска фенијанском покрету, основана је 1884. године. Ширила је ирски национални дух путем неговања старих ирских спортова: харлинга и ирског фудбала. Почетком 20. века постала је извориште милитантног ирског републиканизма. Из ове асоцијације су се регрутовали добровољци у доцнијем устанку и рату против британске власти.¹⁹

Поред Јејтса и Хајда још је један утицајан човек одбацивао „пост-парнеловску политику самоуправе“, идеолог Шин фејна и уредник новина Јунајтед ајришмен, Артур Грифит. Он је сматрао да ирско питање мора

¹⁴ T. W. Moody, *нав. дело*, 242–243.

¹⁵ J. B. Гарле, *нав. дело*, 125.

¹⁶ Donal McCartney, *Od Parnella do Pearsea*, у: *Povijest Irske*, уредили T. W. Moody and F. X. Martin, Zagreb 2003, 245–247.

¹⁷ Alvin Jackson, *нав. дело*, 170–177.

¹⁸ *Истио*, 177–181.

¹⁹ *Истио*, 181–183.

бити решено према мађарском моделу, односно моделу реалне уније. Тиме би Ирска са Великом Британијом била у истом односу као Мађарска са Аустријом. Грифит је мислио да би двојна монархија имала подршку у Ирској. Неколико сепаратистичких организација које су подржавале Грифитове идеје, сјединиле су се 1908. године у партију Шин фејн. На изборима исте године Шин фејн је доживео тежак пораз од Ирске парламентарне партије. Упркос залагању Шин фејна за двојну монархију, која би се остварила путем пасивног отпора, ова странка је постала веома блиска Ирском републиканском братству које је сматрало како револуција треба да доведе до ирске републике. За револуцију су се залагали и ирски социјалисти Џејмса Конолија. Када је 1913. дошло до радничких немира у Даблину, Коноли је основао Грађанску војску која је требало да штити раднике у штрајку.²⁰ Шин фејн, Ирско републиканско братство и Грађанска војска су 1916, заједно са ирским добровољцима покренуле Ускршњи устанак у Даблину.

Девет година након Парнелове смрти Ирска парламентарна партија је превазишла поделе на фракције и успоставила страначко јединство. И поред победе британских либерала и очекиваног новог предлога закона о аутономији Ирске 1906, до тога ипак није дошло. Трећи предлог закона (Third Home Rule Bill) стигао је пред британски парламент тек 1912, а две године доцније је коначно и усвојен.²¹ Међутим, због почетка Првог светског рата закон је остао непримењен.²² Будући да су 1911. ирски посланици помогли либералима да изврше реформу Горњег дома након које је овај дом могао одлагати законски предлог за два сазива али више не и одбацити га, било је очекивано да се услуга Ирцима врати путем давања самоуправе. Либерали су предложили и закон којим Ирска треба да добије сопствени парламент.²³ Суочени са могућношћу да Ирска заиста добије самоуправу унионисти су 1912. основали паравојну формацију Алстерска добровољачка снага, а 1913. њихови политички представници донели су одлуку да успоставе привремену власт на североистоку Ирске уколико Ирска добије аутономију. Створен је унионистички покрет отпора на северу Ирске. Лидер и политичког и војног крила ал-стерског покрета био је сер Едвард Карсон.²⁴ Појава ових наоружаних унионистичких група пробудила је ирски милитантни сепаратистички покрет. Тако су 1913. основани Ирски добровољци, које је водио лидер Ирске парламентарне партије Џон Редмонд. Ирско републиканско братство и Шин фејн су сматрали унионистички покрет отпора сметњом за аутономију Ирске и претњом која би могла довести до њене поделе. Гелска лига је од организације за очување ирског језика постала екстремна националистичка политичка група. Због

²⁰ Donal McCartney, *нав. дело*, 248–252.

²¹ Francis Costello, *The Irish Revolution and its Aftermath 1916-1923*, Dublin 2003, 2–3.

²² Donal McCartney, *нав. дело*, 256.

²³ Слободан Јовановић, *Сабрана дела Слободана Јовановића 10...*, 92–93.

²⁴ Francis Costello, *нав. дело*, 3–4.

тога је њен председник, протестант Даглас Хајд 1915. поднео оставку. Политички покрет за аутономију Ирске тада је коначно устукнуо пред републиканским покретом, тј. ирским национализмом и сепаратизмом који је током прве деценије 20. века постао синоним за римокатоличку Ирску.²⁵

Но, у продубљивању ирских антагонизама и креирању атмосфере предратног стања на овом острву, велику улогу одиграла је и једна спољна сила – Немачка. Немачко војно уплитање у Ирској почело је допремањем оружја алстерским протестантским паравојним формацијама током априла 1913.²⁶ и поново крајем априла 1914. године.²⁷ Немачка је, међутим, наоружавала и ирске сепаратисте. Она је сматрала да ће Енглеска грађанским ратом у Ирској бити онемогућена да учествује у светском сукобу који је био на помолу.

ИРСКО-НЕМАЧКЕ ПРИПРЕМЕ УСКРШЊЕГ УСТАНКА

Везе између Немачке и Ирске одржаване су преко Њујорка. Информације које су стизале у Берлин биле су плод сарадње ирске и немачке емиграције у Сједињеним Америчким Државама и њихових контаката са немачким дипломатама и научницима. Искључиви повод за ову сарадњу која је почела 1907. био је да се нанесе политичка штета Британији. Сарадња је интензивирана 1914. пре и након избијања светског рата. Један од најважнијих састанака немачког амбасадора у Вашингтону Хајнриха фон Берншторфа са шефовима америчког удружења Ираца Гелски клан, одржан је 24. августа 1914. у Немачком клубу на Менхетну. Уредник новина Гелик америкен и лидер Гелског клана Џон Девој тада је саопштио Немцима како ће Ирцима бити потребна немачка испорука оружја и један број немачких официра за збацивање британске власти у Ирској. Ирци би борбом везали британске снаге и онемогућили их да пруже војну подршку својим трупама у Европи које су ратовале против Немаца. Девој је нагласио како Ирцима није потребна немачка финансијска подршка. Фон Берншторф је о састанку обавестио Берлин. Немачка влада је упитала свог амбасадора у Вашингтону да ли би једна декларација подршке ирском покрету за независност била од користи. Фон Берншторф је одговорио потврдно. У том тренутку, прве испоруке немачког оружја већ су биле у Ирској.²⁸

Сер Роџер Кесмент, један од лидера Ирских добровољаца и бивши британски дипломата, 1914. путовао је широм Америке ради прикупљања новчане помоћи за своју организацију. Лидери ирског покрета у Америци су га радо прихватили и он је учествовао у преговорима са Немцима. Кес-

²⁵ *Истѿо*, 5–13.

²⁶ *Истѿо*, 4.

²⁷ Oonagh Walsh, *Ireland's Independence 1880-1923*, London 2002, 38.

²⁸ Reinhard R. Doerries, *Prelude to the Easter Rising: Sir Roger Casement in Imperial Germany*, London 2000, 1–3. – Књига представља збирку докумената о ирско-немачким односима током Првог светског рата са опширним уводом приређивача.

мент је са симпатијама говорио о Немцима који су се, према њему, у светском сукобу борили за „праву европску цивилизацију“. У писму немачком цару указивао је да Ирска мора бити укључена у конфликт како би се ослободила британске власти. Путем даблинске штампе позвао је Ирце да се не придружују рату против Немачке и тиме је за Британце постао само издајник. Његов пут у Немачку организовале су амбасада Немачке у Вашингтону и конзулат Аустрије у Њујорку. У Берлин је допутовао 31. октобра 1914. године. Циљеви Кесментове мисије били су да издејствује немачку декларацију о подршци независности Ирске, подршку будућем устанку у Ирској, формирање војне јединице састављене од заробљених ирских војника британске војске које су држали Немци и пропагандну кампању у Немачкој ради добијања јавне подршке за евентуалну немачку војну интервенцију у Ирској. Након састанка са немачким државним подсекретаром за спољне послове Артуром Цимерманом, државник је пожелео да се у име Немачке објави да „уколико пут рата који Немачка није желела буде водио немачке снаге до обала Ирске, оне се неће тамо искрцати као освајачи... већ као оружана подршка пријатељима, вођена само добрим намерама према земљи и народу којима Немачка жели само национално благостање и националну слободу“. Немачки канцелар Бетман Холвег је овластио министарство спољних послова да горњи текст, са незнатним изменама, објави као декларацију.²⁹

Немци су планове за инвазију на Ирску сматрали реалним. Немачки војни аташе у Вашингтону Франц фон Папен убрзо је јавио Берлину прве детаље замишљене операције према којима би се инвазија извршила силом „не мањом од 25.000 војника са 50.000 додатних пушака“. Он није сумњао у успех акције и подршку ирских војника у британској војсци. С тим у вези, Кесмент је у децембру 1914. примљен код немачког канцелара Холвега. Убрзо потом је склопљен уговор између Немаца и ирских револуционара о организацији Ирске бригаде састављене од ирских заробљеника у Немачкој, која би била послата у Ирску ради борбе против Енглеза. Уговор је предвиђао да их у Ирску заједно са једним бројем немачких војника и официра искрца немачка морнарица, али да уколико из неког разлога до искрцавања не дође, Ирска бригада ратује на страни Немачке на другим ратиштима. Таква могућност је била потпуно неприхватљива за америчке Ирце, а Кесментова агитација међу заробљеним Ирцима у Немачкој свакако је давала слабе резултате. Ирско републиканско братство, пак, није ни ратификовало овај уговор.³⁰

Односи између Кесмента и немачке владе током 1915. постајали су све гори. Било је све јасније да Немачка нема никакав нарочити интерес у ирском националном покрету, осим да веже што више британских војника за немире у Ирској и осујети регрутацију. Кесмент је покушавао да поправи ове односе, али је убрзо пао на терет немачке државе и финансиј-

²⁹ *Истѿо*, 4–8. – Цитат текста декларације према Дориесу.

³⁰ *Истѿо*, 8–10. – Цитат према Дориесу.

ске дотације његових немачких пријатеља. Британска пропаганда није пропуштала да то помене. Још теже су му пале вести из Америке да неки амерички Ирци агитују против њега. Због фијаска који је доживео са Ирском бригадом почео је да размишља о повратку у Америку, јер је сматрао како без Ирске бригаде између Ираца и Немаца нема ничега. Током пролећа 1915. Немачку је, како би се информисао о Кесментовим активностима, посетио његов пријатељ из Даблина, кооснивач Ирских добровољаца Џозеф Планкет. Планкет је немачку владу обавестио о револуционарним плановима, па се канцелар Холвег сложио да Ирцима пошаље помоћ у наоружању. Након Планкетовог повратка у Ирску, лидери револуционара су одлучили да одустану од устанка 1915. У јесен исте године, у Даблину је одлучено да устанак против британске власти почне на Ускрс 1916. У том тренутку Немачка је већ одустала од планова за инвазију на Ирску. Да би се коначно решила Ирске бригаде, за коју се пријавило само 58 ирских заробљеника, Немачка је у децембру 1915. одлучила да је пошаље као помоћ немачкој војсци ради инвазије на Египат. На концу, само је 14 Ираца прихватило да у Египту ратује на немачкој страни.³¹ На Ирску бригаду је тиме стављена тачка, а самим тим и на могућност њеног искрцавања у Ирској.

Ипак, то није био и крај ирско-немачке сарадње. Лидер Гелског клана Џон Девој је у фебруару 1916. обавестио Немце да ће ирска револуција почети на Ускрс и затражио је од Немаца помоћ у оружју од 25.000 до 50.000 пушака, са неколико добрих официра, која би требало да стигне између Великог петка и Ускрса. Ирци су сматрали да ће с оваквом помоћи, уз војне ресурсе којима су већ располагали, за веома кратко време успоставити контролу над Ирском. Немци су прихватили да пошаљу Ирцима 20.000 пушака и 10 митраљеза са муницијом и експлозивом, које су се очекивале у Ирској између 20. и 23. априла. Немци, који су снажно желели да се лише Кесментовог присуства, одлучили су да њега и педесетак припадника Ирске бригаде пребаце до Ирске ратним бродом. Али више није било помена искрцавања немачких војника поменутих у уговору из 1914. године. Да би ућуткала све снажније Кесментово противљење, немачка влада му је запретила да ће га оптужити за отказивање и саботирање војне пошिल्ке Ирској. Схвативши да без адекватне припреме устанак у Ирској неће успети, Кесмент је у Ирску послао свог сарадника да би саветовао отказивање устанка. Међутим, овога су британске снаге убиле пре него што је пренео поруку. Кесмент је био уцењен и није имао више куд него да прихвати немачке услове и да се с оружјем и припадницима Ирске бригаде искрца у Ирској. Почетком априла из Ирске му је стигло Планкетово писмо са поруком да ће устанак почети у недељу увече на Ускрс и да немачко оружје мора стићи најкасније дан касније, да су немачки официри нужни као и немачка подморница у даблинској луци. Кесмент је писао Планкету да немачки официри неће помоћи устанак, али су писмо за-

³¹ *Исто*, 11–15.

држале немачке власти. Ипак, и поред лоших односа са Немцима, Кесмент је преко својих веза међу америчким Немцима издејствовао да њега и двојицу сарадника до Ирске превезе подморница. Остали ирски добровољци преведени су поново у ратне заробљенике.³²

Кесмент је 12. априла кренуо у Ирску да би спречио устанак у чијем је организовању и сам учествовао. Оружје за Ирску је путовало бродом према договору ирских револуционара и немачке владе, утаначеном преко Гелске лиге, Немачке канцеларије у Њујорку и немачке амбасаде у Вашингтону. Међутим, обавештајни агенти америчке владе су упали у Немачку канцеларију и запленили разна документа, међу њима и она о припремама устанка у Ирској и транспорту немачког оружја. Британци су сазнали за ирске и немачке планове. Британска морнарица је пресрела немачки брод с оружјем и заробила посаду. Кесмент се са двојцом пријатеља 21. априла искрцао на ирску обалу, али је одмах ухваћен. Преко римокатоличког свештеника који га је посетио у затвору послао је последњу поруку револуционарима да одложе устанак. Али без успеха.³³

И поред новонасталих проблема са наоружањем и оштрих вербалних сукоба међу неким ирским устаничким лидерима, војни савет ИРБ је одлучио да устанак почне. Војни стратеги устаничког покрета били су лидер Грађанске армије Џејмс Коноли и главни оперативац Ирских добровољаца Џозеф Планкет, уједно и члан војног савета ИРБ. Да би придобили умереније Ирце, неколико дана пред устанак фабриковали су документ са лажном британском наредбом о хапшењу и уништењу покрета Ирских добровољаца. Слични фалсификати су растурани широм Ирске. На Ускршњи понедељак 24. априла букнуо је жесток устанак у Даблину, уз неколико мањих устанака широм Ирске.³⁴ Две хиљаде устаника, махом припадника ИРБ и Грађанске армије, заузеле су централне делове Даблина. Лидер ИРБ и командант устанка Патрик Пирс је прокламовао Ирску Републику, а себе прогласио председником привремене владе. Међутим, како устанак није захватио читаву Ирску, устаници су се предали 29. априла, након шест дана уличних борби. Петнаест вођа устанка је погубљено,³⁵ а 2000 осталих устаника затворено, али убрзо пуштено на слободу.³⁶

Ускршњи устанак у Ирској дошао је у неповољном тренутку по Британију јер је само три месеца раније Галипољска кампања окончана дебаклом британских снага које су у сукобу са Турцима претрпеле преко 200.000 жртава.³⁷ Такође, након петомесечне турске опсаде Кут-ел-Амаре у Месопотамији око 8000 британских војника се предало турским снагама управо

³² *Истџо*, 16–22.

³³ *Истџо*, 22–25.

³⁴ Alvin Jackson, *нав. дело*, 201–205.

³⁵ William H. Kautt, *The Anglo-Irish War, 1916-1921: A People's War*, Westport, CT, 1999, 49.

³⁶ Francis Costello, *нав. дело*, 23.

³⁷ John H. Morrow Jr, *The Great War: An Imperial History*, New York 2003, 91–93.

истог дана када су Британци угушили ирски устанак, 29. априла 1916.³⁸ Ирски устанак је због тога био веома интересантан немачкој и аустроугарској јавности. Постављало се питање да ли ће после пораза на Истоку, Британци изгубити и на Западу, чак на својој територији. Британски пораз у Ирској дао би Централним силама нову предност. Да је којим случајем устанак успео, Немачка вероватно не би пропустила прилику да ревитализује планове о инвазији на Ирску и нападу на Британију с леђа. Те могућности су се Британци ужасавали. Аустроугарска окупациона власт у Србији је због тога о ирском устанку редовно обавештавала своју јавност.

УСКРШЊИ УСТАНАК У БЕОГРАДСКИМ НОВИНАМА

Након пораза Србије и успоставе аустроугарског режима на њеној територији, сви српски листови су били забрањени. Аустроугарски Гувернман је одмах почео да издаје своје гласило *Београдске новине*.³⁹ Ова дневна новина је објављивана латиницом на српско-хрватском језику, ијекавицом. Новина је имала и своје немачко издање, *Belgrader Nachrichten*.⁴⁰ Будући да су новине штампане латиницом, тешко се може рећи да су биле намењене становништву Србије које је у то време познавало углавном само ћирилицу. Ученији Срби из Србије који су могли да читају српски језик написан латиницом, а при том нису били у егзилу, интернацији или затвору, сасвим сигурно нису били примарна адреса пропаганде ових новина. Ово се може поткрепити чињеницом да су аустроугарске власти своје службене новине, законе и наредбе у окупираној Србији издавале латиницом и ћирилицом.⁴¹ Тиме још јасније видимо да се аустроугарски окупатор становништву Србије обраћао ћириличним писмом и да су *Београдске новине* служиле као информатор аустроугарској окупационој администрацији и трупама из крајева Аустро-Угарске насељених српским и хрватским становништвом. Немачко издање новина служило је њиховим колегама који су говорили немачким матерњим језиком.

Информације о догађајима у устаничкој Ирској, али и постустаннич-

³⁸ George H. Allen, *The Great War: The Wavering Balance of Forces*, Philadelphia 1919, 318–320.

³⁹ Андреј Митровић, *Окупација, у: Историја српског народа*, VI-2, Београд 1994, 159.

⁴⁰ Према подацима из заглавља *Београдских новина*, овај лист је од 15. децембра 1915. до 15. марта 1916. излазио трипут недељно, а од 16. марта 1916. до 29. јуна 1918. излазио је дневно. Београдске новине су продаване „у Београду и у крајевима запосједнутим од царско и краљевских чета, у Хрватској-Славонији, Босни-Херцеговини и Далмацији“, али и изван ових подручја. Уредник је био гроф Јурај Оршић-Славетићки. Тираж новина није навођен.

⁴¹ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995: Историографско-библиографски преглед*, Београд 1996, 196–199. – У Београду су објављивани Зборник закона и наредба Цесарске и Краљевске војне управе у Србији и Службени гласник Цесарског и Краљевског окружног заповедништва Београд – околина, те у Ваљево Службени лист Цесарског и Краљевског окружног заповедништва.

ком периоду, стизале су телеграфским путем, углавном потписане као „нарочити брзојав Београдских новина“ или као вест аустроугарске државне телеграфске агенције Кореспонденц-биро. Ове телеграфске вести су најчешће стизале из Лондона и холандских градова, а много ређе из Швајцарске, Немачке и Сједињених Америчких Држава. Најчешће цитирана штампа у овим вестима била је британска. *Београдске новине* су давале и своје анализе ситуације у Ирској.

Београдске новине су почеле са извештавањем из Ирске пре априлског устанка. Почетком фебруара 1916. оне су известиле о писању даблинског Ајриш тајмса, према којем се мобилизација у Ирској одвијала тако лоше да су ирски пукови морали да буду попуњавани војницима из Енглеске. Ову вест је потврдио и лондонски Тајмс.⁴² О бунту против мобилизације писано је и наредног месеца, када је јављено да су противници мобилизације расподелили оружје и започели уличне борбе. Сматрано је да је последица „овог народног покрета, да се ниједан Ирац више не јавља као регрут за енглеску војску“.⁴³ Јавно мњење којем су се обраћале *Београдске новине* потом је обавештено да је у Даблину проглашено опасно стање и да се „ирско радништво спрема на оружани отпор против енглеске војске“.⁴⁴ Објављено је и да је бивши амерички генерални конзул у Минхену Џон Гафни изјавио како је Ирска „велики концентрациони логор“ и да су у њој „закони и права уништени“. Гафни је тврдио како амерички Ирци „потстичу Ирску на устанички покрет, да помогну својој гоњеној браћи у Енглеској“. Он је био уверен да се Британија плаши Ирске јер је „енглески парламенат искључио Ирце да регрутује“, а британска влада је из истог разлога у Ирској „уставила два војна збора“.⁴⁵ Средином априла *Београдске новине* су писале да британске власти у Ирској спроводе цензуру јер „десет дана нијесу никакве ирландске новине стигле на копно. Па и енглески листови не добијају никаквих вијести из Ирланда“.⁴⁶ Међутим, одмах потом је јављено да је према вестима из Лондона опасно стање проширено над целом Ирском и да су у Даблину избили „револуционарни нереди“.⁴⁷ Наравно, колико год да је аустроугарска пропаганда преко *Београдских новина* преувеличавала догађаје у Ирској пре избијања Ускршњег устанка или емитовала нетачне информације, устанак Ираца био је само питање тренутка. У сваком случају, немачка пропаган-

⁴² Engleski irski vojnici, *Beogradske novine*, 3. februar 1916. – Информација из Амстердама.

⁴³ Ulične borbe u Dublinu, *Beogradske novine*, 19. mart 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁴⁴ Radnički ustanci u Irskoj. Opsadno stanje u Dublinu, *Beogradske novine*, 30. mart 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁴⁵ Antiengleski pokret u Irskoj. Sijela Irska – jedan koncentracioni logor, *Beogradske novine*, 2. april 1916. – Информација из Берлина као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁴⁶ Engleska cenzura. Mali izvještaji iz Irlanda, *Beogradske novine*, 12. april 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁴⁷ Opsadno stanje u Irskoj. Revolucioni izgredi u Dublinu, *Beogradske novine*, 13. april 1916. – Информација из Женева.

да је знала да ће устанак у Ирској почети на Ускршњи понедељак, 24. априла 1916. па су дезинформације о почетку револуције десетак дана пре њеног стварног почетка биле део ратне пропаганде.

Београдске новине су опширно извештавале о Ускршњем устанку у Даблину. О његовом почетку пренето је писање лондонског Дејли мејла: „На други дан Ускрса била је на тргу Феникс парада такозване грађанске војске, која се последице свечаности са натакнутим бодовима враћала у град. Путем среле су се ове чете са једним одјелом дублинске војне посаде. Два војника од грађанске војске пуцали су на војнике и убили три часника и неколико војника. Војници су узвратили ватром. Ово је био почетак свеопштег устанка... читав дан трајао је жесток бој. У ноћи је град био у потпуној тами, па је дошло до пљачкања... Губици су Енглеза знатни“.⁴⁸ *Београдске новине* су пренеле Ројтерсову вест да се, поводом избијања немира у Даблину, британски државни секретар за Ирску Августин Бирел обратио Доњем дому: „Велика гомила људи, који стоје у вези са једном познатом револуционарском дружином, силом је преузела поштанску зграду, пресецајући телеграфске и телефонске везе, и заузимајући поред поште и куће у главним улицама поред кеја. У току дана, пристигле су трупе, у чијим је рукама сада ситуација“.⁴⁹ Поводом новонастале ситуације, британски премијер лорд Херберт Асквит је јавности презентовао телеграм ирског вице-краља према којем је ситуација у Ирској била задовољавајућа. У сукобима је било жртава међу ирским побуњеницима. Британци су саопштили да је у Даблину „објављен ратни закон“ и да је у осталим деловима Ирске ситуација мирна. Демантована је вест да су побуњеници заузели двор вице-краља.⁵⁰ Ипак, истог дана *Београдске новине* су пренеле како „лондонски извештаји говоре“ да је у Ирској избила револуција која се из Даблина проширила на средњу и јужну Ирску и да су учешће у устанку узели и сиромашни и богати Ирци. Јављено је како је у „Дублину устаницима пошло за руком, да освоје сва државна звања и да посједну главне улице“.⁵¹ Приказано је како „паришка радикална штампа говори о догађајима у Дублину са узбуђењем, да је положај гори него што је јављено. Владина штампа хоће тиме да умири, што су енглески гарнизони у Ирској довољни, да сваку побуну у Ирској сузбију. Опозициони листови говоре противно, да Француска сада разумије, зашто Енглеска тако грозничаво

⁴⁸ Ustanak u Irskoj. Početak borbi, *Beogradske novine*, 1. maj 1916. – Информација из Лондона добијена од аустроугарске државне агенције К. К. Telegraphen-Korrespondenz-Bureau, познате и као Korr.-Büro, чије су информације Београдске новине потписивале скраћеницом К.Б. (КБ). Хронологију и податке о аустријској државној агенцији видети у чланку: *Hintergrundinformation. Geschichte der Nachrichten in Österreich*, Wien, 11. Oktober 2005. Чланак се налази на сајту Die APA-OTS Originaltext-Service GmbH, člana APA – Austria Presse Agentur Gruppe – www.ots.at.

⁴⁹ Teški nemiri u Dublinu, *Beogradske novine*, 27. april 1916. – Информација из Амстердама, КБ.

⁵⁰ Pobuna u Irskoj, *Beogradske novine*, 28. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁵¹ Veliko proširenje pobune, *Beogradske novine*, 28. april 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

чезне, да чете у земљи задржи, као и да отеже са законом о продужењу војне службе“.⁵² Јављено је и да је обустављен цивилни телеграфски саобраћај из Енглеске према Ирској.⁵³ *Београдске новине* нису пропустиле да пропрате нападе на источну обалу Енглеске, које су предузеле немачка флота и авијација током вечери Ускршњег понедељка и дан касније. Ове новине су пренеле и саопштење британске војске да та немачка акција није имала озбиљнијих последица по британске војне снаге.⁵⁴

Ипак, након почетних вести о потпуној британској самоуверености, стигле су и оне које су говориле супротно. *Београдске новине* су објавиле како је у британском Доњем дому саопштено да ирски устаници у Даблину држе главну пошту, две железничке станице и да су пресекли све телеграфске жице. Такође је саопштено како се у граду воде борбе између устаника и војске, да су британске снаге запоселе седиште устаника и да су похапшени помагачи који су из иностранства потајно довозили оружје и муницију.⁵⁵ Лорд Асквит је изјавио како је ситуација у Ирској критична и да је проглашено опсадно стање на њеној читавој територији.⁵⁶ Према извештавању *Београдских новина*, Даблин се налазио у „побуњеничким рукама“, а „тобож је енглеским четима пошло за руком, да заузму главни стан побуњеника и да га униште... Како се говори, енглеска је влада сазнала, да постоји основа, да се Ирска створи потпуно независном, да се прогласи за републику и да се захтјева, да је Енглеска одмах призна“.⁵⁷ *Београдске новине* су у складу са разумљивом ратном пропагандом желеле да прикажу ситуацију у Ирској тежом него што је заиста била. Објавиле су како је Бирел, наводно у Доњем дому рекао „да се мора настојати да вијести из Ирске не продру у неутралне земље, а најмање у Америку, гдје би ове вијести могле учинити лош утисак“.⁵⁸ У Горњем дому је постављено питање да ли је Британија заиста „господарица ситуације у Ирској“.⁵⁹ Лист је пренео писање Дејли њуза који се питао „да ли се влада последњих година уопште бавила приликама, које су сада довеле до отвореног устанка“.⁶⁰ *Београдске новине* су известиле како је у Лондону „узбуђење, каквога од

⁵² Uzbuđenje u Parizu, *Beogradske novine*, 28. april 1916. – Информација из Женева као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁵³ Obustava telegrafskog saobraćaja u Irskoj, *Beogradske novine*, 28. april 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁵⁴ Napad na englesku obalu, *Beogradske novine*, 28. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁵⁵ Ustanak u Irskoj, *Beogradske novine*, 29. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁵⁶ Proglašeno opsadno stanje nad svom Irskom, *Beogradske novine*, 29. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁵⁷ Ustanak u Irskoj traje dalje, *Beogradske novine*, 29. april 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁵⁸ Donji dom i prilike u Irskoj, *Beogradske novine*, 30. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁵⁹ Engleski gornji dom i stanje u Irskoj, *Beogradske novine*, 30. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁶⁰ Slabost engleske vlade, *Beogradske novine*, 30. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

почетка рата није било. Мисли се да влада још непрестано крије прави обим немира и да су ови далеко озбиљнији, него ли што их званични извештаји представљају... У Лондону су већ скоро увјерени да савлађивање побуњеника неће ићи тако лако и да ће подуже трајати... Посјед жељезничке станице нарочито је важан за побуњенике, јер се сви часници посаде због ускршњих празника налазе ван Дублина. Многи енглески часници похватани су од побуњеника када су хтјели с трке да се врате у Дублин... Побуњеници су добили оружје из Америке⁶¹. Ипак, само дан након последњих извештаја који су британски положај у Ирској приказивали као лош, *Београдске новине* су јавиле да је британски генерал Френч објавио како се стање у Даблину знатно побољшало, да је паљбом уништена градска пошта, да се вођа побуњеника Пирс рањен предао и да је убијен Коноли, па је „побуна у Дублину на тачки да буде угушена“⁶². Информација о Конолијевом убиству није била тачна. Он је погубљен доцније. Дезинформација о ликвидацији овог харизматичног лидера, осим ако се није радило о случајности, очигледно је требало да обесхрабри остале устанике. Но, пошто је поред Даблина устанак избио у само неколико места широм Ирске, Френч је означио устанак у Ирској „само делимичним“⁶³. Пропаганда или пак потпуна дезинформисаност ишле су дотле да су *Београдске новине* пренеле како је миланска штампа јавила да су ирски устаници заробили британског вице-краља у Ирској⁶⁴. Такође су известиле и да су оружје и муниција допремљени у Ирску почетком рата и да су доцније допуњавани⁶⁵. Та чињеница била је добро позната светској јавности, јер су Немци пред почетак светског рата наоружавали прво протестантску, а потом и римокатоличку страну. Ову другу су, заједно са америчким Ирцима, наоружавали и током светског рата.

Чланке о републиканским успесима и великим борбама, замениле су вести о поразу ирских револуционара. *Београдске новине* почетком маја нису имале дилему о судбини устанка. Објавиле су вест о безусловној устаничкој предаји коју је потписао „предсједник провизорне републиканске владе“ Патрик Пирс⁶⁶. Поводом сламања устанка *Београдске новине* су објавиле свој опширан ауторски чланак у којем је поред осталог стајало: „То би била дакле једва једном побједа Енглеза у коју се не смије посумњати. А добијена је по крваве жртве. По дублинским улицама гомила-

⁶¹ Veliko uzbuđenje u Londonu, *Beogradske novine*, 30. april 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁶² Poslednji izvještaj generala Frenchsa, *Beogradske novine*, 1. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁶³ Ulične borbe u Dublinu, *Beogradske novine*, 2. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁶⁴ Vicekralj uhvaćen?, *Beogradske novine*, 1. maj 1916. – Информација из Лугана, КБ.

⁶⁵ Izvještaj jednog očevidca, *Beogradske novine*, 1. maj 1916. – Информација из Хамбурга, КБ.

⁶⁶ Predale se vođe ustanka, *Beogradske novine*, 3. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

ју се љешеви поубијаних, а у изгорјелим кућама погинуше жене и дјеца, велељепне зграде постадоше рушевине и згаришта... При свему том остаје ирско питање отворена рана на тијелу Велике Британије... Ниједан од народа, које је Велика Британија подјармила, није са толиком бруталношћу третиран као Ирци, чија богата и цвјетала држава под Енглезима постаде права ропска земља“. Даље је још речено: „Мржња оборених, прикриће се сада... али ће се... јачом силином испољити, када само прилике буду повољне... Револуционарни покрет у Ирској већ од дужег времена добива главну снагу и потпору од ирских емиграната у Америци, и ови ће сада са већом страсношћу него ли икад потпиривати и кријепити струју против Енглеске...“. Потом је уследио закључак: „Прву своју несумњиву побједу [у светском рату – прим. А. Р.], однијела је Енглеска над непријатељем у рођеној земљи, који је врло лоше наоружан и опремљен био“.⁶⁷ Вести о бројним жртвама међу ирском децом *Београдске новине* су желеле да потврде писањем лондонског Дејли мејла.⁶⁸ Оне су дале и коментар париске новине Батај, која је сматрала како „можемо пожалити, али не смијемо осудити, јер не знамо, колико су Ирци морали и колико јесу патили“.⁶⁹ Преузета је вест агенције Ројтерс да је и у другим деловима Ирске заведен мир.⁷⁰ *Београдске новине* су пренеле писање лондонског Тајмса да су се устаници предали у потпуно деморалисаном стању. Овај британски лист кривио их је за цивилне жртве, прека стрељања полицајаца, па чак и разарање града, а демантовао је вести о Конолијевој смрти, објавивши да је овај ирски лидер заробљен.⁷¹ Британска војска је изразила захвалност својим војницима на одличном држању током уличних борби.⁷² *Београдске новине* су јавиле да је лондонски Дејли мејл известио како су у опустошеном Даблину британске трупе претрпеле велике губитке, а Тајмс је у исто време писао да припадници Шин фејна очекују избијање новог устанка.⁷³ На крају, *Београдске новине* су известиле и да је лорд Асквит у Доњем дому објавио како су тројица лидера ирских устаника, који су потписали прокламацију о проглашењу Ирске Републике, стрељани. Међу њима је био и Патрик Пирс,⁷⁴ самопрокламовани председник Владе Ирске Републике.

⁶⁷ Prva engleska pobjeda. Osvojenje Dublina, *Beogradske novine*, 3. мај 1916.

⁶⁸ Poginulo mnogo djece, *Beogradske novine*, 3. мај 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁶⁹ Francuski sud, *Beogradske novine*, 3. мај 1916. – Информација из Женеве као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁷⁰ Položaj u Irskoj, *Beogradske novine*, 4. мај 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁷¹ Konac dublinske tragedije, *Beogradske novine*, 4. мај 1916. – Информација из Амстердама, КБ.

⁷² Vojna zapovjest generala Maxwella, *Beogradske novine*, 5. мај 1916. – Информација из Даблина, КБ.

⁷³ Opustošenja u Dublinu, *Beogradske novine*, 5. мај 1916. – Информација из Хага, КБ.

⁷⁴ Pogubljenje trojice vođa, *Beogradske novine*, 5. мај 1916. – Информација из Лондона, КБ.

Београдске новине су јавиле да је државни секретар за Ирску Августин Бирел поднео оставку,⁷⁵ и да је у свом последњем говору у Доњем дому признао како је погрешно проценио снагу Шин фејна, нагласивши ипак како су ирски војници на свим ратиштима „најчаснији и најбољи заступници“ Британије.⁷⁶ Доцније је јављено како је оставку поднео и вице-краљ лорд Вимборн,⁷⁷ али вест није била тачна. Београдске новине су пренеле Тајмсово писање о захтевима за свеопште разоружавање Ираца.⁷⁸ Егзекуције устаничких лидера су настављене,⁷⁹ као и осуде на тамнице и присилан рад.⁸⁰ Средином маја војно-судски претреси против устаника били су завршени⁸¹ и скоро сви лидери устаника погубљени.⁸² *Београдске новине* су јавиле да су „пронађене чак и републиканске поштанске марке, које је требало пустити у промет“ у случају успеха устанка.⁸³ Пренето је да Дејли мејл пише о хиљадама мртвих ирских устаника.⁸⁴ Ово је, наравно, била дезинформација. Ипак, *Београдске новине* су известиле како су се поводом догађаја у Даблину, нарочито егзекуција, чуле оштре полемике у британском Доњем дому. Тамо је речено да је „погубљавање изазвало у становништву Дублина прави бијес, а претрес домова и апшење гони народ, да се држи нелојално. Млади Ирци, који су хтјели да ступе у војску, неће сад на то никад више ни помислити“.⁸⁵ *Београдске новине* су, као што смо видели, британску победу у Даблину назвале првом у Првом светском рату. Лоша процена британских власти да се брутално обрачунају са револуционарима разгневила је ирско становништво које до тада није имало симпатије за устанике. Овим је створена основа за нову фазу револуције која је уследила три године касније и имала велику подршку ирског народа.

Београдске новине су пратиле и деловање америчких Ираца. У Сједињеним Америчким Државама су одржавани скупови Ираца на којима је исказана захвалност Немачкој „што сада стоји на страни Ираца, као нека-

⁷⁵ Odstavka državnog tajnika Birrella, *Beogradske novine*, 5. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁷⁶ Pogubljenje trojice vođa, *Beogradske novine*, 5. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁷⁷ Ustanak u Irskoj, *Beogradske novine*, 12. maj 1916.

⁷⁸ Razoružanje Irske, *Beogradske novine*, 7. maj 1916. – Информација из Ротердама, КБ.

⁷⁹ Smrtne osude, *Beogradske novine*, 7. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁸⁰ Osude, *Beogradske novine*, 8. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁸¹ Ustanak u Irskoj, *Beogradske novine*, 13. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁸² Preko 150 smrtnih osuda, *Beogradske novine*, 10. maj 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁸³ Pažljiva spremanja, *Beogradske novine*, 7. maj 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁸⁴ 3000 mrtvih ustaša, *Beogradske novine*, 7. maj 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁸⁵ Ustanak u Irskoj. Oštri napadi protivu vlade, *Beogradske novine*, 15. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

да Француска на страни младе американске републике“.⁸⁶ Лондонски Дејли мејл је тих дана оптужио уредника Гелик америкена и лидера Гелске лиге из Њујорка Цона Девоја да је „извезао оружје и муницију за Ирску и тиме повриједио неутралност Америке“.⁸⁷ *Београдске новине* су објавиле да вашингтонска штампа пише како се спрема „америчка нота Енглеској“, јер „како је њемачка влада примила америчко схватање о ратовању с подводницама, постоји јача струја за какав снажнији поступак противу Енглеске. Британски поступак према Ирској знатно појачава ту струју. Нарочито увиђа влада у Вашингтону, да би пријекор, да она не подржава једнаку неутралност, доиста створило вјеровање у ширим круговима Сједињених Држава, ако се не би предузели кораци противу енглеских незаконитости“.⁸⁸ *Београдске новине* су јавиле и да је један амерички сенатор поднео резолуцију у којој се налаже истрага о сигурности Американаца који живе у „револуционарним крајевима“ Ирске.⁸⁹ *Београдске новине* су оваквим вестима желеле да прикажу како чак и Америка због ирског питања стоји против Британије.

Крајем маја 1916. године *Београдске новине* су писале да је лорд Асквит, током путовања по Ирској слушао утиске како „управа у земљи не вриједи ништа“ и како је „надошао час, када се може ријешити ирско питање“.⁹⁰ Ове новине су месец дана потом јавиле да лондонски Морнинг пост пише како су присталице Шин фејна славиле немачке победе.⁹¹ Иако су *Београдске новине* најављивале нове ирске устанке, уследили су само спорадични немири⁹² и масовни протести ирских републиканаца којима су римокатолички свештеници помагали тиме што су у црквама проповедали „сасвим отворено начела ирског покрета за слободу“.⁹³ Ирски епископи су одбијали захтев британске владе да казне своје свештенике.⁹⁴

Суђење и осуда сер Роцера Кесмента су представљали природан крај Ускршњег устанка. Кесментов случај пунио је странице светске штампе, а изузетак нису били ни аустроугарски листови. *Београдске новине* су јавиле о Кесментовом неуспеху и хапшењу. Оне нису имале информацију да је

⁸⁶ Izjave simpatija od strane americkanskih Iraca, *Beogradske novine*, 5. maj 1916. – Информација из Берлина, КБ.

⁸⁷ Osude, *Beogradske novine*, 8. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁸⁸ Raspoloženje u Americi, *Beogradske novine*, 27. maj 1916. – Информација из Њујорка, КБ.

⁸⁹ Amerikanci u Irskoj, *Beogradske novine*, 21. maj 1916. – Информација из Њујорка, КБ.

⁹⁰ Ministar predsjednik Aquith o irskom pitanju, *Beogradske novine*, 27. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁹¹ Otvorena radost u Irskoj, *Beogradske novine*, 21. jun 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁹² Ponovni nemiri u Dublinu, *Beogradske novine*, 20. jun 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁹³ Kako je u Irskoj, *Beogradske novine*, 28. jun 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁹⁴ Držanje sveštenstva, *Beogradske novine*, 28. jun 1916. – Информација из Хага.

Кесмент путовао подморницом и да је пошиљка са оружјем путовала бродом, па је објављено како су Кесмент и један део посаде брода заробљени док су покушавали да искрцају оружје и муницију, те да им је брод потопљен.⁹⁵ Овај дневни лист је пренео писање Дејли мејла да је Кесмент са ирских обала пребачен у Лондон и да ће га британска влада оптужити.⁹⁶ О Кесменту се одмах повела расправа у британском Доњем дому па се чуло и питање британском премијеру Асквиту „да ли он може зајамчити парламенту и народу, да ће вођа усташких Ираца Кесмент бити сместа стријељан“. Асквит је одговорио да тај тренутак није био погодан за отварање таквог питања.⁹⁷ Али свакако је Кесментова судбина многимима већ унапред била позната. *Београдске новине* су пренеле писање италијанског дневног листа Коријере дела сера који је из Лондона јавио како ће против Кесмента бити спроведен скраћени поступак и да ће бити обешен.⁹⁸ Упоредо са јавно изнешеним мишљењима како Кесмент као издајник Британије мора бити погубљен, неки су сматрали да би он морао бити сматран вођом ирских устаника, а не издајником Британије, па због тога не би требало да буде погубљен.⁹⁹ Британску владу је за милост молила и Кесментова сестра, али њена молба није била прихваћена.¹⁰⁰ Суђење се ближило, па су чланци у *Београдским новинама* били све занимљивији. Пренета је вест из Манчестер гардијана да ће се током суђења нарочито обратити пажња и на Кесментово душевно стање.¹⁰¹

Коначно, суђење Роџеру Кесменту због велеиздаје започело је 17. маја 1916. у лондонском полицијском суду. Суђење је било отворено за јавност, а дворана испуњена новинарима, како британским тако и страним.¹⁰² Сутрадан је случај предат поротном суду.¹⁰³ Али, као што је било очекивано, након нешто више од месец дана суђења, Кесмент је осуђен на смрт због велеиздаје.¹⁰⁴ *Београдске новине* су јавиле како су сви поротници изјавили да је Кесмент крив. Након пресуде Кесмент је оспорио валидност

⁹⁵ Sir Roger Casements zarobljen, *Beogradske novine*, 27. april 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁹⁶ Zarobljenje Casementa, *Beogradske novine*, 29. april 1916. – Информација из Амстердама, КБ.

⁹⁷ Donji dom i prilike u Irskoj, *Beogradske novine*, 30. april 1916. – Информација из Лондона, КБ.

⁹⁸ Spor protiv Casementa, *Beogradske novine*, 3. maj 1916. – Информација из Лугана као „нарочити брзојав Београдских новина“.

⁹⁹ Sudbina Casementa, *Beogradske novine*, 4. maj 1916. – Информација из Хага.

¹⁰⁰ Sestra Casementova moli za milost, *Beogradske novine*, 6. maj 1916. – Информација из Ротердама као „нарочити извјештај Београдских новина“.

¹⁰¹ Proces protiv Casementa, *Beogradske novine*, 8. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

¹⁰² Ustanak u Irskoj. Početak rasprave protiv Casementa, *Beogradske novine*, 18. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

¹⁰³ Irsko pitanje. Casement pred porotnim sudom, *Beogradske novine*, 19. maj 1916. – Информација из Лондона, КБ.

¹⁰⁴ Casement osuđen na smrt, *Beogradske novine*, 1. jul 1916. – Информација из Лондона, КБ.

судског процеса и нагласио да га „испуњава поносом, што сједи на оптуженичкој клупи мјесто да стоји на мјесту државног тужитеља“. У истом чланку је пренето писање Дејли њуза како је „велико питање, је ли разборито, да се Кесмент направи мучеником“.¹⁰⁵ *Београдске новине* су известили да су присталице Шин фејна у Даблину делиле брошуре с позивом Ирцима да „онога дана када Енглеска изврши смртну пресуду над Кесментом, немилостиво поубијају све Енглеze, који би се нашли на ирском земљишту“.¹⁰⁶ Тајмс је јавио како се Ирска парламентарна партија спрема да пређе у опозицију уколико Кесмент буде погубљен.¹⁰⁷ У истом броју *Београдске новине* су пренеле да се и међу британским војницима шири покрет за Кесментово помиловање и да неке старешине позивају војнике да се побуне уколико дође до погубљења. Лорд Асквит је добијао претећа писма у којима је стајало да неће „ни за сат надживјети Кесмента“. Међутим, у круговима британске владе се могло чути да је помиловање искључено уколико се сам Кесмент с том жељом не обрати британском краљу.¹⁰⁸

Одмах након изрицања пресуде, Њујорк тајмс је објавио неколико Кесментових писама једном америчком новинару. *Београдске новине* су одатле пренеле вест у којој „Кесмент освјетљава политику Енглеске и њене ратне циљеве“. Између осталог Кесмент је писао како је „највећи злочин Њемачке била њезина већа способност на свима пољима трговине. Енглеска се бори само за своје интересе као свјетска трговачка сила. Енглеска борба против Њемачке претворна је и лажљива је. Она тежи само затим да уништи њемачку конкуренцију. У том циљу здружила се са два разбојника, јер сама није у стању да изврши удар. На тај начин врши највећи злочин, за који се зна, одкад свијет постоји, а то је, да се цивилизација средње Европе уништи, а њемачка култура да буде потиснута руским незналаштвом и тиранијом“.¹⁰⁹

Врло занимљиво писмо поводом пресуде Роџеру Кесменту, оставио је британски драмски писац и социјалиста Бернард Шо. *Београдске новине* су пренеле готово у целини ово писмо објављено у Манчестер гардијану. Између осталог Шо је рекао како јавност зна и за друге издајнике, чак неоптужене и неосуђене, па би Кесмент био погубљен не због тога што је издајник већ због тога што је Ирац. Шо вели да је Кесмент је ступио у савез с Немцима јер је сматрао да ће њихова победа осигурати независ-

¹⁰⁵ Osuda Casementa, *Beogradske novine*, 2. jul 1916. – Информација из Берлина као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹⁰⁶ Nemiri u Dublinu, *Beogradske novine*, 8. jul 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹⁰⁷ Irska stranka i Casement, *Beogradske novine*, 30. jul 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹⁰⁸ Pokret za pomilovanje Casementovo, *Beogradske novine*, 30. jul 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹⁰⁹ Pisma Casementova, *Beogradske novine*, 7. jul 1916. – Информација из Хага као „нарочити брзојав Београдских новина“.

ност Ирске. Овај Кесментов потез Шо је назвао „оправданом политичком спекулацијом“. Одмах затим Шо је желео да поентира: „Што се тиче питања вјерности према Енглеској, Кесмент се потпуно јасно исказао. Он је обратио пажњу на то да пет вјекова турско господарство на Балкану по мнијењу енглескога народа нијесу одузели право ни једноме Србину, да се бори за своју независност, те је он сасвим логично закључио, да исто толико вјекова енглеског господарства не може одузети право Ирцима, да чине то исто. Што се Србије тиче, то ми у Енглеској још дан дањи толико одлучно заступамо гореспоменуто мнијење; да чак ни догађај, којему би код нас одговарало рецимо убијство валескога принца у дублинским улицама, није било у стању да ово народносно правило уздрма у нашим очима и да нас спријечи да га чак шта више бранимо и оружаном силом. Изгледа ми, да се што се тога наводи тиче не може противурећи Кесменту“. На крају писма Шо је навео да би Кесмент требало да буде третиран као ратни заробљеник, али да ће га, уколико буде погубљен Ирци сматрати херојем, а ако не буде можда шпијуном, па би се можда због тога „Кесмент јако одупро моме покушају да спријечим његову смрт“. ¹¹⁰ Ово веома интересантно упоређивање српског и ирског питања се након само неколико дана још једном појавило на страницама *Београдских новина*.

Роџер Кесмент је погубљен 4. августа 1916, а *Београдске новине* су о самом чину пренеле кратку Ројтерсову вест и то на крају свог опширног ауторског чланка на насловној страни новина. ¹¹¹ Лист је пренео и писање лондонског Централ њуза да је погубљење обављено вешањем, без присуства јавности. ¹¹² У званичном извештају о погубљењу наведено је да је Кесмент осуђен због споразума са Немачком који је предвиђао учешће Ирске бригаде на египатском ратишту. ¹¹³ А у гореспоменутом ауторском чланку је поред осталог написано: „Енглези су погубили Кесмента, ма да су се за његово помиловање заузеле многе угледне личности, међу њима тобож и сам Папа... Енглези су свакако имали право да ставе под суд Кесмента... Кесментов је случај унутарња енглеска ствар, ако су властодршци у Лондону сматрали, да не смију попустити притиску вршеном од стране Америке и Ватикана... А наша је пак ствар... да упутимо свијет на дубоки јаз, који постоји између енглеских ријечи и енглеских дјела. Колико су споразумне силе, а на њиховом челу Енглеска, тврдиле да оне воде рат за слободу човјечанства... за мале народе за цивилизацију... против опасности која пријети култури од варвара Њемаца и Аустријанаца. На том путу... погубљење Кесментово представља маркантну етапу... Кесмент би баш према енглеском схватању био један од најистакнутијих бораца за

¹¹⁰ Bernhard Shaw za Casementa, *Beogradske novine*, 1. avgust 1916.

¹¹¹ Casement, *Beogradske novine*, 5. avgust 1916.

¹¹² Pojedinsti o pogubljenju, *Beogradske novine*, 5. avgust 1916. – Информација из Ротердама, КБ.

¹¹³ Zvanični izvještaj o smaknuću Casementa, *Beogradske novine*, 7. avgust 1916. – Информација из Лондона, КБ.

ствар споразума. Несумњиво је утврђено, да се он борио за права потиштених народа, и то једног подјармљенога и мученога племена, за које би у Лондону требали да покажу пречега интереса него ли за Србе и Јермене. Јер Ирска, за коју је Кесмент метнуо главу у торбу чини у саставу са Енглеском сједињене краљевине Велике Британије... У ствари баш та земља већ се седам стотина година бори за своја права, за своју културу, за своју националну слободу, те за све остале душевне вриједности, што их Енглеска у овоме рату жели извојевати цијелом свијету... Кесмент је починио фаталну и судбоносну грјешку, кад је сматрао да се говори енглеских министара пуни идеализма и хуманости односе и на Ирце“.¹¹⁴

Београдске новине су затим јавиле како енглеска штампа извештава о последњим тренуцима сер Роџера Кесмента: „Час извршења пресуде оглашен је као обично звоњењем тамничког звонца. Свештеник Макоран примио је један дан раније Кесмента у католичку вјеру и испратио га до губилишта. По извршеној пресуди свештеник је причао, како је Кесмент храбро пришао вјешалима, мирним ријечима препоручио своју душу Богу и умро за своју отаџбину. Љеш није предат родбини ради сахране“.¹¹⁵ *Београдске новине* су објавиле и како је један амерички новински магнат наредио својим листовима да на насловним странама објаве хвале Кесменту те нагласе да „Енглеска из догађаја у Ирској неће никако извући поуку, све док једном револуција не буде крунисана успјехом“.¹¹⁶ Француски Фреман журнал је одлуку британске власти да погуби Кесмента назвао глупошћу, па се „мора стрепити при помисли, што је судбина народа ове државе положена у такве руке“.¹¹⁷ *Београдске новине* су известиле да је амерички сенат усвојио резолуцију како је Кесментово погубљење било чин прекомерне строгости.¹¹⁸ Овај лист је пренео да су након Кесментове смрти у Даблину избили немири, да су у црквама служене задушнице и да је британска војска запосела све улице.¹¹⁹ Изјаве саучешћа су непрекидно стизале у Ирску.¹²⁰ Погубљењем сер Роџера Кесмента даблински Ускршњи устанак је добио свој епилог.

¹¹⁴ Casement, *Beogradske novine*, 5. avgust 1916.

¹¹⁵ Amerika i Casement, *Beogradske novine*, 8. avgust 1916. – Информација из Базела као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹¹⁶ Pogubljenje Casementovo. Opisi engleskih listova, *Beogradske novine*, 8. avgust 1916. – Информација из Амстердама као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹¹⁷ Zvanični izvještaj o smaknuću Casementa, *Beogradske novine*, 7. avgust 1916. – Информација из Лондона, КБ.

¹¹⁸ Amerika i Casement, *Beogradske novine*, 8. avgust 1916. – Информација из Базела као „нарочити брзојав Београдских новина“.

¹¹⁹ Pogubljenje Casementa. Ulične demonstracije u Dublinu, *Beogradske novine*, 6. avgust 1916. – Информација из Лондона, КБ.

¹²⁰ Izjave simpatije za Casementa, *Beogradske novine*, 10. avgust 1916. – Информација из Цириха као „нарочити брзојав Београдских новина“.

* * *

Из извештавања *Београдских новина* могу се извести занимљиви закључци. Наравно, Немачка и Аустро-Угарска су сматрале Ирце својим савезницима током борби у Првом светском рату, односно Ускршњег устанка у Ирској 1916. *Београдске новине* чињеницу о савезништву нису заобилазиле. Напротив, Ускршњи устанак су у једном моменту приказале као битку светског рата. Извештавање ових новина било је тенденциозно, али је то било и очекивано. Овај лист је поменуо све кључне факторе који су поред локалних Ираца креирали даблински устанак: Немачку, америчке Ирце и подршку римокатоличке цркве. *Београдске новине* су приметиле првобитно несналажење Британаца у новој ситуацији у Даблину, али и њихову доцнију консолидацију и гушење устанка. О догађајима пред устанак и самим борбама, о британској управи у Ирској, *Београдске новине* су писале само лоше. Када је постало јасно да ирски револуционари губе борбе у Даблину, вести о ирској победи и дезинформације о пуном краху британске администрације у Ирској су престали. У стварности, ирски устанак је доживео дебакл и то наравно није експлицитно поменуто јер су поред Ираца за њега кривицу сносили и Немци. Ирски пораз је значао и немачки пораз. Стога су *Београдске новине* своје извештавање, надаље усмериле ка критикама енглеске јавности против политике британске владе према Ирској, наглашавању злочина британских војних и полицијских снага у Даблину, те одсуству америчке подршке британском решавању ирског питања. Вести о подршци коју су амерички и ирски Ирци пружали Немачкој и након сламања устанка требало је да буду додатна потврда исправности немачке политике. На сличан начин, вести о учешћу римокатоличког свештенства у ирском устанку служиле су потврди исправности политике римокатоличке Аустро-Угарске. Уредничка концепција *Београдских новина* била је, сасвим разумљиво, усмерена против британског непријатеља. Устанак у Даблину био је само још један у низу повода да се непријатељеве мане пренагласе или фабрикују како би се подигао морал аустроугарским службеницима и војницима у запоседнутом британском савезнику Србији и они и на овај начин убеде у исправност рата које су Немачка и Аустро-Угарска водиле против Британије. Извештавањем о британским бруталностима над Ирцима, *Београдске новине* су могле да сугеришу својим трупима и бирократском апарату како су Аустро-Угарска и Немачка мање бруталне, мање лажљиве, да су оне способније и хуманије, али и да могу да буду оштрије према унутрашњем непријатељу када већ то јесте Британија према Ирцима. Овакве сугестије и обликовање јавног мњења могле су се употребити на један или други начин у складу са тренутним стратешким потребама Аустро-Угарске и Немачке. У ширем смислу извештавање о Ускршњем устанку у Даблину могло је да буде сугестија и локалном српском становништву које је остало у окупираној Србији да и у самој Британији постоји озбиљан отпор против британске политике,

па да тиме бледи разлог да Срби савезништвом и даље буду окренути ка Гордом Албиону.

И на Кесментовом случају поново је било наглашено да су Америка и римокатоличка црква против поступка Британије. Она је за Кесмента била „лажљивац“, а њени савезници Француска и Русија „разбојници“. Неисправност британске политике приказана је и тиме што се бивши британски дипломата Роџер Кесмент одрекао једног од најтемељнијих основа британског идентитета, протестантске вере, и примио римокатоличанство. Подвлачено је противљење дела британске јавности званичној политици своје земље, а оно је најјасније наглашено кроз речи Бернарда Шоа.

Управо преко Шоовог обраћања *Београдске новине* су приказале и Кесментову наду да ће Британија дозволити Ирцима да се ослободе њене вишевековне окупације, као што је, наводно, али ипак не сасвим тачно, са симпатијама гледала на ослобађање Срба од вишевековне турске окупације. Овај детаљ употпунио је слику о *Београдским новинама* као сасвим солидном извору информација. Вишевековни српско-турски и ирско-енглески односи нису били идентични, али су били довољно слични да их није било погрешно упоређивати. Но, као што смо видели, то није био једини чланак у којем су *Београдске новине* упоредиле српско и ирско питање, јер је другом приликом постављено питање како у борби за права малих народа Енглезима Срби могу да буду пречи од Ираца. На српско-ирским паралелама наглашавана је недоследност Британије која је на једној страни подржавала самоопредељење малог народа, а на другој га сузбијала.

Одмах по завршетку светског рата Ирци су покренули рат против британске власти, овога пута ослонивши се на ирске војне кадрове који су се у светском рату борили на британској¹²¹ и америчкој страни.¹²² Англо-ирски рат (1919-1921) завршио се поразом Британије, поделом ирског острва на Северну Ирску у саставу Британије и Слободну Државу Ирску која је добила статус британског доминиона.

EASTER REBELLION IN IRELAND IN 1916 IN *BEOGRADSKЕ NOVINE*

by

Aleksandar Raković

Summary

Germany and Irish revolutionaries together organized The Easter Rebellion in Dublin, in Ireland, in 1916. The rebellion was meant to attack Britain from the back and cause its third defeat after Gallipoli and Mesopotamia. The Britains put down the rebellion in several days. Fights in Dublin were the topic in the reports of the Austro-

¹²¹ Francis Costello, *нав. дело*, 80.

¹²² *Истио*, 123.

Hungarian daily paper *Beogradske Novine* (*Belgrade Newspaper*) which provided information for the occupying administration and army in Serbia. *Beogradske Novine* regarded the Irish as an ally of Germany and Austria-Hungary, and treated the Dublin rebellion as a battle in the world war. *Beogradske Novine* provided parallels between the Serbian and Irish issue.

Бојан Симић

АГЕНЦИЈА „АВАЛА”

САЖЕТАК: У раду се говори о делатности агенције „Авала”– југословенске телеграфске агенције између два светска рата. Аутор је на основу постојећих извора покушао да прикаже структуру, начин функционисања и улогу ове установе у државном систему, пропагирању владајуће идеологије, друштву и политичком животу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина Југославија, агенција „Авала”, телеграфија

Агенција „Авала” представља једну од необрађених тема у домаћој историографији. Извори о овој агенцији прилично су оскудни па су многи ранији радови остали само на констатовању њеног постојања и њених основних функција. Овим текстом начињен је покушај да се део тих празнина испуни.

„Авала” је основана у септембру 1919. као једна од првих телеграфских агенција у тадашњој Европи.¹ Потпадала је под Одсек за штампу Министарства иностраних послова. Она је у том тренутку представљала само „информативни биро са најсиромашнијим претензијама, збијен у две собе са персоналом од седам особа”² Њен први директор, и фактички оснивач, био је француски новинар Албер Мусе лични пријатељ краља Александра. Он се на том месту задржао све до 1927. године³ када ће га заменити домаћи новинар Ђорђе Перић.⁴ У почетку делатност агенције се сводила на

¹ Неке до првих телеграфских агенција у свету основане су још половином 19. века (*Associated Press* у САД 1848. и *Reuters* у Великој Британији 1851). Подаци преузети са званичних интернет презентација ових агенција.

² Агенција Авала, Најновија фаза у развоју Агенције Авала, Београд 1937, 5.

³ Према писању Вука Драговића, Мусе је пао по питању једног сумњивог писма које је случајно деконспирано, а које је упутио француски капетан бојног брода Деко, члан Другог бироа. В. Драговић, *Српска штампа између два рата, основа за библиографију српске периодике 1915–1945*, Београд 1956, 380.

⁴ Директори агенције „Авала” у периоду од оснивања до 1941. године били су и Риста Марјановић, Ђорђе Перић, Градимир Козомарић, Светислав Петровић, Милан Јовановић Стоимировић и Гавра Великић.

издавање једног билтена са прегледом дневне штампе. Билтен је излазио на француском језику.⁵ Од 15. јануара 1920. агенција „Авала” је почела да прима прве телеграме агенција из Париза, Берна, Атине и Мадрида чиме је започела међународну сарадњу.⁶

У мају 1924. године долази до значајних новина везаних за рад агенције. На састанку у Берну најважније светске новинске агенције „Ројтер”, „Авас” и „Волфбиро” основале су концерн новинских агенција под именом „Савезне Агенције”. У тај концерн ушле су поред приватних и државне агенције међу којима и агенција „Авала”. Ово удружење имало је за циљ да се заједничким снагама монополише извештајна новинска служба. Односи између агенција регулисани су на конференцијама „Савезних Агенција” у Берну 1924. и у Риму годину дана касније. Агенције су се обавезале да једна другој саопштавају све важне вести из својих земаља, искључивши при том међусобну конкуренцију. Оне су се такође обавезале да једна другој помажу у „борби противу агенција које нису заступљене у концерну”.⁷ Послове са агенцијама сличне величине „Авала” је базирала на принципу реципрочне размене, док је великим агенцијама „Авасу” и „Ројтеру” плаћана годишња комисија од 550.000 динара. Та сума исплаћивана је из поверљивог кредита Министарства иностраних послова.⁸

Током 1924. „Авала” је разгранала своју делатност. Организована је привредна служба која се бавила примањем и слањем финансијских, берзанских и трговачких информација. У надлежност агенције ушла је и Унутрашња служба до тада у Одсеку за штампу при Министарству иностраних послова. У складу са одлукама поменуте конференције у Берну дошло је и до припајања Телеграфског Дописног Уреда у Загребу. Уговор између две стране склопљен је септембра 1924. у Београду. Уред је постао филијала агенције „Авала” у Загребу, задужен за обавештавање пре свега из области финансија. Да би се избегло преклапање подељене су зоне деловања. Граница између сектора поклапала се са 19. меридијаном који је пролазио кроз нашу земљу.⁹ О односу који је постојао између државе и агенције најбоље говори документ од 23. јуна 1924. У њему се наводи да општа дужност агенције „Авала” „јесте помагање владе у њеној политици”.¹⁰ Из истог документа сазнајемо да је агенција у том тренутку имала три одељења: за спољну, унутарњу и одсек за мешовиту економску службу.

⁵ Француски језик је и у каснијем периоду остао информативни језик агенције али су коришћени и други.

⁶ Агенција Авала, Најновија фаза у развоју агенције Авала, Београд 1937, 6.

⁷ АСЦГ, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335), фасцикла 74.

⁸ *Исто*

⁹ АСЦГ, 335–74. Уговор између Политичке Агенције Авала и Телеграфског Дописног Уреда у Загребу. Погледом на карту уочавамо да се 19. меридијан углавном поклапао са линијом Дунав, Дрина, а на Јадранско море је излазио негде код Бара. Овим је Загребачкој филијали, ако се изузме територија данашње Војводине, остављена област која је припадала некадашњој Аустро-Угарској.

¹⁰ АСЦГ, 335–74.

Како је време одмицало, а имајући у виду практичне разлоге а и европске тенденције, реорганизација се наметала као неопходно решење. Наиме, у Европи крајем двадесетих година, агенције које су биле приватне, или су словиле као такве, имале су далеко више пословног успеха. Наступајући као приватне, наизглед незаинтересоване и објективне, успевале су да разгранају своје послове и изазову мање подозрење партнера. Такав је био случај и са агенцијом „Ројтер” која је често истицала свој приватни и комерцијални карактер. Одговорни људи у агенцији „Авала” приметили су да се под „маском” непристрасности далеко боље врши национална и друга пропаганда у иностранству. У Европи је до 1929. тенденција претварања државних агенција у приватне постала доминантна. Међу онима који још нису приватизовали своје агенције били су Чехословачка, Бугарска и Југославија. О стварном стању у агенцији „Авала” и о њеном тадашњем положају најбоље говори наводи из следећег извештаја: „Као и све званичне агенције тако ни Агенција „Авала” није у стању да задовољи све потребе савременог новинарства, а још мање да корисно послужи држави за њену пропаганду. У концерну „Савезничких Агенција” стоји најгоре, јер док остале агенције, чак и оне званичног карактера, имају свој статут и програм рада, агенција „Авала” нема ни статута, ни програма, нити тачно одређених дужности. Она је због нестручне и врло споре контроле, која се врши над њеним радом, осуђена да задоцњава са својим вестима у тој мери да су остале агенције из концерна биле често незадовољне њеним радом”.¹¹

Реорганизација је започела у јуну 1929. када је агенција званично изашла из надлежности Одсека за штампу Министарства иностраних послова и постала формално независна пошто је претворена у акционарско друштво са капиталом од 5 милиона динара. Убедљиво највећи део акција откупила је држава (9.540 од 10.000 емитованих). Остали акционари биле су углавном администрације домаћих листова.¹² Ове промене утицале су и на напредак агенције. Дошло је до пресељења у нову зграду у којој су смештени дирекција, секретаријат, Спољни одсек, Унутрашњи одсек, Берзански одсек, Француски билтен (који је издаван свакодневно) и Огласно одељење.¹³ Међутим, није све ишло тако глатко. Најбољи доказ за то је чињеница да је уговор између државе и агенције закључен тек 31. маја 1930, док је прва уплата на име претплате пристигла тек 1. априла 1930. До наведеног периода агенција се издржавала од новца који је држава уплатила на име капитала и успела да потроши чак 3.750.000 динара.¹⁴ Закључени уговор коначно је регулисао њихове међусобне односе и прописао обавезе. Прва четири члана уговора односила су се на обавезе агенције „Авала” према држави. Они су је обавезивали на следеће:

¹¹ АСЦГ, 335– 74. Један извештај о неопходности реорганизације агенције „Авала” вероватно из 1929 године.

¹² Агенција Авала, Најновија фаза у развоју Агенције Авала, Београд 1937, 7.

¹³ *Истио.*

¹⁴ *Истио.*

1) Да своју извештајно-новинску службу обавља саобразно општим јавним интересима државе;

2) Да објављује сва званична саопштења, да их доставља листовима у земљи и страним агенцијама;

3) Да демантује све натписе штетне по државне интересе, са правом да приликом исправке назначи своја овлашћења;

4) Да бесплатно доставља своје билтене члановима владе.¹⁵

Најважнија обавеза државе била је да агенцији годишње уплаћује 5 милиона динара за трошкове њеног пословања.¹⁶ Трајање овог уговора предвиђено је на пет година с тим да се, ако га ниједна од потписница не раскине, аутоматски продужава и на наредних пет година. Занимљиво је напоменути да је испред државе потписник био Милан Марјановић, тадашњи шеф Централног пресбироа. Он је овај уговор потписао у име председника владе Живковића, али и сам податак указује на важност установе ЦПБ-а у тадашњој Југославији.¹⁷

Правилник о организацији рада агенције „Авала” А.Д. детаљније је предвидео структуру и функције друштва. Предвиђене су и функције директора и помоћника директора. Руководилац и надзорник свих послова у агенцији био је директор, одговоран Управном одбору. Помоћник директора, између осталог, требало је да замењује директора у његовом одсуству и врши дужност главног уредника. Он је вршио и прегледе билтена агенције и старао се о њиховом правовременом експедовању. Делатност агенције „Авала” обављала се кроз следеће одсеке и одељења: Административни, Одсек за унутрашњу службу, Одсек за спољну службу, Одсек за берзанску службу, Извештајни одсек, Француски билтен и Огласно одељење. Поред ових одсека постојала је и благајна.¹⁸ Занимљиво је рећи да је Административни одсек поред уобичајених послова везаних за персонална питања особља, послове чувања и експедиције, састављао и предлог буџета.

За време владе Милана Стојадиновића 16. марта 1936. промењена су и Правила Агенције „Авала”. Њима је проширен делокруг рада агенције, дефинисана улога органа друштва, предвиђена права и обавезе акционара... Циљ друштва био је, како се наводи, да организује и врши свестрану новинско-извештајну службу (чл. 6) док су му функције биле следеће:

1) У циљу извештавања листова, новинских агенција и других установа, о приликама и догађајима у земљи и иностранству издаје дневне и повремене билтене на нашем језику и на страним језицима;

2) Врши свестрану финансијско-берзанску обавештајну службу за државне и приватне новчане заводе и листове;

¹⁵ АСЦГ, 37–75–37. Уговор закључен између Југословенске државе и Агенције Авала А.Д.

¹⁶ Износ ове сума је и у наредном периоду остао непромењен упркос константном незадовољству руководства агенције.

¹⁷ Испред агенције „Авала” потписници су били чланови Управног одбора Чеда Михаиловић и Угљеша Крестић.

¹⁸ АСЦГ, 335–74. Правилник Агенције Авала, чл.3.

- 3) Врши све рекламне и пропагандно-новинске послове;
- 4) Организује новинско-извештајну службу путем радија у земљи, иностранству, или суделује у вршењу исте;
- 5) Бави се свима врстама новинске репортаже путем филма и фотографије;
- 6) Увози у земљу и преко својих представника растура стране новине и часописе;

7) Отправља и све друге послове који спадају у делокруг новинске агенције и сарађује с другим установама ове врсте у земљи и иностранству (чл. 7)¹⁹

У наредном члану наведено је да ће се назначени послови уводити „у живот постепено, према приликама, указаној потреби и рентабилности послова, о чему ће Управни одбор доносити своју одлуку. Предвиђени су следећи органи друштва: Управни одбор, Надзорни одбор, Извршни комитет, Дирекција и Збор акционара (чл 9). Од наведених органа далеко најзначајнију улогу имао је Управни одбор. Он је био састављен од најмање седам а највише десет чланова које је постављао Збор акционара на три године. Неке од његових бројних функција биле су да представља друштво према властима и трећим лицима, да одобрава буџет, да бира, унапређује, отпушта и врши надзор над директором, главним уредником и осталим чиновницима. Иако је Управни одбор биран од стране Збора акционара он је имао право да тај Збор сазива, а њему је председавао председник Управног одбора (чланови 10–16. и 23–26). Може се закључити да је кључне одлуке доносио Управни одбор, а да их је Збор само потврђивао. Чланови Управног одбора у периоду владе Милана Стојадиновића били су проверени чланови и симпатизери ЈРЗ. Поред овог „најважнијег“ услова гледало се да изабрани чланови, у мањој или већој мери, имају додирних тачака са новинарством. У периоду од 1935. године до почетка 1939. године дужност председника Управног одбора обављали су Урош Круљ, Војислав Јанић и Стијепо Кобасица. Пре истека рока од три године због тога што више није био политички подобан смењен је Воја Јанић, заједно са потпредседником Милојем Сокићем што се десило након разлаза са Стојадиновићем у току Конкордатске кризе. У наведеном периоду стални чланови Управног одбора били су Петар Талетов, новинар и књижевник, Јурај Плећаревић, адвокат, Славко Јутриша, новинар, директор „Новости“ Загреб, Павле Ранковић, новинар, Станко Вирант, новинар, главни уредник „Јутра“ Љубљана, Коста Луковић, новинар и, наравно шеф ЦПБ-а. Из Управног одбора биран је Извршни комитет који је бројао пет чланова. Интересантно је да су чланови овог комитета морали бити стално настањени у Београду. Ово се може објаснити потребом да се у сваком тренутку има на располагању једно тело спремно да брзо донесе неопходне одлуке (чл. 27 до 31).

Кључна улога Надзорног одбора била је да се бави контролом финансијског пословања друштва. Ова функција била је од велике важност јер

¹⁹ Правила Агенције Авала, Београд 1936.

је агенција углавном пословала са губитком и стално је покушавала да рационализује трошкове.²⁰ Контрола пословања обављана је на крају календарске године, 31. децембра, док су поједине књиге и рачуни прегледани по потреби и чешће (чл. 17–26). Скоро сви чланови Надзорног одбора из 1935. били су замењени. Председник Надзорног одбора постао је Фран Смодеј, новинар и сенатор, потпредседник Илија Маричић, начелник Министарства просвете, Милутин Стевановић, генерални директор предузећа „Време А. Д.” и Махмуд Бехмен адвокат.²¹ Као што се може видети и приликом овог постављања имала се у виду заступљеност сва три дела ЈРЗ.

Дирекција је представљала један двочлани орган који је руководио целокупним пословањем друштва. Њега су чинили дежурни члан Управног одбора и директор агенције. Овај орган деловао је у складу са одлукама Управног одбора и њему подносио предлоге и извештаје (чланови од 32 до 35). Фактичке дужности директора биле су брига о финансијама куће, надзор над тиме шта се објављује како са политичке стране, тако и са литерарне. Имајући то у виду наметнула се потреба да директор буде не само политички подобан, него и образован и да при том поседује неопходно искуство. Ове услове је Милан Јовановић Стоимировић као директор итекако испуњавао.

Зборови акционара одржавани су једном годишње, најкасније до априла, са унапред одређеним дневним редом. На тим састанцима су се читали извештаји Управног и Надзорног одбора и решавало се по њиховим предлозима. Поред поменутих редовних зборових постојала је могућност и за ванредне (чл. 36–45). Један такав збор одржао се 22. августа 1937. поводом поменутог смењивања Војислава Јанића. С обзиром да је већински пакет акција поседовала држава ови зборови нису имали неки посебан значај већ им је била намењена улога спровођења већ припремљених одлука.

За време владе Милана Стојадиновића „Авала” се састојала од неколико служби и дописништава у земљи и иностранству. Кључна служба била је домаћа извештајна служба која се састојала од три посебна дела који су се разликовали по времену обављања посла, па се може рећи да су ове службе биле у ствари три смене једне исте службе. Због времена обављања послова њихова делатност је имала и разлика. Прва служба радила је од 8 часова ујутро до 14 часова послеподне. Она је давала преподневни инострани материјал домаћим листовима који су излазили у подне и касније. Ова служба је конципирала своје извештаје тако да на првим страницама буде преглед светске штампе и то најважнијих листова. Овим се постигло да већ током преподнева домаћи листови добију слику дешавања у

²⁰ Треба напоменути да су се у својим извештајима и Светислав Петровић и Милан Јовановић Стоимировић, жалили на нерационално трошење средстава од стране својих претходника.

²¹ Дотадашњи чланови Надзорног одбора били су Радивој Глумац директор банке у пензији, Виктор Швајгер новинар, Јован Тановић уредник „Политике”, Драган Бошковић адвокат и једини који је задржао своје место Милутин Стевановић.

свету претходног дана. Вести су достављане телефоном за београдске редакције а за филијале у Београду, Загребу и Новом Саду преко радија. Поред вести из иностранства Прва служба је пласирала и информације са домаће сцене. Билтен под називом „Вести из земље” углавном је био састављен од материјала добијених од ЦПБ-а и агенцијиних репортера.²²

Друга служба је свој посао обављала свакодневно у временском периоду од 14 до 21 часа. За време свог рада ова служба је извештавала путем билтена „Вести из иностранства” и „Вести из земље” београдске листове непосредно, а листове у унутрашњости преко Радиостанице агенције, односно преко дописништава у Загребу, Љубљани и Новом Саду. Ова служба је поред редовних билтена имала и један посебан који се звао „За информацију” и био је намењен највишим државним установама. Друга служба снабдевала је вестима углавном јутарњу штампу, односно ону која је излазила наредног дана.²³ Трећа служба (раније називана Ноћна служба) покривала је период између 21 увече до 3 часа ујутро и на тај начин завршавала перманентну службу спољнег и унутрашњег одсека агенције. Јасно је да су ове службе имале сараднике који су познавали стране језике и биле спремне да добијене вести правилно преведу. У току 1937. године наведене службе имале су сараднике за француски, енглески, италијански, немачки и руски језик.²⁴

И за време владе Милана Стојадиновића француски је остао доминантан језик агенције „Авала”. О овоме најречитије говори то што је задржано, па чак и појачано, издавање тзв. Француског билтена. Овај билтен излазио је три пута дневно у 10, 12 и 19 часова. Свако од ова три издања садржало је телеграфске вести, информације о политичком животу, економске вести, културна и социјална обавештења из Југославије, преглед домаће и иностране штампе. Француски билтен био је пре свега намењен странцима и то дипломатским представницима, страним предузећима која послују у Југославији, редакцијама иностраних листова и агенција. Количина материјала износила је и по тридесет страница дневно, тако да је то био један огроман материјал који је за 1937. годину износио близу 12.000 страница.²⁵ Особље Француског билтена чинили су уредник, три чиновника преводиоца, два дактилографа-секретара и две дактилографкиње. Уредник у овом периоду био је француз Гастон Кастеран који је истовремено обављао и дужност уредника Берзанско-финансијске и Одсека радио службе.²⁶

²² Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала” А.Д о раду у 1937. години, 43. (у даљем тексту Извештај УО АА). Извештај уредника I службе, 39–40.

²³ Извештај УО АА. Извештај уредника II службе, 41–42.

²⁴ Извештај УО АА, 43.

²⁵ У извештају о раду за 1937. се наводи да су постојали комплети овог билтена груписани по месецима још од 1919. године. И на овом примеру можемо констатовати да је, с обзиром на веома мали број сачуваних примерака, изгубљен један значајан материјал који нам је могао боље осветлити како рад саме агенције тако и ситуацију у земљи и иностранству.

²⁶ Извештај УО АА, Извештај Берзанско-финансијске службе за 1937. годину, 49.

Берзанска служба функционисала је од 7 часова ујутро до 21 час увече и била је подељена на преподневну и поподневну службу. Највећи број вести служба је примала преко агенцијске радио станице док је мањи део приман телефонски из Загреба и Новог Сада, зато што није било других техничких могућности. С обзиром на акценат на привредни развој земље, који је поставила влада, ова служба је бележила већу активност. У току 1937. она је имала преко 50 претплатника на своје извештаје, што је било двоструко више него ранијих година.²⁷ Извештаји су слати два пута дневно и то у 9 часова ујутро и 17 часова поподне. Ову службу чинили су поред уредника, један сарадник, три чиновнице и два служитеља који су служили за разношење билтена. Извесна новина која је пратила рад берзанске службе у овом периоду била је и увођење у билтене најновијих извештаја са америчких берзи што, како се наводи „за сад практикују само највеће агенције у Европи”.²⁸

Радио станица је представљала врло важан део агенције „Авала”. Њен задатак био је примање политичких и привредних вести из иностранства, затим одашиљање, односно достављање тих вести у унутрашњост државе дописништвима и обавештавање иностранства. Пре отпреме вести су биле превођене, јер су из иностранства стизале на тамошњем језику. Због важности посла њено радно време је било најдуже и радио станица је радила готово непрекидно.²⁹ У станици је радио прилично мали број радиотелеграфиста, свега 10 што је било изненађујуће у односу на обим посла који је свакодневно требало обављати. Пријем и одашиљање вести обављали су се преко неколико врста различитих апарата.³⁰ Отпремање вести вршило се шест пута дневно и то у 09:05, 10:30, 12:15, 16:45, 18:15, 20:45 часова, а недељом у 09:05 и 20:45 часова. Радио станица је поседовала и један преносни апарат који се могао монтирати по потреби. Тај апарат искоришћен је приликом путовања председника владе Стојадиновића по Јадранском мору. Тада је била успостављена стална веза премијера са Београдом. Јачина овог апарата била је довољна да покрије целу територију Краљевине. О напретку и значају радио станице најбоље говори број примљених речи:

²⁷ Исто.

²⁸ Извештај УО АА, Извештај Берзанско – финансијске службе за 1937. годину, 50.

²⁹ Једини период када није било дежурних је онај између 3 и 5:45 ујутро што значи да је станица била у функцији преко 21 сат дневно. Извештај УО АА, Извештај о Радиостаници, 51.

³⁰ Политичке вести из иностранства примане су преко 4 Хел апарата и преко Морзеа, док су за пријем берзанских вести предвиђени два апарата марке Филипс и Телефункен. Извештај УО АА, Извештај о Радиостаници, 52.

Број примљених речи по годинама

Година	Број примљених речи
1933.	1.048.200
1934.	4.028.000
1935.	12.180.000
1936.	15.050.000
1937.	17.630.000

У току прва три месеца 1938. примљено је око 5.151.000 речи што је наговештавало већи учинак него у току 1937.

Извор: Извештај УО АА, 33.

Превасходни задатак Информативне службе агенције „Авала” био је обавештавање иностранства о догађајима и ситуацији у Југославији. Ова служба је тај посао вршила путем радио емисије „Радиоавалиан”, телеграмима и телефоном. „Радиоавалиан је емитован свакодневно са радио-емисионе станице агенције. Преко ове емисије давани су подаци из унутрашњег живота Краљевине и целокупан преглед писања југословенске штампе. Код избора информација водило се рачуна да буду презентовани „сви они догађаји чије је објављивање у нашем националном интересу, као и у интересу свих наших суседа и пријатеља”.³¹ Емисије „Радиоавалиана” могле су да приме земље које су биле у окружењу као и неке земље Централне и Источне Европе³² док су се највећим европским агенцијама „Авасу”, „Ројтеру”, „Д.Н.Б”-у и „Стефанију” информације слале путем телеграма.³³ О сразмери коришћења ова три средства за обавештавање говори и податак да је у периоду од 1. априла 1937. до 1. априла 1938. агенција „Авала” послала у иностранство путем „Радиоавалиана” око 180.000 речи, телеграмима око 60.000, а путем телефона 50.000 речи.³⁴ Из овог видимо да су вести претежно слате путем радио емисије, а осталим средствима само ако је за то постојала потреба. Наиме, радило се о случајевима када се достављала информација агенцијама које нису примале „Радиоавалиан” и када је хитност вести захтевала употребу телефона. Информативна служба сарађивала је и са другим страним агенцијама, нарочито у случајевима посете високих иностраних делегација. Природно, ово је био случај са свим заинтересованим земљама без обзира на ниво дотадашњих односа.

Као што смо већ навели агенција „Авала” имала је дописништва у Загребу, Љубљани и Новом Саду. Главна дужност ових дописништава би-

³¹ Извештај УО АА, Извештај информативне службе, 55.

³² Према информацијама „Авале” емисију су могле да примају агенције из Пољске, Чехословачке, Мађарске, Аустрије, Румуније, Бугарске, Грчке и Турске.

³³ По тврдњама в.д. уредника Информативне службе Павла Јанковића италијанска агенција „Стефани” могла је да прима вести „Радиоавалиана” али из „непознатих” разлога их није редовно примала, Извештај УО АА, Извештај информативне службе, 55.

³⁴ Извештај УО АА, 56.

ла је да преноси из централе вести својим претплатницима и да доставља вести из својих области деловања централи. Делатност одељења у Загребу била је значајнија од осталих. Ово зато што је надлежност овог одељења обухватала већу територију, али и због самог значаја Загреба као финансијског центра Краљевине Југославије. Делатност овог дописништва протезала се не само на Хрватску, већ и на Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину.³⁵ Дописништва у Љубљани и Новом Саду деловала су само на подручју једне бановине, Дравске односно Дунавске. Већи значај и обимнија делатност загребачког представништва „Авале” види се и у томе што је оно имало исти број запослених као друга два заједно (по 15). Број службеника агенције можемо видети из следећег прегледа:

Особље агенције Авала почетком 1938. године

ЦЕНТРАЛА

Директор	1
Главни уредник	1
Уредник	4
Вршилац дужности уредника	2
Шефова одсека	1
Опозваних дописника	2
Вршилаца дужности шефова службе . . .	1
Секретара	1
Сарадника	16
Благајника	1
Административних, берзанских чин. књиговодство и ликвидатура	10
Дактилографа	11
Радио-телеграфиста	2
Службеника	1
Шеф служитеља	1
Служитеља	22
Чистачица	2
Свега.	87

ДОПИСНИШТВО ЗАГРЕБ

Главни уредник	1
Сарадника	2
Чиновника	1
Дактилографа	2
Радио-телеграфиста	4

³⁵ Крајем 1937. године берзанска служба дописништва у Загребу имала је 52 претплатника и то: у Загребу 26, у Марибору 7 и у Сарајеву 19. Извештај УО АА, Извештај дописништва у Загребу, 62.

Служитеља	5
Свега	15

ДОПИСНИШТВО ЉУБЉАНА

Вршилаца дужности уредника	1
Сарадника	1
Чиовника	1
Дактилографа	1
Радио-телеграфиста	3
Служитеља	1
Свега	8

ДОПИСНИШТВО НОВИ САД

Главни уредник	1
Сарадник	1
Чиовника	1
Дактилографа	1
Радио-телеграфиста	2
Служитеља	1
Свега	7

ДОПИСНИКА У ИНОСТРАНСТВУ

Дописник у Тирани	1

УКУПНО ОСОБЉА	118

Извор: Извештај УО АА, 123–124.

Из понуђеног прегледа видимо да је радника у централу било 87 што укупно износи 74% од укупног броја. Можемо закључити да су дописништва играла улогу сервиса централе на одређеним територијама. У различитим областима земље она су ипак имала и нешто другачије обавезе. Будући да је било задужено искључиво за територију Дравске бановине дописништво у Љубљани достављало је сав свој материјал на словеначком. Ово је олакшавало контакт, будући да су сви водећи листови у Словенији излазили на том језику.³⁶

У Новом Саду, због великог броја листова на мађинским језицима дописништво је имало посебне обавезе. С обзиром да је само у главном граду Дунавске бановине излазило шест дневних листова на језицима националних мањина сматрало се да ово дописништво има специјалну „национално-пропагандну мисију”. Наиме, примећено је да развијена мађинска штампа често у недостатку правовремених информација преноси вести из страних извора. Ово, наравно није било у интересу владе тако да је учи-

³⁶ У Љубљани су у овом периоду излазила четири дневника: „Словенец”, „Јутро”, „Словенски дом” и „Словенски народ” и сви су били претплатници овог дописништва.

њен напор за осавремењивање рада овог дописништа. О постигнутом напретку говори и то што се у извештају за 1935. рад оцењивао као прилично „примитиван”, а у оном од 1937. да је „служба у сваком погледу доведена на потребну висину”.³⁷ Иначе дописништво је имало само девет претплатника.³⁸

Поред поменутих, у току 1937. постојало је дописништво и у Скопљу. Руководећи се одлуком Управног одбора из претходне 1936. у пролеће 1937. отворено је ново дописништво у главном граду Вардарске бановине. Ово одељење чинили су уредник Марко Каваја, један сарадник, један радиотелеграфиста и један служитељ. Међутим ово дописништво радило је свега неколико месеци, јер је већ на јесен повучено јер се „нису испунила извесна очекивања”.³⁹ Иако конкретни разлози нису довољно објашњени може се претпоставити да су у питању пре свега материјални разлози. Поменути узроци довели су и до гашења дописништава и у иностранству. У току 1937. повучени су дописници из Париза, Беча и Софије.⁴⁰ Уместо њих у току 1938. уведено је дописништво у Тирани што се може довести у везу и са неколико предлога које је тамошњи посланик ЦПБ-а учинио у том правцу.⁴¹

Да бисмо лакше сагледали пословање агенције приказаћемо биланс њеног рада у току 1937. године:

Биланс агенције Авала на дан 31. децембра 1937. године

Табела расхода	
Трошкови	
Плате у центрالي	2.703.313,97
Хонорари	191.556,00
Телефонски трошкови	181.116,00
Телеграфски трошкови	44.146,50
Плате дописника на страни	376.288,08
Телеграфски и телефонски трошкови дописника	23.203,90
Трошкови радиослужбе	4.925,50
Канцеларијски материјал	189.828,58
Претплата страним агенцијама	399.215,27
	4.113.593,80

³⁷ Извештај УО АА, Извештај дописништва у Новом Саду, 73.

³⁸ Поред мањинских листова „Напло”, „Регели Ујшаг”, „Дојчес фолксбат”, „Дојче цајтунг” и „Ујхирек” то су лист на српском језику „Дан”, Банска управа (два примерка), Трговинско-индустријска и занатска комора у Новом Саду. Извештај УО АА, Извештај дописника у Новом Саду, 73–74.

³⁹ Извештај УО АА, 35.

⁴⁰ Дописници у Софији и Паризу постављени су 1932. године, док је дописник у Бечу именован још 1929. године.

⁴¹ АСЦГ, 38–22. Дописник у Тирани је у неколико наврата говорио о потреби да А.А. покуша да оствари већи утицај у Албанији и тиме спречи све већи италијански утицај.

Трошкови дописништава		
Загреб	597.092,36	
Љубљана	425.835,87	
Нови Сад	208.395,45	
Скопље	126.216,12	1.357.539,80
Награде одбора и путни трошкови		
Дежурства чланова Управног одбора	66.000,00	
Седнице чланова Управног одбора	83.900,00	
Путни трошкови чланова Управног одбора	39.053,00	
Седнице чланова Надзорног одбора	9.600,00	
Путни трошкови чиновника	98.240,15	296.793,15
Разни трошкови		
Станарина, огрев, осветл. Служб. Пореза, бол. Благајна, потпорни фонд и друго		906.186,04
Државне и општинске дажбине		193.500,00
Отпис		
10% радиостанице и намештаја		183.085,80
Губитак из 1936 године		376.164,94
Укупно		7.426.863,53
Табела прихода		
Претплата		
По уговору са Југословенском државом		5.000.000,00
Приходи централе		
Билтени, разни курсеви и претплате у Београду за новинске вести		930.554,25
Приходи дописништава		
Загреб	513.070,00	
Љубљана	250.799,50	
Нови Сад	190.252,00	
Скопље	40.500,00	994.621,50
Губитак		501.687,78
Укупно		7.426.863,53

Извор: Извештај УО АА, 116–117.

Из наведених цифара видимо да је губитак у износу од 376.164,94 динара из 1936. порастао на 501.687,78 динара у 1937. години. Прављење губитка посебно је било везано за дописништва, па је тако оно у Љубљани имало готово двоструко већи расход у односу на приход, док је краткотрајно постојање дописништва у Скопљу донело више него троструко веће расходе од прихода.

Као што је раније речено агенција „Авала” је своје поверљиве билтене достављала особама за које је влада проценила да су им потребни. За време владе Милана Стојадиновића председник је био онај који је одлучивао о томе. Из једног сачуваног документа видимо како је председник владе доставио списак имена тадашњем председнику Управног одбора Стијепи Кобасици. На списку су се поред намесника, неколико министара и шефова кабинета налазили и представници Генералштаба и ЦПБ-а.⁴² Из поменутог списка види се које је институције и људе премијер сматрао кључним за функционисање државе. Треба напоменути да су међу њима била чак четири војна лица и то шеф главног генералштаба, краљев ађутант, начелник обавештајног одељења и начелник оперативног одељења. Интересантно је да су поред самог Стојадиновића поверљиве билтене добијали и оба шефа његових кабинета Јован Гашић и Драган Протић.⁴³

Један од највећих проблема агенције у овом периоду било је питање увоза и растурања страних новина и часописа у земљу. „Авала” је ову концесију затражила и добила од државе још 1932. Према дозволи Министарства трговине и индустрије агенција је била дужна да оснује једно посебно одељење за увоз страних часописа и новина са одвојеним књиговодством. Будући да је новоосновано одељење бележило искључиво губитке донесена је одлука да се оно реорганизује заједно са друштвом „Путник”. У том циљу формирано је једно засебно одељење којим је требало да руководи Управни одбор састављен од 7 чланова.⁴⁴ Оно се звало Одељење за промет страних новина и часописа агенције „Авала” А.Д и званично је почело са радом 1. марта 1933. Како је монопол готово целе француске штампе имала издавачка кућа Ашет (Hachette) „Авала” је била у обавези да са овом кућом закључи један уговор о увозу и растурању свих листова и публикација на француском и енглеском језику, укључујући и оне који се издају у овим земљама. Начињеним уговором „Авала” је врло мало добила а обавезала се на многе неповољне околности. У свом извештају адвокат „Авале” А.Д. Андрија Петровић Његош уговор карактерише као „низ права Ашетових, и низ дужности Агенције Авала”.⁴⁵ Поред овога постојало је и незадовољство расподелом добити између „Авале” и „Путника”. Након доласка на место директора агенције Милан Јовановић Стоимировић је одмах покренуо поступак за преиспитивање постојећих уговора. У његовом обраћању Скупштини он је захтевао враћање концесије или раскид уговора са „Путником”.⁴⁶ По његовим речима од остваре-

⁴² АСЦГ, 37–75–255. Списак је садржао 17 имена.

⁴³ Гашић се водио као шеф кабинета председника владе а Протић као шеф кабинета министра иностраних послова.

⁴⁴ Чланови управног одбора према чл. 2 уговора били су оба директора уговарајућих друштава, по један члан Управних одбора друштава, док су остали чланови били делегати Министарства трговине и индустрије и Председништва Министарског савета.

⁴⁵ Извештај УО АА, Извештај адвоката Авале А.Д, 96.

⁴⁶ Историјски архив Смедерева, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикла 10.

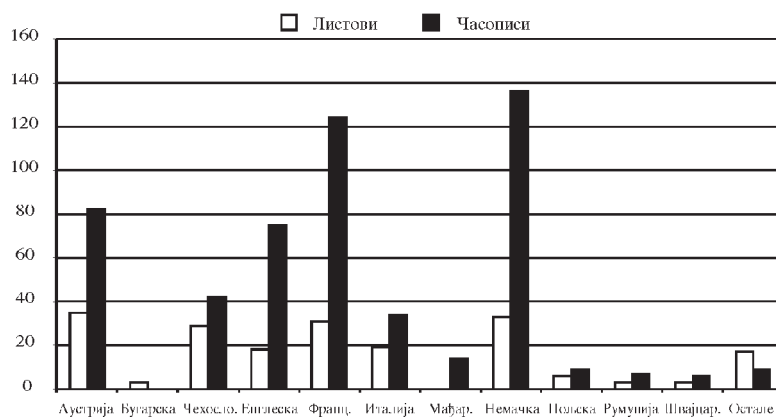

ног добитка агенција је добијала само шести део што је за њу практично представљао посао који је доносио више штете него користи.⁴⁷ Дуготрајни напори у овом правцу окончани су током 1940. године када је раскинут уговор са „Путником”. Са становишта овог рада интересантно је напоменути за шта су планирана средства која су долазила од прихода из овог посла. Добит се после одбитка трошкова режије делила на следећи начин: – 1/3 за унапређење туризма, према одлуци Министарства трговине и индустрије; – 1/3 за опште пропагандне циљеве, према одлукама Централног пресбиороа; – 1/3 за према одлукама Управног одбора на основу закључка главне скупштине – првенствено за привредну пропаганду.⁴⁸

Улога „Авале” у светлу ових података добија додатну димензију – не само да је била задужена за спровођење пропаганде, већ је морала од својих прихода да обезбеди финансирање. Она је располагала само трећином тих прихода који су опет усмеравани у пропагандне сврхе, конкретно за привредну пропаганду.

Да би смо лакше сагледали количину и евентуални утицај увоза страних новина навешћемо податке који нам у томе могу помоћи. У току 1937. укупан број увезених новина био је следећи: дневних и недељних политичких листова 197, илустрација и осталих часописа 531 и разних модерних журнала 217. Највише увезених новина било је из Немачке, Француске и Аустрије. На следећем графикону можемо видети колики је био увоз из сваке државе посебно.

Увезени листови и часописи по земљама у току 1937. године

Извор: Извештај УО АА, Извештај Одељења за промет страних часописа, 93.

⁴⁷ Извештај УО АА, Извештај директора „Авале” поднесен IX редовном збору акционара 30. априла 1938. године, 9–15.

⁴⁸ Извештај УО АА, Извештај о прегледу рада и стања Одељења за промет страних листова и часописа Агенције „Авала” А.Д, 105.

Имајући у виду да се наредне 1938. године десио Аншлус Аустрије може се претпоставити да је у наредним годинама број увезених листова и часописа из Немачке био далеко највећи, што се поклапало и са растућом економском и политичком сарадњом.

Значајан поен на пољу међународне сарадње „Авала” је постигла тиме што јој је поверена организација VIII пленарне скупштине Савеза агенција.⁴⁹ Ова скупштина одржана је у периоду између 24. августа и 4. септембра већим делом на броду „Дубровник” (осам дана) а остатак у Београду и на Бледу.⁵⁰ Овако планиран програм требао је да осигура повољне утиске учесника, како о земљи, тако и о агенцији домаћину. Учешће на скупу, што директно, што посредно узеле су 23 делегације из целе Европе. Најважније одлуке биле су везане за односе са ваневропским агенцијама, односе са кабловским и радиоемисионим предузећима, за служење апарата „Хел”, уступање Агенцији „Авас” управе над средишњим бироом Савеза и за период 1937/39. и друге. На самом броду била је инсталирана пријемна и предајна радио станица што је омогућило редовно извештавање. Током крстарења, три пута дневно издаван је и француски билтен. Укупни трошкови конференције износили су 290.019,40 динара, што је премашило суму од 250.000 динара која је првобитно одобрена од стране владе.⁵¹

Ипак највећи проблем „Авале” током целог периода постојања биле су финансије. Када је Светислав Петровић преузео улогу директора жалио се Скупштини акционара да је затекао агенцију у великим дуговима. Мада је у својим извештајима наговештавао консолидацију предузећа, под његовом управом стварност је била другачија. Када је Стоимировић после њега дошао на место директора констатовао је да је у каси било само 1.500 динара док је „дугова било на све стране”.⁵² У акцији коју је спровео на сређивању затеченог стања пронађено је још низ неисправности као што је књиговодствена неажурност, неплаћени порези и друго. Предузете мере давале су мање резултате али је пословање са губитком настављено и у наредном периоду.

У току 1940. године „Авала” је сарађивала са 24 стране агенције из целе Европе.⁵³ Престала је формално да постоји након окупације, када је

⁴⁹ Пленарне скупштине Савеза агенција одржавале су се сваке друге године, док су у годинама када није било пленарних скупштина држане редовне скупштине на којима је присуствовао мањи број делегата који су припремали одлуке за наредну скупштину.

⁵⁰ Интересантно је рећи да је на претходној пленарној скупштини одржаној у Чехословачкој 1935. године поред Југославије кандидат за организатора био и СССР. Већином гласова представници агенција определили су се за Југославију. Извештај УО АА, Извештај главног уредника, 19–20.

⁵¹ Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала” А.Д. о раду у 1937. години, Београд 1938, 23.

⁵² Извештај директора „Авале” поднесен IX редовном збору акционара 30. априла 1938. године, Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала” А.Д. о раду у 1937. години, Београд 1938, 10.

⁵³ Историјски архив Смедерева, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикла 10. Податак од 11. октобра 1940. године

ликвидирана од стране немачких власти. Оглас о ликвидацији објављен је (по трећи пут) у „Општинским новинама” од 6. јуна 1941. године (број 56, страна 4).⁵⁴

ЗАКЉУЧАК

Агенција „Авала” била је државна телеграфска установа у Краљевини Југославији између два светска рата. Она се састојала из централе у Београду и неколико дописништава у земљи и иностранству. У свом саставу имала је и неколико одсека и служби међу којима су били Информативна служба, Француски билтен, Берзанска служба, Радиостаница, Одељење за промет страних новина и часописа и други. Иако је формално функционисала као акционарско друштво њен главни акционар била је држава тако да је агенција имала велики утицај на спровођење државне пропаганде. Њена најважнија улога у том послу била је да прослеђује информације које су долазиле из врха власти као и да преноси вести из иностранства. За информације које је агенција „Авала” доносила знало се да су службене и проверене и да изражавају ставове владајућих кругова у држави.

„AVALA“ AGENCY

by

Bojan Simić

Summary

The „Avala“ agency was the state telegraphic institution in The Kingdom of Yugoslavia between the two world wars. It consisted of the headquarters in Belgrade and several correspondent-offices in the country and abroad. It also included several departments and services, among them the Information Service, French Bulletin, The Stock Exchange Service, Radio-station, Department of Distribution of Foreign Newspapers and Magazines and others. Even though it formally functioned as a stock company, its basic stock-holder was the state, so the Agency had a great influence on the implementation of the state propaganda. Its most important role in that task was to transfer the information coming from the top government and to distribute news from abroad. The information provided by this Agency were known to be official and reliable, and that they reflected the standpoints of the ruling circles in the state.

---

⁵⁴ Комесар ликвидатор био је немачки капетан др Јулиус Липерт а његов заменик Валтер Грубер. В. Драговић, н. д., 380.

Божидар Панић

ПРВИ ТУТОРСКИ ДНЕВНИК
ТЕКЕЛИЈИНЕ ЦРКВЕ У АРАДУ
(ДЕО ДРУГИ, 1745–1751)

САЖЕТАК: Први турски дневник цркве Светих апостола Петра и Павла у Араду, познате као Текелијина црква, вођен од 1728. до 1790. године, садржи обиље изворних података значајних за проучавање прошлости цркве и српске арадске заједнице. У првом делу овога написа, објављеном у Зборнику Матице српске за историју бр. 61–62/2000, приказани су подаци за раздобље 1728–1745. У овом другом делу приказани су подаци за период 1745–1751.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Арад, Текелије, турси, црквени пописи, архијереји, приходи, расходи, Мориш

После пуних шеснаест година од када је владика Викентије (Јовановић) увео праксу евидентирања црквених прихода и расхода, турски дневник бележи прву смену турса 20. јануара 1745; тада су Стојан Тодоровић, Јанко Мишин и Влајко „поп-Јованов син”, како уместо презимена стоји, преузели турску дужност и обавили попис црквене имовине (Прилог 1), други по реду у историји Текелијине цркве. Није забележено ко је поставио нове турсе, да ли владика Исаија (Антоновић), који је тада био на престолу Арадске епархије, или неко други. Мада је очигледно реч о примопредаји турске дужности, што се јасно може закључити из уводне реченице инвентара: „знатисја што примисмо ми, ниње нареждени турси ... от прежде бивши турса”, нису наведена имена старих турса, заправо првих турса Текелијине цркве, па остаје неизвесно да ли се који од њих (Васо Нотариус, Христо-Ристо Станкович, Михат-Мијат Воинович, Давид Његованович, Крста Чизмеција и Радак Ђурчија) тада још увек налазио на дужности.

О новоименованим турсима познато је да су Стојан Тодоровић и Јанко Мишкин били арадски трговци и од раније приложници Текелијине

цркве.¹ Од Крсте непознатог презимена, можда баш од Крсте Чизмеџије, дужност еклисарха (црквеног сина, црквењака) примио је Аврам Ђурин.

Упоређујући два пописа црквене имовине, из 1728. и 1745, може се закључити да је за то време Текелијина црква обогачена са неколико богослужбених књига (*Литургија српска*, две *Синхолоџије*, два *Часослова*, *Псалтир* и *Служба свештога Алексија човека Божија*), набављене су нове утвари (неколико плаштаница, воздуха, дарака, кадионица, икона, кандила, једна петохлебница) и нове црквене одежде, постављено је четврто звоно у торњу. Црквени намештај употпуњен је са две певнице, Христовим гробом, амвоном, орманом за одежде.

У инвентару, сасвим разумљиво, нису наведени велики радови обављени у протеклом периоду – изградња и осликавање свода, подизање ограде око црквене порте, изградња насипа на Моришу и други, а у њих су уложена сва прикупљена новчана средства. Једино се тако може објаснити чињеница да је на дан инвентарисања у црквеној каси на име готовине регистрована свота од само 3 форинте.

Што се начина вођења рачунског дневника тиче, нови тутори наставили су праксу својих претходника, бележећи приходе и расходе по истом поступку – без много појединости, кратко, у само неколико речи, датирајући своје записе сасвим спорадично, у интервалима од неколико месеци, годину дана, понекад и ређе.

1. Приходи 1745–1751.

Од 28. до 34. странице дневника, под заглављем *Здје доходак цркви шийо ѿримају новонареждени ѿуѿори*, забележени су приходи од милостиње, пристојби за обредне услуге верницима – оглашавање мртвих, читање молитви и давање помена, сандара, као и други приходи. Верници су, поред прилога у новцу, даривали цркву обредним предметима и давали прилоге у натури.

1.1. За оглашавање и за покој душа умрлих

Ево неколико таквих записа:

Пресѿави се Сима Литѿрица и даде на цркву 12 ф.

Обешча Арса Маринков ѿзаради звона каде му се пресѿави газдарица 2 ф.

Јанко Божићев, кад му умре оѿец, даде 6 ф.

Пресѿави се Јован Ковинчанин, даде 12 ф.

Илије дулђерина жена кад умре, 17 к.

Говедар Чонка кад се пресѿави, за звоно 17 к.

У другој половини 1745. године већина регистрованих смртних случајева је из редова малолетника. Велика смртност деце могла је бити узро-

¹ Владан Гавриловић, *Жалба арадско-поморишких ѿрговаца из 1735. године*, Темшварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 172–173; Gh. Ciuhandu, *Rotâniî din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad 1940, Anexa I – B.

Лацко Ерѓелеција даде у цркву за душу своју 1 ф.

1749. Сџанчуловица даде 6 ф.

Г. Консџанџин Калинович, 1 ф. 30 к.

(1)750²⁰ браџи Миши Чачин даде на цркву 2 ф.

Маркић кад се пресџави осџави на цркву 3 ф. 19 к.

Сџојан Орџинанџ даде на цркву 2 ф. 6 к.

За пресџавлиаџо се кума Сџојана, 24 ф.

За пресџавлиују се кума Дару, 24 ф.

Тодор Саџунџија даде 4 ф.

Павао Мојсин, 7 ф.

Кум Стојан, који се помиње као приложник а потом као покојни, могао би бити имућни арадски трговац Стојан Тодоровић, тотор црквени и вероватно кум на храмовној слави Текелијине цркве. Кума Дара је, по свој прилици, његова супруга.

1.3. Прилози у натури

Обеица Анџа Шџеџић, кад му умре браџи, ишник жиџа.

Даде Пера Јанин за душу у цркву воска, џо јесџи 2 ф. 30 к.

Јована Коића деџе кад се пресџави, даде 2 века жиџа.

1.4. Обредни предмети поклоњени цркви

Даде Ђурађ Сџанкович два чирака од калаја у цркву за џомен своје кћери Алке.

1749²⁰ (леџа), февруарија 9²⁰, џрими од каџеџана Раџина за пресџавлиаџосе Марка Милановича чџо су обрekli џуџишр у цркву и даде 40 ф.

Георџије Ђурађ Станкович био је, такође, арадски трговац³.

1.5. За помен покојника

(1)746. аџрила 22²⁰, доведе коџори су на цркву дали сарандаре и џол јесме црков(ну) дужносџи своју исџлаџили и сџомен бил.

За пресџавлиаџо се Марка Милановича сарандар и џо, 18 ф.

Живан Роми даде џод сара(дара), 6 ф.

Обаче џримисмо џозаради Нике Грка сарандар, 12 ф.

(1)750. аџрила 23²⁰ џрими од сина пресџавлиаџо се Хаднађа Мирка чџо је сфеиџао сарандал... 12 ф.

Аднађ Калинович, од сарандара, 6 ф.

1.6. Од казни изречених прекршителима закона

Оџи Андрије Окаловича иџирава 4 ф.

Из варошке куће оџи иџирова 30 к.

Пак из варошкоџ дома од иџирава 54 к.

Варошки дом Српског Арада (Civitas Rascianica, Rácsváros, Die Rasczen Stadt), Војинствјене или Велике вароши, како су је најчешће њени жи-

³ Иџо

тељи називали за разлику од старог Арада – Пулгерске (коморске) вароши, налазио се у некадашњој улици *Plathea Major Civitatis Rascianicae*, данас улица *Tribunul Axente*, бр. 19.

1.7. Приход остварен од продаје воска

За восак узесмо 29 ф. 35 к.

(1)746. јунија 2²⁰, узесмо за восак црковни 35 ф. 30 к.

1748²⁰ (леџа), јунија 9²⁰, за восак узесмо 24 ф. 5 к.

1750. августиа 18²⁰ узесмо за восак 24 ф. 41 к.

1.8. Други приходи и прилози из других места

Брат-Влајко, трећи тотор, о црквеним празницима обилазио је свечаре и од њих прикупљао новчане прилоге за цркву:

По свечари брати Влајко шито пребави, 3 ф. 28 к.

И даље:

Пресџави се Сџојан из Оровиља, даде шиник жиџа.

Нестало насеље Оровиље налазило се десетак километара северно од Арада, близу села *Sînpaul* (Свети Павле), које и данас постоји⁴. Оровиље се помиње као зборно место поморишких граничара уочи битке код Ердехеђа са „ребелантима” у сељачкој буни која носи име Пере Сегединца⁵.

Посебну пажњу заслужује овај запис:

Шести лоџа сребра шито смо сажеџли, шито извадисмо из гробницах њокојних архијерејев и ѡродадосмо, 18 ф. 33 к.

Реч је о арадским епископима Јоаникију Мартиновићу (+1721) и Софронију Раваничанину (+1726), који су у Араду умрли и ту сахрањени.

Остали приходи:

Мало сребра шито смо ѡримили и ѡродадосмо, 5 ф. 36 к.

Лазар Чачин за свеђе даде 24 к.

Никола из Пеџиџе даде на цркву 51 к.

Од Пеџира Субина 2¼ лоџа сребра у дуџмеџи.

За ћилим ѡримисмо 8 марџаџа или 2 ф. 16 к.

(1)751. аџрила 30²⁰ у Араду обеџча и ѡклони кума Георџије Калинович у мајдану Свџаџаџо Теодора један куџс чџио буде доходџа оџи вишереченаџо куџса или џџала.

Први пут је у Туторском дневнику забележен приход од камате на позајмљени новац:

Од кума Јанађа на 90 ф. иџџереса за џодину ѡримисмо 5 ф. 31 к.

То значи да је Текелијина црква, уз основну функцију стожера духовног, образовно-васпитног, културног и друштвеног живота српске заједнице у Араду, на овај начин помагала и њеном економском развоју. Кум Јанађ, кум храмовне славе, вероватно да је неко од имућних арадских трговаца или занатлија, можда сам Јанко Мишин, тотор црквени.

⁴ Упор. Alexandru Roz, Kovách Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad 1997, стр. 215; Lakatos Ottó, *Arad Története*, Arad 1881, том I, стр. 49, 70.

⁵ Др Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Књига друга, Нови Сад 1990, стр. 106.

1.9. Од таса

Приход од таса (*доходак црковни шћю њада у њас*) књижен је месечно од фебруара 1745. до октобра 1751. године (стр. 35–37).

2. Расходи 1745–1751.

Главне ставке расхода у овом периоду су за оправку оградe црквене порте, оправку и одржавање келије, набавку нових утвари – икона, одежди, одржавање насипа на Моришу, покривање звоника шиндром, калаисање јабуке и бојење крста на звонику, набавка два нова звона (стр. 38–47).

2.1. Оправке у порти

Мајстџором шћю су оџра(в)љали враџа на џорџи, 45 к.

150 ексера џо 14 к. – 25 ½ к.

Једна брава на џорџина враџа, 24 к.

12 дасака шћю су џорџу оџра(в)љали џо 9 к. – 1 ф. 48 к.

Влау шћю је џословао у џорџи, 10 ½ к.

Јунија 8^{зо} џлаџисмо 100 дасака, 9 ф.

Једна џолуџа џвозда (џвожђа) на враџа џорџенска, 12 к.

Пак шћю је Циганин ковао на џорџенски враџи, 9 к.

Шћю су џринели даске од воде, 18 к.

Мајстџором на вину и једна личина, 12 к.

Пак шћю џоџравише џорџу мајстџори, 1 ф. 25 к.

За џесак џред цркву, 18 к.

200 дасака да се оџрави џорџа, 16 ф.

Шћю су (даске) донели с воде, 21 к.

Ђурки шћю је око џорџе џословао, 17 к.

50 дасака на џорџу, 6 ф.

Шћю су џуди џословали око џорџе, 4 ф. 33 к.

Мајстџором џлаџисмо, 14 ф.

Шлусеру за браве на џорџу и шарке и џрочаја, 5 ф. 51 к.

800 ексера на џорџу, џо 15 к. (за сџџоџину ексера), 2 ф.

Два балвана, 3 ф.

16 велики ексера, 16 к.

Три балвана за диреке на џорџу џо 2 ф. – 6 ф.

Неколико наведених записа јасно указује на то да је Мориш некада био плован и да су Арађани његовим током допремали, између осталог, грађевински материјал. Уосталом, Текелијина црква је удаљена само неколико стотина метара од десне обале Мориша.

2.2. Трошкови за оправку и одржавање келије

Из записа који следе може се закључити да је келија у порти била саграђена од плетера, олепљена блатом, кречом окречана и по свој прилици покривена сламом. У то време (1745–1751) у келији је живела само једна монахиња. Тада је сазидана каљева пећ и поправљен димњак – *очак*, како

је забележио тотор записивач. На оправци је радио маор-мајстор, а помагали су му један Влах и неколико Цигана, који су још олепили келију блатом и саковали гвоздене полуге за каљеву пећ. Главни текући трошкови за келију своде се, углавном, на набавку дрва за огрев и разних предмета за домаћинство: шавал, карлица, котао.

Калуђерици дрва, 2 ф.

Пак за дрва калуђерици, 2 ф. 12 к.

За пошлепје шито су донели ради ћелије, 51 к.

Циганом за лећење дадосмо, 1 ф.

Паки Циганом за лећење, 37 к.

Влау шито је мауру помагао, 9 к.

Паки шито је оира(в)љао око очака, 3 к.

100 дасака кушисмо, 14 ф.

И паки шито су донели (даске), 30 к.

И паки за земљу и псак шито су носили, 1 ф.

Пак шито су носили грађу, сламу, блатио, дадосмо 1 ф. 24 к.

Циганом шито олеишије ћелију, 3 ф. 59 к.

Једна кола пска, 4 ½ к.

За грађу шито смо уираљали (оирављали) ћелију, 10 ф. 9 к.

Ексера на ћелију, 6 ф. 42 к.

Коља за пошлепје, 17 к.

Три века креча, 1 ф. 7 к.

Каљева за пећ у ћелију дадосмо 1 ф. 18 ½ к.

Две полуге за пећку, 24 к.

Пак Циганом шито су иравили, 12 к.

Пак за каљеве, 15 к.

Пак за пећку шито су иравили, 1 ф. 6 к.

За шавал код ћелије за службу цркви, 8 ½ к.

За карлицу, 7 к.

Један кошао велики гвозден, 1 ф.

За дрва у ћелију, 40 к.

2.3. Издаци за радове на гробницама архијереја

У порти Текелијине цркве са десне стране јужног улаза на плочнику крај црквеног зида на тлу, крсно знамење (знак крста) напомиње да се ту налази гроб. Наспрам гроба, уграђена у зиду јужног улаза, налази се надгробна плоча са натписом: *Здје ипринесени и положени косији блаженоиочивших архијереов арадских, јенопољских Јоаникија Мартиновича, кои ипрестави се ва лепо 1719. иакожде и Софронија Раваничанина кои ипреставил се ва лепо 1725. Буди им вечнаја памети*⁶.

⁶ О овоме је писао арадски прота Драгутин Остојић у напису *Из прошлости Српске православне цркве у Араду*, Билтен Српског православног викаријата у Темишвару, III, бр. 4 (12)/1974, стр. 8. Обратити пажњу да су на плочи године смрти погрешне.

Према казивању протојереја ставрофора Драгутина Остојића, дугогодишњег пароха арадског, плоча је, да се по њој не би газило, уграђена у зид а место погребена обележено је крсним знаком негде у другој половини XIX века, када је уведена забрана сахрањивања у црквеној порти. У епитафу није наведено одакле су пренесени посмртни остаци па многи истраживачи арадске прошлости (Ото Лакатош, Георге Ђуханду, Георге Лицју и др.) на различите начине тумаче како се ту нашло ово надгробно обележје и где се стварно налазе посмртни остаци двојице архијереја.

Као значајан прилог за разрешење ове непознанице, поред већ поменутог прихода од продаје *шест лотиа сребра шито ... извадисмо из гробницах њокојних архијерејев* (видети запис под тачком 1.8.), наводимо и следеће записе из ставке расхода забележене крајем 1745. или почетком 1746. (стр. 39):

Влаом шито су одкојали гроб владикин, 15 к.

Паки Циганом за лейљење, 37 к.

Шито су засули гроб у цркви, Влаом, 24 к.

Блаито шито су носили, 22 ½ к.

Циганом дадосмо 24 к.

Мауром шито су сазидали гроб, 43 к.

Влау шито је мауру њомагао, 9 к.

2.4. О гробницама Текелија

Почетком 1747. године, скоро годину дана после записа о архијерејским гробницама, тотор записивач бележи (стр. 41):

За креч њозаради гробнице шито ојравише, 30 к.

Мауру шито је њословао, 37 к.

Шито су насули гробницу, 14 к.

Негде током прве половине 1751. (стр. 46) записано је:

Шито насутиа гробница у женској цркви, 15 к.

Познато је да су чланови породице Текелија сахрањени у цркви, мушкарци у костурници испред амвона, а жене у женској припрати.⁷ Зато се оправдано може претпоставити да се у овим записима ради управо о тим гробницама.

2.5. Утвари, иконе, одежде, обредне књиге

Плаиисмо шито су били сџари њуџори дужни њо заради одежда, 13 ф. 13 к.

5 ½ рифа цица карџона за чаршав на њресџол, 4 ф. 54 к.

11 ½ рифа чџџе њо 3 к. – 34 ½ к.

Две мараме свилене шито смо крџили одежде, 1 ф. 24 к.

½ рифа њафетџа њаки за крџљење, 1 ф.

1 драм ибришима, 6 к.

Четџири иконе куџисмо у цркву, сџџаклене, 10 ф.

⁷ Драгутин Остојић, *нав. дело*, стр. 17–19.

Пак шито смо крили одежду, мајстору, 17 к.

Кујисмо стирасна евангелија, 1 ф. 8 к.

За стјакло фаин и за дандило, 31 к.

Направисмо оти сребра шито се мироше, 51 к.

Пафта на појас шито се поправи, 17 к.

Панилике на евангелије, 37 ½ к.

Петољебницу шито је попра(в)љена, 30 к.

Четири свеће шито је шишлер од дрвета направиво, 30 к.

Чираке на четири свеће шито поправише, 9 к.

Четири свеће дрвене шито су моловање, 4 ф.

За стижаре без кујисмо и илајисмо 4 ф.

Панилике на стижаре, 33 к.

За чике на стижаре, 42 к.

(1)750. Г(осподину) Константину Калиновичу за полијелеје, 132 ф.

Четири рифа цица картона на налоњу, 3 ф. 36 к.

¾ лота ибришима за стихар и за дарак, 22 ½ к.

За исалтир шито је опра(в)љен, 2 ф.

За икону један рам, 3 к.

(1)751. октомбрија 10²⁰ за пет црквени књига шито оправи се, по јест Обичак, Псалтир толковани, две Стихологије и Часослов, за све илаји 6 ф.

Шито се оправи литургија, 1 ф. 15 к.

За кујију шито стјоји мир(о), 51 к.

Чаршав шито је на престо сашивен, 18 к.

Три рифа чоје зелене, 3 ф. 18 к.

2 рифа циџ лајмеја, 24 к.

8 шрингли конаца, 8 к.

Следећа ставка расхода: Крсти велики на двери шито су поправили, 2 ф. 50 к. као и крсти велики више двери у инвентару (Прилог 1, ствари црквене под бр. 31) заправо потврђују да је тадашњи иконостас Текелијине цркве био једноставне конструкције, са само једним редом икона – престоних – а на греди изнад царских двери налазио се велики крст.

Скреће на себе пажњу и велика свота од 132 ф. за куповину полије-леја исплаћена арадском трговцу Константину Калиновићу.

Ево и укњижене поштарине за пошиљку књига, свакако обредних:

За књиџе на пошиту (пошиту), 16 к.

2.6. Поправка насипа

Стална опасност од ђудљивог Мориша изискивала је потребу да се „бент” стално уредно одржава и поправља:

Кад смо попра(в)љали и насули бенти, поарчимсја 4 ф. 25 к.

Три даске шито се поварише око бента илајисмо 36 к.

Шито су разносили колерца и даске од бента, 7 к.

Једно дрво на бенти, 13 ½ к.

За цедулу, за ѓруће ради бенѿа, 48 к.
 За фашине шѿио су везали за бенѿ, 24 к.
 За коље шѿио куѿисмо на бенѿ, 1 ф. 15 к.
 Сумѿин(?) шѿио је на бенѿу ѿословао, 12 к.
 Мојсићу, 8 дрѿва шѿио узесмо на бенѿ ѿо 4 ½ к. – 36 к.

2.7. Поправка звоника

Године 1746. звоник је покривен шиндром (по свој прилици и сама лађа цркве била је од када је изграђена, покривена шиндром). За звоник је утрошено 5.000 комада шиндри и 4.500 специјалних клинаца „шиндлнегеља”, обојен је крст уљаном бојом и калаисана јабука на звонику. Ради тога су око звоника подигнуте скеле од дрвене грађе и дасака. Бојење крста урадио је молер Атанасије. Уље је купљено код трговца Лазара. Није познато шта је то могао „апатикар” да послује око торња.

Шѿио су донели шиндре, 42 к.
 За грађу шѿио су донели цркви, 1 ф.
 5.000 шинѿри ѿо 10 мар(јаша), 14 ф. 10 к.
 Шѿио су донели дрва ѿозаради скеле дадосмо 21 к.
 Шѿио су ѿомагали скеле ѿравиѿи, 9 к.
 Молеру Аѿанасији шѿио је моловао крст на моруну, 51 к.
 Пауѿеру Вољѿеру шѿио су се изгубили будаѿи код цркве, 1 ф. 57 к.
 За један аков олоја ѿозаради ѿорона, 18 к.
 Паки за олај Лазару, 3 ф.
 Шѿио су однели дрва шѿио је била скела, 24 к.
 За коѿао шѿио су кували боју, 18 к.
 Аѿаѿишкару дадосмо шѿио је око ѿорона (ѿословао) 5 ф. 58 к.
 Мајѿором шѿио су ѿокривали и оѿравили ѿорон, 39 ф. 6 ½ к.
 4.500 шиндлнегељ за ѿорон, 7 ф. 14 к.
 Шѿио су калаисали јабуку на ѿорону дадосмо 3 ф.
 Пеѿиру лакаѿуѿу за мачке и око ѿорона шѿио је било за ѿоѿребу, шѿио је ѿравио гвоздене сѿвари, 4 ф. 50 к.
 Боје и крѿиѿана фаин боја шѿио је оѿишила на ѿорон, 14 ф. 18 к.
 Дасака ѿаки за ѿорон, 7 ф. 40 к.
 Ексера за ѿорон шѿио се ѿоарчи, 7 ф. 24 к.

2.8 Намештај у цркви

Ђуковачки ѿишѿер наплатио је за амвон и ормане у цркви:
 За долаф у ољѿар ѿишѿеру, 4 ф.
 За анбон шѿио донесе из Ђуковица, 14 к.
 За долаф шѿио се ѿрави у цркви, 4 ф.
 За анбон шѿио се однесе из цркве ѿишѿеру, 9 к.
 Тишѿеру занбон (за амвон) шѿио је наѿравио, 14 ф.

2.9. Нови бунар у порти

Стари бунар постојао је у порти вероватно још од како су подигнуте црква и келија, о чему сведоче ранији записи Туторског дневника. Пола века касније ископан је нов бунар:

Дадосмо за бунар маур-мајстору ишло је најравио, 21 ф. 18 к.

На вино кад су доправили и зајочели бунар, 51 к.

За лојатиу ишло је управљен бунар, 7 к.

2.10. Прангије о Богојављењу

О верским празницима у порти Текелијине цркве пуцало се из прангија. За то је из црквене касе требало издвојити: за барут, потом бачвару (*пинијеру*) за дрвене чепове, те „артиљерцима” – Немцу или пандуру, који су испаливали (*бацали*) прангије:

Шести фунџи баруџа о Богојавленију, 3 ф. 36 к.

Немцу ишло је бацао прангије, 1 ф.

Пинијеру за чепове, 30 к.

Пак за чепове, 30 к.

Пак ишло су бацање прангије, 34 л.

Пак за чепове, 30 к.

Пандуром на Богојавленије, 33 к.

Пуцњима из прангија оглашен је и долазак у Арад митрополита из Сремских Карловаца:

5 ½ фунџи баруџа о пришестиви(ју) из Карловца Архиепископа, 3 ф. 9 к.

Реч је, по свој прилици, о митрополиту карловачком и администратору Епархије арадске Павлу Ненадовићу, који је 1749. године посетио Арад, вероватно и с циљем да стиша незадовољство граничара Поморишке крајине због развојачења.

2.11. Звона

Године 1750. изливена су два нова звона, тако да се у торњу Текелијине цркве од половине XVIII века налази шест звона:

Три ужеџа за свона (звона) 2 ф. 4 ½ к.

Један каши на клаџно, 24 ф.

Мајстором ишло су наместили звоно, 51 к.

22 фаџи ужеџа на звона, 18 к.

(1)750. леџа, ишло су саливена два звона, са свим џрошка: како материје џако и мајстору, 229 ф. 32 к., џо јестџ две сџоџине двадесетџ и деветџ фо(ринџи), 32 к(рајцере).

Два фаџа дрва ишло су се саливали звона, 4 ф.

Шџо смо узимали од Ајзлера око звона и ланац на џолијелеџи велики, свеџа 13 ф.

2.12. Црквењаку Авраму

За послуживање у цркви, Аврам, *црквени син*, добијао је новчану надокнаду, која му није исплаћивана у редовним временским размацама, већ је према свом захтеву током године добијао „аконтацију”. Понекад је добијао новац и унапред (узе наново, на другу годину). На крају, по обављеном обрачуну, примао је заостатак плате.

Аврам, црковни син, за своју службу, 5 ф.

Аврам, црковни син, узе за службу, 10 ф.

Пак Аврам узе од службе своје 2 ф.

Паки узе наново (Аврам) на другу годину 4 ф. 7 ½ к.

Авраму за службу дадосмо 8 ф. 15 к.

Авраму оиџ службе дадосмо 1 ф. 8 к. На две године илаћено Авраму довде.

Пак Аврам узе од службе новаца 5 ф.

Авраму дадосмо оиџ службе 36 к. Довде на тџри леџа, и с оиџим ислайџи се Авраму за тџри леџа.

Пак наново Аврам узе (1)748. леџа 3 ф.

Зоје знаџи се како изџлаџиисџа Авраму црковному сину на 4 леџа цело са садашњи 9 ф.

Пак Аврам узе за службу, 4 ф. 30 к.

2.13. Исплате свештеницима

Део прихода оствареног од сарандара-четрдесетодневних помена покојника-црква је исплаћивала свештеницима. Усталио се обичај да се на храмовној слави Текелијине цркве, о Петровдану, свештеници чaste и да буду награђивани извесном сумом новца.

Свешџеником за сарандаре, 8 ф.

(1)748. јуниџа 29²⁰ иџџо џоџроџиисмо кад смо свџаџченике часџџили, иреко свеџа џроџка – 14 ф. 36 к.

(1)752. јануара 1²⁰ за вишеџисаџе сарандале и џол сарандала изџлаџи се свешџеником 24 ф. 10 к.

И из овога се види да је у Текелијиној цркви служило више свештеника. То би се могло закључити и по броју одежди (петнаест), које су у инвентару наведене. У записима татора за овај период помињу се имена само двојице свештеника – поп Јован, чији је син Влајко био трећи татор црквени, и поп Павле (*Један коџлић бакарни код џоџа Павла*, видети Прилог 1).

2.14. О празницима за украшавање цркве

Пре два и по века, исто као и данас, о празнику Силаска Светога духа, црква је кићена липовим гранчицама а по поду простирана свеже покошена трава. О храмовној слави – Петровдану, црква је такође украшавана зеленилом.

Пак ради џрања о с(вџа)џом Петџру и Павлу 17 к.

О Соџастџивиџу С(вџа)џаџо Духа, за џраву и џрање, 30 к.

Позаради грања о Пејрову дну, 41 к.
Заради ираве, 14 к.

2.15. Разни трошкови

Један конц арџије, 12 к.

За носило Воџнеру, 1 ф. 15 к.

Једна ока зе(ј)џина, 33 к.

По оке џамњана, 1 ф.

За ирање дадосмо 7 к.

Једна руда црвена воска 9 к.

Браина калуџерици позаради поскура 1 ф.

Плаџисмо Кости за по оке џамњана 1 ф.

Пак и за саџун иџо су се ирали чаршави и иеџири, 17 к.

За зе(ј)џин и џамњан о ваџару Цветином, 2 ф. 19 к.

Један фаџ дрва иред Воскресеније, 2 ф. 12 к.

За користи иџо ће се ираџи чаршави и иеџири, 7 к.

За чеџири кола иеска иред враџа црквна, 24 к.

6 ½ ица вина иџо се носило у цркву, 39 к.

Позаради звонца у цркву, 18 к.

Дрва иџо су донели из иуме и иак иџо су изсекли, 1 ф. 23 ½ к.

Пак за фаџ дрва иџо је усечено, 12 к.

Плаџисмо Дими за вино 12 к.

Сиџо једно позаради поскура, 45 к.

За свеџе дадосмо 54 ф.

За зе(ј)џин о ваџару Пејрову дну, 2 ф. 20 ½ к.

За џамњан о Пејрову дну, 1 ф. 30 к.

Чеџири оке свеџа иџо је наиравлено од црквноџ воска 1 ф.

Једну оку свеџа куџисмо у цркву, 2 ф.

За заџун и соли заради поскура, 13 к.

Једну куџију куџисмо у цркву, 1 ф. 25 к.

2 ½ века жиџа за поскуре, 1 ф. 15 к.

За зе(ј)џин и за џамњан о Цвети 9 ф. 41 к.

Један лоџ измирне, 18 к.

Калаја, и ниџадора и иамука, 18 к.

За восак иџо је цеџен, 1 ф.

Кати за вино иџо су носили у цркву, 3 ф.

За кључ лакаџушу на локоџ, 12 к.

За џумур, 24 к.

За иџейлоџу иџо куџисмо, 1 ф. 8 к.

(1)751. јунија 12^{2a} илаџисмо Каџи Диминој, крчмарици, за вино иџо су у цркву носили, 1 ф. 52 к.

За кључ на враџа црквна, 12 к.

За карике на завеса, 19 к.

Шнаџеру иџо је ишо завесе, 48 к.

Прилог бр. 1

ПОПИС ЦРКВЕНЕ ИМОВИНЕ
НА ДАН 20. ЈАНУАРА 1745. ГОДИНЕ

Знајисја шїио прїмїсмо ми, ниње нареждени шїуїори, прво по имену Сїиојан Теодорович, Јанко Мишин, Влајко поја Јоанов син, еклицарх Аврам Бурин, од презде бивши шїуїора здјешне свјайїїја цркви свјайїих Аїосїол Петїра и Павла, које здје у прїиокол по реду сїа(в)-ламо ји и именујемо, прво:

1. евангелије московско оковано сребром
  2. евангеллија 2 неокована
  3. охїоїха 2, првогласник и пїтїогласник
  4. псалїїир един на велико коло
  5. дванаестїї минеја месечни
  6. един обични минеј, празнични
  7. два шїребника
  8. два шїриода, един посїїни и други лазаревац
  9. четїири пролога
  10. един меч духовни
  11. две лїїїургије московске, една на велико коло
  12. една лїїїургија срска
  13. един псалїїир молковани
  14. един аїосїол
  15. две сїїихологије или ермологије
  16. два часлова
  17. една пїасїїаменїїа с псалїїирем
  18. без оїрави служба свјайїого Алексија човека Божија
- До здје книги, пак од здје именуемо сїї(вари) црковније, прво:
1. пїуїир, 2 дискоса, звездица, ложица пїо јесїї сребре(на)
  2. чим се мироше од сребра
  3. на пресїїолу 4 пїлашїїанице од беа и једна од карїїона
  4. свечника од пїиринча на пресїїолу,4
  5. на пресїїолу крсїї дрвен изображен, пїодножије од пїиринча
  6. на проскомидији две пїлашїїанице од свиле
  7. четїири хаера везена по свили злїїом
  8. един хаер по свили просїїој
  9. четїири нова дарка и два дарка феїїа
  10. санейїије од свиле
  11. два барјака од свиле и један од пїлаїїна
  12. четїири сїїихара свилена и две од карїїона, један од беа
  13. пїри појаса с пїафїїама сребрени
  14. шесїї пїари наруквїїца
  15. една одежда од кумаша црвена

16. десет̄ одежда свилени, које нови, које ст̄ари
  17. една одежда ѿ свили злат̄ом
  18. една од морас̄иа квине̄иа и две одежде беле
  19. трӣ е̄иш̄ирахала ѿ свили злат̄ом
  20. два ѿак̄ е̄иш̄ири(хала) од свиле
  21. не̄олебница ст̄ара од бакара
  22. една нова (ѿе̄олебница) од калаја
  23. едан ибрик и едан леґен
  24. бакарна сахана 2, калајлије 2
  25. две кадилнице и 5 звонца
  26. две завесе на иконост̄асу
  27. едан аналоњ ш̄ио дијакон ча̄и евангелије
  28. два аналоња ст̄ара ш̄ио су књиґе ст̄ајале
  29. две ѿвнице, едан аналоњ мали ради кољива
  30. осам ѿечкира, трӣ чаршава у ѿре̄ра̄ӣи и две завесе у ѿре̄ра̄ӣи
  31. крст̄ велики више двери
  32. двери средни
  33. икона велики 15 и мали икона 34
  34. два иконост̄аса, два свећњака камена
  35. ѿе̄и свешника ґвоздени, десет̄ свећа велики
  36. осам кандила сребрени
  37. два од ѿиринча и два од ґинґува кандила
  38. ѿе̄иѿе ѿасова од бакара
  39. два ш̄иалира нова и два ст̄ара од коже
  40. ст̄ол велики ґос̄одинов
  41. 64 ст̄ола мала
  42. један ѿешикр са сла̄ом (сас злат̄ом) на ѿроскомидији
  43. два сандука, трӣ коља од барјака
  44. един ѿолијелеј, две влаше од ѿлеха за зе(ј)̄ӣин
  45. машиа велика, двоје мумаказе
  46. један кот̄лић бакарни код ѿо̄а Павла
  47. једна кӯӣија од ѿлеха, чет̄ири дрвене
  48. једна круница сребрена
  49. звоно велико једно, и средње, и мало ѿа и ма(ње)
  50. марама 6, једна калајлија на ґошкове од кали
  51. Гроб Хрис̄иов с ѿишлерским и кар̄ионом о̄ӣкроен
  52. анбон о̄ӣкроен с велраиом
  53. дола̄и ґде ст̄оје одежде
  54. един крст̄ окован сребром и ѿозлаћен, с камени
  55. ѿаки един крст̄ мањи ѿакожде окован
  56. трӣдесет̄и и чет̄ири оке којекакви свећа и ѿарче̄иа
  57. един ґилим, али нису нам ѿредали
  58. новаца 3 ф.
- То јесу нам ѿредали ѿрежде бивши ѿӯӣори сеґо храма.

Прилог бр. 2

ИМЕНА, ПРЕЗИМЕНА, НАДИМЦИ, ПРЕМА ТУТОРСКОМ
ДНЕВНИКУ ТЕКЕЛИЈИНЕ ЦРКВЕ 1745–1751.

1. Приложници

Мирко Аднађ	Лацко Ергелеџија
Павел Аднађ	
Јанко Ајваз	Васа Живанов
Неша Алас	Михаил Живанов
	Сава Живкович
Штеван Бабин	
Иван Барјактар	Глиша Зубанов
Јоан Барјактар	
Јанко Богић	Николаје Јаковљевич
Арса Божин	Пера Јанин
Лаза Брзакович	Петар Јездимир
Ђука Бугар – Јаношев	Марко Јеремич
	Мијат Јеремич
Мијат Величкович	
Илона Влајња	Константин Калинович
Костин Влах	Јова Капетанов
Станчул Влах	Нинко Кљајић
Марко Вуич	Јоан Ковинчанин
	Јован Којић
Петар Гаврилович	Јоса Колар
Михајло Гојков	Арса Крбалтин
Јован Грголов	Никола Крбалта
Пера Гранатиров	Лазар Крекић
Ђура Грк	Марко Крекић
Ника Грк	
Тодор Грк	Сима Литрица
	Јоан Литричин
Јоан Давидович	Ненад Литричин
Јоса Добрин	
Сава Докин	Груја Лучки
Петар Драгојлович	Теша Лучки
Јован Дренин	
	Макса Љиљанин
Лаза Ђермек	
Јоан Ђуркин	Јакша Мали
Арса Ђуцин	Јоан Манојлович
Арса Ђуцић	Арса Маринков

Арса Маринкович
 Марко Миланович
 Петар Митров
 Јоан Михоков
 Јова Михоков
 Јанко Мишин
 Арса Мишкович
 Павао Мојсин
 Игњат Мунџија

Јован Нешин
 Остоја Нешин
 Живан Новаков

Марко Оврагов
 Андреја Окалович
 Стојан Ординанц

Лека Павлович
 Марко Панинац
 Илија Паунович
 Јован Петков
 Мирко Петров
 Јоса Петрович
 Марко Петрович
 Риста Пилин
 Никола Правда
 Андреја Правдин

Пуџа Радојчин
 Лазар Рајков
 Живан Ранисављев
 Васо Реберишки
 Јован Реберишки
 Живан Роми
 Јоса Ром

Пера Савин
 Димитрије Сапунџија
 Михајло Сапунџија
 Петко Сапунџија
 Тодор Сапунџија
 Живан Сивчев
 Живан Слепац

Ђурађ Станкович
 Божа Старовлашки
 Мија Стојадинов
 Петар Стојин
 Мија Стојков
 Петар Субин

Ника Теодоров
 Ника Теодорович
 Јован Турок

Арса Ђирић
 Кузман Ђурчија
 Мијат Ђурчија
 Михаил Ђурчија

Јана Увалина

Мирко Хаднађ

Јоса Чачин
 Лазар Чачин
 Миша Чачин
 Арса Чизмеџија
 Крста Чизмеџија
 Митар Чизмеџија
 Илија Чолаков
 Недељко Чоков

Новак Џупуна

Анта Штетић

Алка
 Ајваз
 Арса
 Ацко

Бранковице кћи

Вишња
 брат Влајко

Глигорије

баба Гроздана	Маркић
Дамаскин	Марко
Дамњан	Мија
Дара	Миклеуш
Ђевричко	Миркова газдарица
Ђука	Михоковице син
	мајстор Мојса
баба Живанова	Никола из Пеште
Захарија	Онулов
Зубановић	Павле
Илија дулђерин	Пандазија
Иван Латинкин	Панта берберин
	Петра
кум Јанаћ	капетан Радин
Јоан	Радојица
Јован	
Јовановица	Сима
Јоса	Стамена
Калајџија	Стана
аднађ Калинович	Станчуловица
кум Константин	Степан
Лаза	Стојан из Оровиља
Лека	кум Стојан
	Стојиљко
	Стојко
Макса	говедар Чонка

2. Послуга, занатлије, трговци, надничари

Аврам, црковни син	Ката крчмараица
Ајзлер	Константин Калиновић
Атанасије молер	Коста
Вогнер	Лазар
Волтер пауфер	Мојсић
Дима	Петар лакатуш (бравар)
Ђура	

Нека имена занатлија и надничара, који су за цркву обављали разне послове, остала су непозната, јер су тутори само кратко бележили: мајстором, мауром, лакатушу, тишљеру, шнајдеру, Влаом, Циганом... дадосмо...

THE FIRST TUTORIAL DIARY OF TEKELIJA'S CHURCH IN ARAD
(2nd part, 1745–1751)

by

Božidar Panić

Summary

This part of the review of the The First Tutorial Diary of Tekelija's Church discusses the period from the beginning of 1745 – when new tutors were appointed – till the end of 1751. According to the inventory of the church possessions prepared on January 20, 1745 (Appendix 1), the Church had about 40 books for religious service, and was richly equipped with objects used in the service and with furniture; it was decorated with icons and church banners. There were four bells in the bell-tower. The records indicating income and expenses provide a true picture of many aspects of life in the Tekelija's Church and the Serbian community in the Arad military town, about the personalities and events, about customs of that time.

The main sources of the church income were the taxes paid by the believers for the service, then the alms, as well as the gifts of the believers in money and objects. For the memory service for their deceased, the believers often gave the Church objects used in religious services.

The expenses included the maintenance and reparation of the Church, the entrance and the auxilliary building – the cells, the provision of new icons, robes, furniture and two new bells in the bell-tower, then the maintenance of the embankment on the Mures, reward for the priests and sacristans.

As for the important events from that period, one should mention the dying of children in 1745–1746, as well as the visit of the Karlovci Metropolitan Pavle Nenadović.

According to the records from the Tutorial Diary, the list (Appendix 2) was made of the contributors for the Tekelija's Church, of its servants, craftsmen and labourers who did different jobs for the Church, as well as of the grocers, inn-keepers and merchants from whom the Church bought its provisions.

Горан Комар

САВИНСКИ АРХИМАНДРИТ ЛЕОНТИЈЕ (АВРАМОВИЋ)

САЖЕТАК: Отац Леонтије (Аврамовић), архимандрит манастира Савина припадао је херцеговачкој фамилији која је дала још двојицу архимандрита од којих је архимандрит Георгије највјероватније живео и служио у Херцеговини. Фамилија се током ратног пожара Првог морејског рата преселила у херцеговачки крај, у село Требесин где се њени припадници јављају као пароси и сабраћа Светоуспенског манастира Савина у Херцег Новом. Архимандрит Леонтије је био учесник православне скупштине у Бенковцу 1731. када је скупштина одбила Унију са Римокатоличком црквом. Мало касније, он се јавља и као правилни кандидат приморских Срба за епископа. У тешком времену, након прогона из Приморја митрополита Стефана Љубибратића, одиграо је значајну улогу у одбрани православља

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аврамовићи, православље, Далмација и Бока, Требесин, епископија

Темељни подаци о овоме требињском и савинском калуђеру 18. вијека, леже у Архиву манастира Савина гдје се чува читуља требесињске фамилије Аврамовић, али и одређени скромни број манастирских исправа које говоре о дјелима архимандрита Леонтија. Уз ова документа, податке о оцу Леонтију налазимо у књигама презаслужног епископа Никодима (Милаша). Читуља Аврамовића чува се у збирци читуља манастира Савина.¹ Читуља ове свештеничке фамилије из Требесина сачувана је у збирци која броји више десетина оваквих књижица малог формата, које све припадају 18. вијеку, и почетку 19. вијека. И површни поглед на ову читуљу показује да је свештеник Саво Накићеновић у своме дјелу *Бока* сасвим тачно, без претјеривања, означио број свештеника и калуђера из ове породице.

О Аврамовићима је С. Накићеновић дознао да припадају ономе елементу становништва Требесина које је досељено у Морејском рату.² Заи-

¹ Г. Комар, *Савинске читуље новских фамилија*, Манастир Савина, 2003 – прилог транскрипту савременом ћирилицом збирке фамилијарних читуља манастира Савина.

² С. Накићеновић, *Бока – антропогеографска студија*, СКА, Српски Етнографски зборник, књ. 20., Београд 1913, 310

ста, у земљишним књигама са почетка 18. вијека, јављају се значајни земљепосједници из ове породице, са ознаком у Бадоеровој књизи: „п. н.“³

Ова се свештеничка фамилија помиње у једној синђелији коју је владика Саватије Љубибратић издао попу Николи, сину попа Луке Аврамовића 1712, казујући како је ово стара свештеничка фамилија.⁴

Најзнаменитији међу свештеницима Аврамовићима био је архимандрит отац Леонтије, савински калуђер из прве половине 18. вијека, којег је његов манастир и његова српска општина предлагала за архијереја Српске православне цркве у Далмацији и Боки, након коначнога прогона митрополита далматинског и бокешког Стефана Љубибратића (1722/25). Иако је о овим догађајима писано у нашој српској продукцији, још од времена проте Сава Накићеновића, ми желимо скренути пажњу на један савински документ с почетка тридесетих година, који смо објавили у нашем прегледу манастирске историје и у којем се помиње избор архимандрита Леонтија. Истовремено, братство скреће пажњу на кандидатуру, у ужем кругу, извјесног бившег савинског калуђера Лаврентија који је, заправо, наступио као кандидат задарске надбискупије: „... и пређашње писмо које нам је писао протопоп Димитрије Керчка и прочи от Далмације и нами и комунитати ва Купе, да ми нађемо овамо онога који би био достоин возити на степен архијерејства, и ми с совјетом капетана и суђа избрасмо измежду себе два брата који би били достојни за такво дјело, за које смо вам дали и писмо наше, да заинога познати не хоћемо и от иницијех манастира точију от нашег манастира.“⁵

Како је видљиво из овога одломка, савинско братство, сходно тражењу протопопа Димитрије, инсистира на избору оца Леонтија, нудећи два кандидата који су достојни, одбијајући другачије рјешење. До избора, као што је познато, није дошло, и тек ће 1750. архимандрит Симеон (Кончаревић) бити изабран за далматинског епископа. Но, углед оца Леонтија и углед и снага његовог манастира дали су могућност да се његова кандидатура снажно брани.

Но, поред архим. Леонтија, било је много калуђера из знамените фамилије Аврамовића који су се истакли као служитељи цркве у Херцеговини, а потом, у преласку у новски крај и овдје, у Савини.

Ко су били остали знаменити постижници и калуђери у манастиру Савина? У манастиру је на дажности настојатеља стајао и Иларион Аврамовић из Требесина који се упокојио 1766. и чији се ручни крст, према обавјештењу попа Сава Накићеновића, чува у манастирској збирци.⁶ У Савини је живио и Стефан Аврамовић који је умро 1806. године. Он је желио и остао ђаконом за читав живот, а много је учинио за манастирс-

³ Глигор Станојевић, *Калџастџи Херцег-Новоџ и Рисна из 1704. године*, Београд 1983.

⁴ Томо Крстов Поповић, *Архимандрит Леонтије Аврамовић*, Шематизам Епархије Бокоторско-дубровачке и спичанске за годину 1906, 45

⁵ Г. Комар, *Светиоусиенски манастир Савина у Мељинама код Херцег-Новоџ*, Манастир Савина 2001, 38–40. Пружен цјеловити транскрипт савременом ћирилицом.

⁶ С. Накићеновић, *истио*, 310

ка добра. Управо његовим настојањем уређена је црква Светога апостола Томе у Требесину, како и стоји на натпису изнад врата. Овај је требесињски ђакон састављач једне читуље, велике историјске вриједности, требињских епископа и требињских и савинских калуђера која се чува у Савини.⁷ По свему судећи, овај је савински ђакон имао послушање у бризи за манастирску архиву. Не може бити без озбиљног разлога његово учешће у једној арбитражи пред млетачким судом половином 18. вијека, а поводом спора између Котора и Пераста око посједа опатије Светога Ђорђа. Скупа са калуђером оцем Арсенијем (Вуичиним) из манастира Милешева, ђакон Стефан је позиван на суд да потврди аутентичност печата милешевског манастира на једном кривотвореном документу.⁸

Вратимо се сада дубље у прошлост како би погледали ко су били први свештеници из овога херцеговачког рода у Боки Которској.

Први свештеник из требесињског рода Аврамовића који је живио у овоме селу је поп Дука (*prette Dusa*). Он је уписан у млетачку земљишну књигу израђену 1690, и имао је четири члана фамилије, два кампа и четрдесет тиволија земље, као и виноград.⁹ У половици вијека, јавља се у ноти од соли фамилија попа Николе са четрнаест укућана. Поп Никола је био државни парох у требесињско – сушћепанској парохији, а до 1772. фамилија је увећана за два члана. У томе часу парох у Требесину био је Јевто Аврамовић. Поп Никола је имао синове Јована, свештеника,¹⁰ и ђакона Аврама¹¹ и попа Јована. Нота од 1777. године укључује већ попа Јована са четрнаест чланова фамилије, али је парох у ова два села и даље поп Јевто. Занимљиво је да је у 1789. години, државни парох у Требесину поп Петар Јовановић.¹² Већ 1790, па до конца вијека ту је поп Александар Аврамовић који је рукоположен од светог Петра Цетињског.¹³

Отац Никола Аврамовић администрирао је парохију Требесинско–сушћепанску и он је поменут у опоруци госпође Горде Мариновић, кћерке покојнога Митра Науковића, а жене Мијата Мариновића из Сушћепана. Она „...призва свога капелана попа Николу Аврамовића“ да је исповједи и причести и учини тастамент са два свједока. Управо је поп Никола исписао тестамент у присуству свједока кнеза Пера Лучића од Сушћепана и Вучића Видића из Сушћепана. Њих су потписали Јово Дучин и Петар Мариновић [Ја поп Никола Аврамовић учини ови тастаменат мојом истом руком будући мољен од исте Горде а исте ћери покојнога Митра Науковића а жена Мијата Мариновића].¹⁴

⁷ Г. Комар, *Двије читуље из Архива манастира Савина*, Трибунија (Tribunia) 10, Требиње 2003, 121

⁸ Ivo Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb, 1924

⁹ АХ, ПУМА, књ. 2

¹⁰ АХ, ПУМА, ф.146, 243 /1743.г./

¹¹ АХ, ПУМА, књ. 14, 40 – 41 /1730.г./

¹² Вјероватно од Цулина из Сушћепана

¹³ Г. Комар, *Село Требесин код Херцег-Новог*, Херцег-Нови 2003, 173–185

¹⁴ Г. Комар, *Бирилска докуменција Млетачког архива у Херцег Новоме – иолиитичко – управни сисии, и ћирилска докуменција манстира Савина – 18. вијек*, Херцег Нови 1998, 44

Приликом пресуде у спору Стијепа Ђуришића и Сима Радановића, 5. јуна 1736. један од стимадура био је Јован Николин Аврамовић. Он се потписао за Рада Дувковића са Топле.¹⁵ [Ја Раде Дуковић би стимадур и ја Јован Николин Аврамовић подписа за Рада. Вели не умије писати. Ја Марко Мирковић подписа за Трипка Павлова будући мољен не умију од писан (!)]

Исто тако, код уговора Глигорија Вукашиновог и Марка Гопчевића са Пода, Јован Николин бијаше свједок поред Марка Мирковића [Ја Нико Павић би мољен учинити ово писмо јиз уста Глигора Вукашинова за цекина три. Ја Марко Мирковић јесам сједок горњему писму. Ја Јован Николин Аврамовић јесам сведетел како више].¹⁶

У вријеме велике акције за враћање епископије у Далмацију и Боку, средином четрдесетих година 18. вијека, у вријеме када у Млецима дела топаљски посланик Марко Мирковић, Јово Николин Аврамовић био је члан топаљске банкаде. Он је један од потписника веома необичне молбе коју је ова општина упутила гвардијанима и прокураторима столне римокатоличке цркве Светога Јеронима у Староме граду, тражећи плац за неку градњу. Бијаше то 20. септембра 1748.¹⁷

На концу 18. вијека овдје, у Савини, живио је и калуђер Партеније Аврамовић, који је умро у години пропасти Венеције, 1797. Високи монашки чин носио је и архимандрит Георгије Аврамовић. Отац Георгије је био тврдошки архимандрит, прије досељења Аврамовића у Драчевицу.

Из Требесина бијаше и савински калуђер Теодосије Аврамовић који је поменут у Општем листу тврдошко-савинском. Отац Јоаникије (Јанићије) Аврамовић, такође из ове породице бијаше савинским архимандритом. Он је рођен 1831, а школовао се у Задру и Шибенику. Он се најприје запопио, а потом примио монашки чин. Служио је у Рисну и у паштровским манастирима а 1870. постаде настојатељем савинским, а потом и игуманом. Упамћен је као вјешт пјевач.

Дужни смо, накратко, размотрити још нешто што се у старој литератури јављало као могућа дилема, а везано за род Аврамовића из Требесина. Везано за рад и одлуке православне скупштине у Бенковцу 1731. епис. Никодим Милаш обавјештава о учешћу двојице јеромонаха из Боке: оца Леонтија Аврамовића и оца Никанора Рајевића.¹⁸ Касније, отац Никанор се јавља као настојатељ манастира Крке.¹⁹ Ваља овдје указати на једно архивски посвједочено преклапање у презименима архимандрита Леонтија, правилног кандидата за епископа који се у једној исправи потписује „Рајевић“. Сачуван је један документ из 1725. који је потписао калуђер Леонтије из манастира Савина. Овај отац Леонтије потписао се као „Леонтије Рајович“.²⁰ Документ је значајан и због тога што говори о дјелатно-

¹⁵ *Истио*, 64

¹⁶ *Истио*, 66

¹⁷ *Истио*, 113

¹⁸ Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд 1989, 382

¹⁹ *Истио*, 400

²⁰ Г. Комар, *истио*, 30

сти, отвореној и несметаној самога владике Стефана у Боки, а током 1725. године владика Стефан би према официјелној слици, већ стајао далеко, у прогонству. Отац Леонтије пише неком млетачком званичнику, могуће провидуру, и казује: „Предражајши мој господине и пријатељу прељубљени; Примисмо Ваш частни лист, веома бисмо рад испунити заповјед преузвишеног господара, ма нам забрањују наше преше, господин владика бјеше спреман, да пође у Рисан, али приђе господин кавалер Паликућа молећи од стране Божије, да сутра приђемо, колико господин владика, толико ми на Топлу,“ ... Даље отац Леонтије наговјештава могућност одазивања владике у првој прилици, првога четвртка. Писмо је датирано 21. августа 1725. Овдје је потпуно сигурно да је потписник овога писма преводиоцу за илирски (српски) језик Пијетру Фонтани био управо архимандрит Леонтије Аврамовић. Нашу напрегнуту пажњу привукло је његово потписивање „Рајович“. Архимандрит Леонтије, дакле, скупа са калуђером Никанором (Рајовићем), као представник Боке Которске, учествује на великој скупштини православног свештенства у Бенковцу 1731. године. Овој скупштини присуствовало је двадесет и два посланика из територијалног опсега провинције Далмације и Боке. Леонтије Аврамовић биће одређен за кандидата за архијереја у Далмацији, Дубровнику и Боки 1735, онако како је тражила бенковачка скупштина четири године раније. Он се свакако у то вријеме замјерио католичкој надбискупији у Задру. Ова значајна скупштина одржана је у Бенковцу на предлог оца Симеона Кончаревића, а њено одржавање одобрио је генерални провидур Себастијан Вендрамин, који је касније подржавао захтијеве српскога свештенства за избор сопственог епископа. Задарски надбискуп Већентије оптуживао је поводом кључних одлука овога сабора ураво архимандрита Леонтија како је два пута боравио у Русији, тамо задобио чин, донио књиге и новац за себе.²¹

У вријеме архимандрита Леонтија, насљедио је задарског архиепископа Вићентија, Матија Караман, свакако познат по оштрини и мржњи према српском народу и његовој цркви. Он је 1744. године начинио један спис којим је подвукао опасност од богослужбених књига доношених из Русије. Говорио је да свако ко се заузима за српског епископа у Далмацији ради за интерес Турака и Руса. Током сљедеће године он је доспио на задарску катедру. У своме врло опсежном спису од 10. априла 1750, он, и поред учености, коју подвлачи заслужни историчар Јован Радонић, упада у фалсификовање чињеница. „Караман је велики противник епископа Никодима Бусовића, херцеговачког Саватија и Стевана Љубибратића. Још је више непријатељски расположен према архимандриту Аврамовићу кога су, каже, новцем помогли грчки трговци у Млецима да се натура далматинским Србима за владика.“²²

Ови догађаји имали су своју предисторију у другој по реду акцији коју су херцеговачки и бокешки Срби изгледа водили из Новог за обезбје-

²¹ Н. Милаш, *истио*, 387

²² Ј. Радонић, *Римска курија...*, 612

ђивање правилне епископске власти Српске православне цркве у приморју. И након познатог дукала од љета 1695. којим је владика захумски Саватије признат од средишње власти за епископа новоослобођених крајева, млетачка Влада је 27. октобра 1710. потврдила његове пређашње новчане награде из државне благајне: „...Essendo sempre stata pubblica intenzione espressa in Ducali 29 Giugno 1695, che continui la rimessa alla persona del vescovo Savatia...“ Овај документ донио је Н. Милаш у збирци листина о далматинском и истријском владичанству.²³ Сукоб око успостављања и задржавања правилне власти над православнима у Далмацији и Боки илуструје се и прогласом Светога Синода Васељенске Патријаршије од јуна 1712, којим је архиепископ Мелентије Типалди свргнут са свештеничког достојанства и чина и одлучен од тијела црковног као нови Јуда.²⁴

И када се упокојио владика Саватије, провидур Анђело Емо је потврдио повластице његовог насљедника архимандрита Стефана 1. августа 1716. године.²⁵

И касније, у часу када се у Топлој оснива висока општинска самоуправа, 14. јула 1718, Влада је потврдила одлуке о слободи православне вјероисповјести за сву Далмацију и у томе смислу управила провидуру наредбу. Српско православно приморје је предало једну опширну молбу за слободу вјере и допуштење за избор епископа, позвавши се на претходне одлуке Венеције, али и на писмо Климента VIII од 26. марта 1526. Они су се и касније, када је из Далмације протјеран учени Симеон Кончаревић, позвали и на чињеницу да су у овим крајевима и под Турцима стајали српски епископи. У састављању овога писма изгледа да су главну улогу имали Топљани јер су први потписани топаљски главари и игуман Арсеније Милутинов.²⁶

Но, током 1719. кренула је радикална акција римске архиепископије у Сплиту и ништа је није могло зауставити. Као што је познато, епископ Стефан Љубибратић је прогнан и он се повремено у Новоме налази све до 1725, али Далмација и Бока остају без владике. У таквим околностима, зачета је овдје једна акција путем посланика Марка Мирковића и о овој акцији знамо и из савинских докумената да је текла и средином четрдесетих година 18. вијека.

Владика је прогнан, али он оставља тврдо црквено упориште у Савини у калуђерима Аврамовићима и оцу Арсенију и Леонтију који ће чинити све што је било у њиховој моћи и њиховом крајњем досегу да одбране тековине српске црквене самоуправе у млетачкој провинцији Далмацији и Албанији.

Дакле, још једном, од 1731. па напријед, у напорима православне Далмације и Боке да добије владика, правилни кандидат народа и Цркве, био

²³ Н. Милаш, *Списи о историји Православне цркве у Далматинско – истријском владичанству од XV до XIX вијека*, књ. 1, Задар, Типографија С. Артале, 1899, 89

²⁴ *Исто*, 90–96

²⁵ *Исто*, 104. Пружен читав документ на талијанском.

²⁶ Г. Комар, *Српска Православна Црква у Херцег-Новом*, Херцег-Нови 2006, 222

је отац Леонтије Аврамовић из Требесина. Он се потписивао и „Аврамовић“ и „Рајовић“.

Оно што је јако занимљиво је укључивање у Ноте од соли села Требесин, али и у старе млетачке земљишне књиге Рајевића у овоме селу. Они су, према овим пописима чврсто везани уз Требесин у 18. вијеку. Такође, Рајевићи стоје у Суторини, као засебни одломак. И ови су Рајевићи тврдили да је он њихова рода познати и заслужни савински игуман Данило Јоанорајовић, син братучеда Сима Милутинова Магазиновића, који га као ђакон помиње 1742. када у Топлој, на Предивану, диктира своју опоручу.²⁷

Будући да у читуљи коју овдје пружамо у цјелости, нема Раја, могућега родитеља игумана Леонтија, сасвим је извјесно да су и требесињски Рајевићи неки загранак Аврамовића.

Зна се, такође, да је отац Леонтије, скупа са владиком Стефаном, 1723, исплатио један заклад митрополита херцеговачког Герасима. Наводи се и податак да је отац Георгије, највјероватније Аврамовић, у својству душског архимандрита, 1719. године предао српском патријарху Мојсеју оставштину митрополита Герасима.²⁸

Архамнадрит Леонтије био је блиски сарадник прогнаног владике Стефана. У једноме уговору манастира Савина и Драгутина и Ника Магазиновића из 1725, којим Магазиновићи залажу баштине на Ђурђевој брду, Савина је заступана по оцу архимандриту Леонтију и владици хаџи Стефану Љубибратићу. Магазиновићи су новац примили „из рука свјетлејшега господина владике хаџи Стефана и частнишаго оца архимандрита Леонтија...“ Још раније, 1723. године, у потврди о оставштини владике Герасима (Рупића) манастиру Пива, пивски игуман свједочи како је примио новац од ове двојице црквених достојанственика: „...ја отац Аксентије Гавриловић порјеклом Маргитић Нин игуман от манастира Пиве примих от рукух господина владике Стеван Љубибратића и от оца Леонтија архимандрита от манастира Требињскога примих у моје руке цекина алити унгара –100- велим стотину а прво прошавших година примисмо от истих више речених отаца от манастира Савине...“ Заиста, отац Леонтије је непрестано уз владикау којему над главом виси одлука Средишње млетачке власти о прогону. Вјероватно је да је отац Леонтије, у свакоме погледу, представљао избор самога владике Стефана, не би ли га овај Требињац и Требесињанин наслиједио на епископском трону Далмације и Боке. Томе увјерењу доприноси посвједочени положај и улога оца Леонтија у светој обитељи савинској. Посигурно знамо за два његова путовања у Русију, па онда, и учешће на Скупштини у Бенковцу, а све у вријеме када на челу манастирског савинског братства стоји отац Арсеније Милутиновић (Калуђе-ровић) који ће ту дужност обављати све вријеме у живоме саобраћању према средишњој власти и српским свештенством и енклавама у подручју

²⁷ Г. Комар, *Херцеговске знаменитости*, књ. 1, Херцег-Нови 2006, 118

²⁸ Манастир Дужи, Требиње 2000, 121

сјеверне Далмације и Млетака. Ипак, требињски и савински архимандрит наступа као прегалац са нарочитим задацима, те свакако даровима јер само два путовања у Русију говоре о формату и прегалаштву овога требињског калуђера.

SAVINA ARCHIMANDRITE, LEONTIJE AVRAMOVIĆ

by

Goran Komar

Summary

Father Leontije (Avramović), archimandrite of the Savina Monastery, belonged to a Herzegovian family who gave two other archimandrites – of whom archimandrite Georgije most likely lived and served in Herzegovina. During the turmoil in the First Morean War, the family moved to the Herzegovina region, to the village Trebesin where its members appeared as parish priests and brethren of the Savina Monastery of the Holy Ascention in Herzeg-Novi. Archimandrite Leontije was a participant of the orthodox assembly in Benkovac in 1731, when the assembly refused the union with the Roman-Catholic Church. Somewhat later, he also appeared as a regular candidate for the episcopate of the coastal Serbs. During hard times, after the expulsion of the Metropolitan Stefan Ljubibratić from the coastal region, he played a significant role in the defence of orthodoxy.

Владан Гавриловић

ДВА ДОКУМЕНТА ИЗ 1844. О СРПСКИМ МОРАВИЦАМА У ГОРСКОМ КОТАРУ

САЖЕТАК: У овом прилогу аутор саопштава неколико основних података о Српским (Коморским) Моравицама у Хрватској и спору између породица (заправо, родова) Хајдина и Петровића око избора својих духовника из реда мирског свештенства, односно јеромонаха из манастира Гомирја, за кога су Хајдинови и њихове присталице тврдили да је неморалан и недостојан свештеничке службе, и да би довођење таквог човека водило разбијању Општине и дотад присних односа са поменути манастиром.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српске Моравице, Горски Котар, Хајдини, Петровићи, манастир Гомирје

Српске (Коморске) Моравице спадају међу наша старија насеља у Хрватској, односно у Горском Котару. Настале су 1605. досељавањем Срба из Босне на посед грофова Зринских. Са Делницама и Врбовским чиниле су тзв. Гомирску општину која је Зринским вршила војничке услуге и имала одређен степен самоуправе.¹ После политичког пораза Зринских у другој половини XVII века, Моравице су дошле под коморску управу и под њом остале до друге половине XIX века.

У прошлости моравичких Срба значајну улогу имале су породице Хајдин и Петровић. По предању, Петровићи су дошли из Црне Горе и такмичили су се око првенства у насељу. Моравице су одржавале присне везе са манастиром Гомирјем, чији су калуђери обављали духовне службе у сва три села општине. Средином XIX века у Моравицама је дошло до сукоба међу породицама, што се показало на питању да ли да месну цркву опслужују гомирски калуђери или мирски свештеници, првенствено из породице Мамула. Петровићи су се заузели за гомирског јеромонаха Јоаникија Поповића а Хајдини и њихове присталице за мирске свештенике Герасима Мамулу и Данила Вукелића, које су Петровићевци сменили и до-

¹ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, репринт издање, Топуско 1990, књ. I, 33–34.

вели Поповића кога су Хајдиновци оптуживали због неморалног живота и расипништва и то тумачили као намеру Петровића да избором таквог човека желе да доведу до раскида општине са манастиром Гомирје, чему су се они одлучно успротивили и заштиту затражили, најпре, преко Епископске конзисторије у Карловцу, а кад је ова ћутке прешла преко тога, они су се обратили митрополиту Јосифу Рајачићу, напомињући да су спремни да се за праведно решење, у своју корист, обрате и вишим државним властима. О том сведоче две њихове представке, које се налазе у Архиву САНУ у Сремским Карловцима које гласе:

1.

ЧЕСТЊЕЈШИЈ КОНЗИСТОРИУМ! МИЛОСТИВА ГОСПОДО!

Видја что честњејшиј Конзисторијум епархијалниј никакото уваженија на од нашеја мирољубивија страни устмено поднешенија молби да би мир и порјадок в Обшчествје сем јеромонахов ради в' купје и администраторов парохији сеја подчиненија древном дому нашем манастирју ГОМИРЈУ установити, не полагајет, да паче на самоје потребованије појединих особ нам мирнаго, благонравнаго и во всјем способнаго, в никаковија клевети входјашчаго и благообразно обхождајушчагосја свјашченика госп. ГЕРАСИМА МАМУЛУ и госп. ДАНИЛА ВУКЕЛИЋА укидајет, а на самоје потребованије њекоторих здјешних ПЕТРОВИЋЕВ, нечајано посилајет нам внов г. ЈОАНИКИЈА ПОПОВИЋА, повод дашнаго и дајушчаго немиру и смјатенију, не токмо в Обшчествје, но и в појединих њеких фамилијах, сочињаја тужби противу честних лиц, мјешаја себје в политическија дјела и вездје и на всјакоје потребованије својих јему приложних Петровићев – од котторих он плованом именујетсја – потвержденије с согатме обичествуја постављати, прогуливаја с ними по жагах и в их собственија гостилнија доми, курја цигари и играја карти, собираја пјењази јему и манастирју принадлежашчија, сам таковија излишно раздаваја, манастирју дугујет, коттороје все честњејшему Конзисторијуму познато јест – с тјем неред и смјатеније в Обшчествје причињјет, и да би далше под покровителством помјанутих Петровићев содержатисја могел, шчедро раздавајет тјем урици и среберно-позлашченија тубакерији своја, ничим менше всјаковерстнија сплеткиј со више помјанутими на братију своју произносит и себја толко мужем искусним и превосходним числит, чесо ради в глубину заблужденија падаја и инија со собоју в тују влачет, чрез котторија заблужденија всеобшчиј раздор и немир в Обшчествје сем породилсја и до ниње пребивајет, котторого зачатник токмо јединој и самој јеромонах Јоаникиј ПОПОВИЋ со својими приверженим Петровићи бити кажетсја.

Внимаја комесија по честњејшем Конзисториуму на потребованије Петровићев опредјелена и в дому прецјагиј комесара Петровића держана-

ја, не токмо не слѣдовала стази мироустановленија, но стремиласја неко-
јегу стратагемоју векшој јешче раздор между Обшчеством сим и мона-
стирјем Гомирјем, разцјепленијем сеја парохији од того, котори в сојузје
болше од 280 љет невредимо пребивали, произвестиј, ибо неискусниј на-
род сеј на преподавајемий впорос – кому сеј болше, архијереју или игуме-
ну привержен, обично – не размотрјев какој циљ вопроса сего бил – ска-
зивал и в отвјет давал, архијереју; а котори потвержденија својеручним
крестом дати противилсја, тому угрожали Петровићи со сержани, ексеку-
цију и платоју штрафов а и арестовањем, поручаја с такowymi угрозами в
долњој Етазје, гдје именованаја комесија вдомиласја, что би всакој не про-
тивјасја, крестиј давал, да би тјем умножити своју партају и без противле-
нија идјејствовати вредителниј Обшчеству сему план, разцјепленија сего
Обшчества од помјанутија древнија својеја обитељи, дома и храма мона-
стирја Гомирја, коториј план ми совсјем с сеју понизноју прозбоју опровер-
гајем и в сојузје тога монастирја невреждено во вјеки пребивати желајем
и остајем.

Да би инди в будущча времја мир и порјадок возобновљен а и распри
непотребнија опровергнути и извержени в Обшчествје сем били, низу под-
писаниј у име цјелаго Обшчества понизно и с достојним почитанијем прос-
јат:

Честњејшиј Епархијалниј Конзисторијум! милостиву госпуду! Да би
благоизволити достојали се нам јединаго од горе помјанутих – к нам при-
слано бивших свјашчеников г. Герасима Мамулу или г. Данила Вукелића
в послуженије парохији сеја, что скорјеје прислали и нињешњаго Јоаникија
Поповича в монастир или в коју либо инују сему подручнују парохију да
би с тјем конец всјем непристојностјам и распрам положити, пренестиј чи-
нити достојатисја, в противном бо нажиње началникиј Обшчества сего а и
целоје Обшчество сије принуждено будет далшеј високој власти челобити-
ја своја поднестиј и о успокојенију таковаго непорјадка, а уведенију жела-
јемаго рјада всепокорњејше просити.

Дјелано в Коморских Моравицах дне 30. априла 1844.

- + Пилип Комленић старешина
- + Тодор d[et]o старешина
- + Михаил Радошевић старешина
- + Аврам Царевић старешина
- + Тодор Матић старешина
- + Марко Матић старешина
- + Пилип Драговић старешина
- + Тодор Жакула старешина
- + Мишко Матић пришежник
- + Ђуро Буњевац пришежник
- + Симо Докмановић Тодоров пришежник

- + Васиљ Хаидин пришежник
- + Георгија Хаидин пришежник
- + Ђиро Хаидин пришежник
- Симеон Вучинић м.р. имена подписатељ
- Николај Хаидин м.р. судач господскиј
- + Николај Вучинић судач господскиј
- + Лазар Никшић судач общчинскиј
- Н.Ј. Вужинић м.р. подписатељ истих
- и верховниј тотор

(АСАНУК, ПМА „А”, 1026/1844, прилог А, препис)

2

ВАШЕ ВИСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛСТВО!

Преосвјашчењејшиј и Високодостојњејшиј Господине и Архи-Пастирју!

Что Обшчество сије – искључаја некоторија приверженикиј јеромонаха Јоаникија Поповића – потребовало је с достојноју прозбоју од честњејшаго Конзисторијума Епархији Карлштадскија, увидјети достојатисја будет Ваше Високопревосходителство од здје у препису приложенија молби под словом А., котораја да пријата јест, свидјетелствујет здје у оригиналу приложениј рецелис од 5-го маја л[ета] т[ого] п[о] р[имском] штилу под Б., но до нињешњаго дне никаковаго, меншеже желајемаго праведнаго потребованија не получило, но в молчанији сеј горје помјанути честњејшиј Конзисторијум пребиваја, нашему благому желанију удовлетворити не хошчет, подпираја очевидно партију помјанутаго Јоаникија Поповића, котораја видно- что би побједу њекују над игуменом, топлим настојатељем монастырја Гомирја – получить, Расцјепленија сего Обшчества од помјанутаго монастырја покушајет, не смотрја на будушчаја, вредителнаја и убиточнаја, а и неправеднаја сљедствија, сему Обшчеству причинитисја имушчаја, что би токмо враждебном их циљу доспјетисја могли.

Сего ради кољено приклоно припадајем Вашему Превосходителству нашему Архипастирју, ходатају и покровитељу, всепокорњејше просја скорого в сем дјеле провидјенија и отлученија да сеј више помјанутиј јеромонах Поповић во свој јему монастыр возвратитисја и там под надзирательством настојатеља остатисја имјејет, а нам в администрацију парохии сеја котораго либо инаго од братији сего одабрати имјејущагосја, прислати что скорјеје благоизволити налогоју високоју одлучити достојатисја.

В Коморских Моравицах
Дне 8-го Аугуста 1844.

Вашего Превосходительства
 милостивјешаго Господина и Архипастирја
 Најпокорњејшиј и најнижајшији

+ Тодор Жакула	+ Vacko Haidin, kapetan
+ Аврам Царевић	+ Georg Haidin
Ник. Јов. Вучинић,	po meni i za mene
верх. тотор	Nikola Haidin
и подписатељ имена	+ Николај Вучинић, судач госп.
	+ Марко Матић, старешина
	+ Тодор Рајновић, старешина
	+ Раде Матић

На полеђини списа
 Praes. 30. Augusti

(АСАНУК, ПМА „А”, 1026/1844, оригинал)

ZWEI DOKUMENTE AUS DEM JAHRE 1844
 ÜBER SRPSKE MORAVICE IN GORSKI KOTAR

Vladan Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag berichtet der Autor von einigen grundsätzlichen Angaben über den Ort Srpske (Komorske) Moravice in Kroatien und über den Streit zwischen den Familien (eigentlich Stämmen) Hajdin und Petrović. Die Auseinandersetzung entstand um die Abstimmung der Priester entweder aus den Reihen der Weltgeistlicher oder des Jeromonachs aus dem Kloster Gomirje. Die Hajdins und ihre Anhänger gaben dem Jeromonach vor, dass er unmoralisch und der Priesterdienstes nichtswürdig sei, so dass die Einstellung desgleichen Menschen dem Scheitern in der Gemeinde und der Störung der damaligen Vertrauensverhältnisse mit dem erwähnten Kloster zuführen würde.

Пеџар В. Кресџић

ПОХВАЛА ВРХОВНОГ ЖУПАНА БАЧКЕ,
ТОРОНТАЛА И ВРШАЧКОГ ОКРУГА
ИСИДОРА НИКОЛИЋА СРБОГРАДСКОГ
ИЗ 1850. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Приређени документ представља похвалу рада Исидора Николића Србоградског (Србобран, 16. II 1805 – Сомбор, 14. II 1862), великог жупана Бачке, Торонтала и Вршачког окружја, коју је саставио непознати аутор. Текст је очигледно настао услед потребе самог Николића или неког из његове непосредне околине да детаљније упознају војводу са активностима и резултатима Николићевог рада у време његовог великог жупанства. Николића је по доласку на ову функцију затекло безброј акутних проблема изазваних ратом и ратним разарањима, као што су били глад, неопходност хитне обнове и изградње српских кућа порушених и уништених током ратних разарања, као и заустављање сепаратистичког и шовинистичког покрета Мађара, на челу са помађареним Буњевцем Карлом Латиновићем, краљевским војним комесаром и бившим поджупаном Бачке, противником Аустрије и заговорником самосталне Угарске, чије су противсрпске акција биле усмерене ка онемогућавању настанка Војводине. Николић је све ове проблеме ефикасно разрешио.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби из Угарске, Исидор Николић Србоградски, Револуција 1848–49, Сомбор, Карло Латиновић.

Исидор Николић Србоградски (Србобран, 16. II 1805 – Сомбор, 14. II 1862) није непозната личност у нашој историографији и историји књижевности. Потиче из познате племићке породице Џавер из Србобрана. Студирао је филозофију (1822–1824) и права (1824–1826) на академији у Братислави. По завршетку студија бавио се адвокатуром, а касније је прешао у жупанијску службу, у којој је напредовао до положаја великог бележника Бачке жупаније. Био је посланик на црквено-народним саборима у Карловцима 1837. и 1842, године 1843. прихватио је дужност секретара Угарског намесничког већа, 1849. изабран је за великог жупана Бачке, Торонтала и Вршачког окружја (до 1852), а потом, по укидању великог жупан-

ства, за губеријалног саветника (1852–1853). Пензионисан је као врховни комесар бачког, торонталског и вршачког окружја. Био је почасни члан Матице српске.

Николићев списатељски опус је мален, али зато разноврстан и јасно политички и национално обојен. Писао је песме (у почетку на латинском), оде, расправе и политичке чланке. Сарађивао је у *Летопису Матице српске*, *Српском народном листу*, *Драгољубу*, *Светиовиду*, *Седмици*, а 1861. покушао је да покрене политички лист *Душан*. Саставио је трагедију са мотивима из средњовековне историје, *Цар Лазар или паденије српског царства* (Будим, 1935) и приредио за штампу *Спомени народа српског у бизантинским списанијима* Ј. Г. Штритера (Будим, 1843). У делу *Војводство Срба Аустријски* (Беч, 1849) изложио је мишљење о оправданости захтева за формирање Српског војводства и дао своје виђење његовог територијалног и унутрашњег уређења, као и положаја у оквиру Аустријске царевине, допунивши га кратким прегледом историје Срба у угарским и аустријским земљама. Био је у преписци са бројним, значајним јавним и културним радницима, између осталих са Јованом Хацићем и Теодором Павловићем. Као знак великог поштовања и уважавања песме су му посветили Лукијан Мушички, Теодор Павловић, Никанор Грујић, Јован Хацић и Јован Ђорђевић.¹

По окончању Револуције, као што смо поменули, Николић, дотадашњи високи чиновник Намесништва у Пешти, вратио се 1849. из Беча у Сомбор, седиште административне творевине која се састојала од бачког, торонталског (потиског) и вршачког округа, где је постављен за великог жупана југоисточног дела провизорне Војводине. Његову владавину над овом области обележио је јасно издиференциран српски курс, који је потрајао све до оснивања Војводства, 18. новембра 1849. године, и доласка на власт генерал-мајора Фердинанда Мајерхофера од Гринбила, који је у звању привременог начелника преузео целокупну земаљску управу, када је започело насилно увођење немачког језика и брутално сузбијање народног духа.² Николић је у службу примио двадесетак младих и способних људи, на почетку каријере, који су сматрали великом чашћу што радом у земаљској управи могу да помогну свом, српском народу. Поред осталих, Николићеви секретари били су Јован Рајић и др Теодор Мандић, старешина архиве био је Гаврило Ползовић, а Јован Ђорђевић, конципијент, касније је добио звање „перовођа надповеренички“.³

¹ Опширније о њему види, на пример: Станиша Војиновић, *Николић Србоградски Исидор*, Лексикон писаца Југославије, IV, 722–723, Ђорђе Бубало, *Николић Исидор Србоградски*, Енциклопедија српске историографије, 535–536.

² Мајерхофера је другом половином августа 1851. сменио гроф Јохан фон Коронини, као гувернер и председник земаљске владе. Тада су цело Војводство и Тамишки Банат подељени на пет окружја (лугошко, темишварско, торонталско, сомборско и новосадско), а у Коронинијевим рукама налазила се целокупна војна и цивилна управа Војводства. Више о томе види: Василије Крестић, *Сомбор од слома Револуције 1849. до Нагодбе 1867. године*, Зборник Матице српске за историју, 47–48/1993, 48.

³ Божидар Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964, 100–101.

Када је, октобра 1849. године, од стране цара Фрање Јосифа постављен за врховног жупана над Бачком, Торонталом и вршачким окружјем, Исидора Николића затекло је безброј акутних проблема изазваних ратом и ратним разарањима, чије се решавање није могло одлагати. У Сомбору, као, уосталом, у целој Бачкој и Угарској, више месеци после слома Револуције и последица ратних дејстава, владала је изузетно тешка криза. Општа немаштина и глад били су толики да је становништво масовно умирало.⁴ Несташницу хране додатно је отежала марвена куга, која се брзо проширила, као и додатни намети за исхрану царско-краљевске војске, која је запосела град.⁵ Сагледавајући тежину и размере ситуације у којој се српски живаљ нашао, Николић, без консултовања цара или владе, наредио је набавку жита и довезао велике количине хране, коју је поделио о државном трошку, чиме је спречио да ова тешка ситуација поприми димензије катастрофе.

Као што се може видети и из приређеног документа, Николић је непрестаним и упорним апелима влади веома много учинио на обезбеђивању средстава потребних за обнављање и изградњу кућа порушених и уништених током ратних разарања, а којих је у Војводству било близу 18.000.

Одмах по пријему нове дужности, као ревностан човек и добар патриота, Николић је дошао у сукоб са краљевским војним комесаром Карлом Латиновићем. Латиновића, помађареног Буњевца, бившег поджупана Бачке и присталицу мађарских револуционарних идеја, на чело војне управе поставио је гроф Нужан, представник бана Јелачића.⁶ Као присталица Кошутових сепаратистичких и шовинистичких идеја он је свакако морао доћи у сукоб са српским становништвом у Сомбору, и то на истом плану на којем је избио сукоб између Срба и Мађара током Револуције. По целој Бачкој Латиновић је поставио за среске начелнике, солгабирове, себи одане људе, бивше саборце из револуционарних редова. Дајући свом подухвату пре свега верски карактер, он је солгабирове, бележнике и целокупно неправославно свештенство објединио у противсрпску акцију, чији је основни задатак био да свако у својој општини припреми петицију за цара, којом би се спречило оснивање Војводине.⁷ Као додатну меру притиска на Србе, Латиновић је у Сомбору основао преки суд. Осим огорченог противљења настанку Војводине, судећи на основу тврдњи патријарха Јосифа Рајачића, Латиновић се налазио и на челу сепаратистичког покрета Мађара и помађарених Буњеваца, противника Аустрије, заговорника и ватрених бораца за самосталну Угарску.⁸

⁴ Само у општини Мол је крајем 1849. године дневно умирало по четворо-петоро људи, укупно преко две стотине (Б. К о в а ч е к, *нав. дело*, 101).

⁵ В. К р е с т и ћ, *нав. дело*, 41.

⁶ *Истио*, 43.

⁷ *Истио*. В. Крестић о томе каже следеће: „Због тога је унапред својим повереницима доставио узорке петиција на мађарском и немачком језику, са задатком да се у њих унесу подаци, црпљени из шематизама католичког клера, колико у којој општини живи католика, лутерана и калвина. Све општине имале су да изашаљу депутације под вођством свештеника и одређеног дана се састану у Баји, одакле је паробродом требало да отплове у Беч.“

⁸ *Истио*, 44.

Када је сазнао о тајној акцији двојице Латиновићевих најближих сарадника, Габора Гросшмита и Имра Деваиа, који су успели да своје захтеве усмерене против оснивања Војводине доставе до министра унутрашњих послова Александра Баха и министра председника кнеза Феликса Шварценберга, Николић је благовремено реаговао. Блокирајући њихову акцију, истовремено је разрешио Латиновића дужности краљевског комесара и протерао га из Сомбора, како би умањио његов штетан утицај на више слојеве мађарског и буњевачког грађанства, и на тај начин онемогућио његово даље деловање против интереса Срба. Ову Николићеву акцију једнодушно је подржало српско становништво Сомбора, које је владару упутило петиције уперене против подривачке активности Латиновића и његових солгабирова.

Као што се из завршног дела текста може видети, Николић је намеравао да објави историјат свог рада на положају великог жупана. Ту своју намеру остварио је публикујући дело историјско-мемоарског карактера, *Врховно жујансџиво Исидора Николића Србоградског над Бачком, Торонџилом и врџачким окружџијем године 1849, 1850, 1851. и 1852*, које су аустријске апсолутистичке власти одмах по његовом објављивању у целом тиражу заплениле и уништиле. Исту брошуру, с предговором и коментарима, приредио је и објавио прота Димитрије Руварац.⁹ Док је Милан Ђ. Милићевић навео податак да је рукопис ауторско дело самог Николића, Јован Ђорђевић¹⁰ је Руварцу тврдио како је он писао и стилизовао ову књижицу, наравно, трудећи се да подражава Николићев стил, а да му је овај пружио документациони материјал потребан за њено састављање.¹¹

Приређени документ пронађен је у Архиву Српске академије наука и уметности, у *Заостџавиџијини Сџевана Книћанина*, под бројем 705i /1348. Сачуван је у препису мастилом, на изузетно оштећеној хартији формата А3. Похвалу је саставио непознати аутор, по свему судећи неко из блиског окружења Исидора Николића. Језик је архаичан, уз то препун недоследности и грешака. Тако аутор презиме Николић пише и са ч и са ћ; речи, као, на пример: Великокикинђански, Мађари, између (прочег) или такођер, пише са ћ уместо са ђ; речи цар или трон пише великим почетним словом; уз то, велики број речи саставља, па их је тешко како рашчитати, тако и разумети (моралобисе уместо морало би се, јербосе уместо јербо се, дасе уместо да се, недопушта уместо не допушта) и сл. Из тих разлога, иако у тексту нису вршене језичке измене, интервенције на рукопису, у складу са савременим језиком и правописом, чињене су само у случајевима када су олакшавале његово коришћење.

⁹ *Врховно жујансџиво Исидора Николића Србоградског над Бачком, Торонџилом и врџачким окружџијем године 1849, 1850, 1851. и 1852*, Сремски Карловци 1911.

¹⁰ Јован Ђорђевић (Сента, 25. XI 1826–Београд, 21. IV 1900), писац, преводилац, професор, министар просвете, секретар Матице српске, уредник *Лейџојиса*, *Срџског дневника*, оснивач и управник Српског народног позоришта у Новом Саду, члан Главног просветног савета, члан Српског ученог друштва.

¹¹ Б. Ковачек, *нав. дело*, 117.

Занимљиво је да је овај документ пронађен у Книћаниновој заоставштини, што указује на међусобно поштовање и неспорну блискост ове двојице угледних Срба, као и на несумњиву потребу самог Николића, или особа из његове непосредне околине да детаљније упознају војводу са активностима и резултатима рада у време Николићевог великог жупанства.

За господина врховног жупана Бачке, Торонтала и Вршачког Окружија
Исидора Николића[,] о ком се знати има

¹⁰ После свију бураш[,] опасности, које су овом мужу претиле, всемогућег Бога чудотворна воља је била да он живот свој задржи, не толико себи, као роду своме Србском нуждан, и плононосан.

Незаконито уставшу против Аустрије цара Унгарије – Унгарију против племена Српског поступајућу покорила је Аустријско-Росијска и Аустријско-Српска војска; и тако оно што су ратоборци на пољу Марковом извојевали, нужно је било из политическог призренија у ред ставити.

Мађарска добила је нов образ и примила ново политично разделеније. Војводство Србије с' манифестом императора Аустрије од 15^{ог} декемврија 1848. године већ бијаше припознато; али правленије Војводства не Србљем, као што је обречено било; него иноверцем и непријатељем народа Србског повери се. – Ал су ови брзо попадали будући да је милост царска горепоменутог г. Исидора Николића за врховног комесара Бачке, Торонтала, и Вршачког Окружија наименовати благоизволила.

По овоме наименованију готово у полак решена је била судбина горко пострадавши Срба Аустријски[x]; јербо за излечити све грдне ране оне које је њима последњи покрет задао не верујем да би бољег у оно доба лекара нашли. Њега је народ с раширеним рукама једва дочекао; љубовно дочекајући свесрдно поздрављао као што из овде под N° 1, 2, 3, 4, 5¹² јасно се показује, изузимајући сва друга она восклицанија, која се на штампунису давала.

Одма по наименованију свом осећао је г. Исидор Николић у дубљини груди своји тежак и претежак задатак свој; и док у њега печална мечтанија¹³ о страдавшем роду своме из једне туче у другу проводила, жалостан му је затрубио одма у почетку званија свога глас да неки Мађарони по окружију ноћу дању ходе, питајући народ: ил[и] ће он с' Царем држати? ил[и] с' Војводом?, наравно желећи и саме Србе у то положеније метути[,] да им избор између Цара и Војводе сотим тежи постане.

На овај конец употребили су све Латиновић Карла¹⁴ солгабирове¹⁵; који су од села до села путовали, и народ бунили да против Војводства

¹² Прилози који се помињу под бројевима од 1 до 19 нису сачувани уз текст који објављујемо.

¹³ Машгања.

¹⁴ Карло Латиновић, помађарени Буњевац, велепоседник, поджупан Бачке, краљевски комесар војних власти у Бачкој, ватрени присталица идеја Лајоша Кошута.

¹⁵ Szolgabiro, срески начелник.

Србије даду молебна своја писма; али бодри наш г. Исидор Николић припречи њима и овај пут узевши у секвестер¹⁶ већ подписане молбе њиове, с' којима су упућени били к' височешем трону цара, да само Србљем дипломатически обречено Војводство не дарује.

Поред ови беда кад помисли човек јошт и то да је тај исти господин у такову земљу дошао, која је ратом грађанским беспримерно опустошена, и у којој су земљи сами богатирици до просјачке торбе дошли; може себи свако брзо преставити какав је грдни задатак био тог истог господина. Без сваког двора и владе упутствованија доле послат, најпре и најпре појављује се глад од постраданог народа со тим је отвратио што је 50.000 мерава ране на њиову страну од владе испросио и благовремено поделити дао – које да није у своје време следовало лако би се жалостна позоришта родити могла. Прикључена овде под нумером 6, 7, 8, 9, 10 доказатељства јасно сведоче.

Непријатељство злочести људи велику је силу војне у опуштену¹⁷ [sic!] Војводовину за неку токорсе¹⁸ казни¹⁹ довело, које је кадкад и против Србаља иступљенија чинеће из Војводства благовремено извести, и тако народу помоћи знао, као што овде под N° 11 сведочи.

Ал све је то вниманију његовome мало било; поклем²⁰ је он са сузним оком гледао све оне развалине варошица[,] села и домова србски[x], које је јарост непријатељска у пра[x] и пепео преобратила. Истина по овоме овде под N° 12 лежећем доказатељству захтевао је он од владе помоћ[,] али будући да такoва никад приспела није, други је себи на послугу стојећи начин радостни резултат гледи Бачке и Баната, јербо се поред свију неугодности времена спаљене варошице[,] села и домови већ у полак дижу.

Али зашто да се у ове шпециалитете иде, кад се његови подвизи, кад се његови труди обезбедити и срећним учинити народ србски у сваком корачају појављују. Између прочег нека овај овде под N° 13 лежећи документ за доказатељство служи у колико он поред рода свога србског ревнује.

Шта је он био а шта је и данас у пепео преобраћеној новосадској вароши? Шта је Старо бечејском потиском и Велико кикинђанском диштрикту, то изобилно сведоче благодарителна ови јурисдикција писма, која овде сообштити у стању нисам из тог узрока, што његова смиреност таково што не допушта.

Оне пак неугодности које је он при критичном у оно доба објављењу Конштитуције 4. марта [1]849. претрпити имао; као год и због известија о духу ондашњем народа по доказатељствама овде под N° 14 и 15 – трудило се владеније колико толико писмено припознати; као што како о овоме, тако исто и о другим предметима овде под N° 16, 17 и 18 прикључена писма.

¹⁶ Правилно: секвестар, ставити под забрану, узаптити.

¹⁷ Опустошену.

¹⁸ Тобоже.

¹⁹ Казну.

²⁰ Пошто, будући да.

Услед сада речени дата и поред сами Мађара[,] као што овде под № 19 лежеће писмо сведочи, и сам садашњи земљеначалник уважава и почитује, видити се да је из овог овде под нум[ером] 20 прикљученог писма.

С' једном речју над свима овим доказателствима царствује спрема вишечеченог господина И[сидора] Н[иколића] нелицемерна љубов народа у Војводству Србије; тако да у неповољним садашњим обстојателствима својима њега јошт јединог као котву и пристанишче надежда и будућности своје взирају.

Ово је најмања част труда његови о милом као што они воле звати роду своме србском; јошт к'овоме хиљаду и хиљаду други заслуга причислити морало би се, кад би сва његова роду полезна дела бројати могли; пак опет не искушавам у њему да је иоле задовољан са садашњим стањем Војводства Србије. Он се горко тужи о претискивању Србаља преко владе; најпаче пак у смотренију језика, народности, вере, политичног правленија и тако даље. Ја који сам у тешњем с њиме сојузу много сам пута од њега разумети прилику имао, да му је неповољно[:]

1) Што је граница Војводства незгодно устројена.

2) Што обреченог Војводу неимавши не само земаљско начелничество, него и само внутрено правленије, не у србски, него у туђи руку лежи.

3) Што је Војводство под милитарском обсадом и чрез тога под неком заштитом, али не би она поред трона војевала била.

4) Што се Војводство тако споро, и ни најмање у србском смислу и интересу не организира; што више у Војводству Србије Кошутови приверженици званија добивају; и место србског језика маџарски се уводи.

5) Намеравају се швабске колоније у Војводство довести, које ће ду влади више новаца коштати него што би за обдржање трона пострадавше Србље помоћи могли.

6) Римски клир опет на ново с проклетом унијом прети цркви православној, и види се да владеније таково што и после конштитуције 4. марта трпи.

7) Срби се више овде не взирају по народности, као што природа са собом доноси, него по вероисповеданију, тако да Буњевце, Шокце, Тотове и проча словенска племена од Србаља са свим као неки страни елемент како географически, тако и штатистически деле, и то због неједнаког вероисповеданија.

Овим точкама сходне и многе друге има многопут поменути господин Исидор Николић; али му положеније званија свога недопушта, да с такви-ма јавно на среду изиђе. Ово што се сада само од најмање части сообшчава такођер не бива са знањем и дозвољенијем његовим, који ће по свој прилици све обширно с временом у брошири²¹ коју намерава писати, објавити.

У Сомбору, 28. септембра/10 октобра [1]850.

Н. Н.

²¹ Односи се на брошуру *Врховно жуџанство Исидора Николића Србоградског над Бачком, Торонџилом и врџачким окружијем. Г. 1849, 1850, 1851. и 1852.*

PRAISE FOR THE SUPREME PREFECT OF BACSKA,
TORONTAL AND THE VRŠAC DISTRICT, ISIDOR
NIKOLIĆ SRBOGRADSKI FROM 1850

by

Petar V. Krestić

Summary

The presented document is a praise of work of Isidor Nikolić Srbogradski (Srbobran, February 16, 1805 – Sombor, February 14, 1862), the great prefect of Bac-ska, Torontal and Vršac district, written by an unknown author. The text was obviously created because of the need of Nikolić himself or somebody from his immediate environment to present a detailed report to the duke about the activities and results of Nikolić's work at the time of his great prefecthood. Upon acquiring this post, Nikolić was faced with countless pressing problems caused by war and war destructions – including famine, necessity for an urgent reconstruction and building of the Serbian houses ruined and destroyed during the war – as well as with the need to stop the separatist and chauvinist movement of the Hungarians, led by the Hungarianized Bunjevac, Karlo Latinović, the royal military commissar and the former sub-prefect of Bac-ska, opponent of Austria and the advocate of independent Hungary. His anti-Serbian activities aimed at preventing the creation of Vojvodina. Nikolić efficiently solved all these problems.

Пећар В. Кресћин

О ПОКРЕТАЊУ *СРПСКОГ ГЛАСА*, ГЛАСИЛА СРПСКЕ НАРОДНЕ СТРАНКЕ У ДАЛМАЦИЈИ

САЖЕТАК: Грађа се састоји из два документа који пружају прворазредне податке за историју Срба у Хрватској, тачније Срба у Далмацији, и јасно и недвосмислено указују на разноврсне и чврсте везе Срба ван Србије са матичном државом, Краљевином Србијом. Реч је о акцији везаној за покретање листа *Српски глас*, публикације која се појавила 1880. године, а чији је уредник све до смрти био Сава Бјелановић. Овај лист је био врло читан и у Босни и Херцеговини, а значајно је утицао на формирање националне свести Срба у Аустроугарској целини. У потпуности разумевајући потребе Срба из Далмације, српска влада, оличена у Јовану Ристићу као председнику Министарског савета и министру иностраних дела, брзо је реаговала на њихову молбу и из ванредног кредита Министарства иностраних дела издвојила 500 форинти аустријске вредности као помоћ Србима из Далмације при оснивању листа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби у Далмацији, *Српски глас*, Српска народна странка, Сава Бјелановић, Владан Десница

Грађа приређена у овом раду састоји се из два документа која се чувају у Архиву Србије, у Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Хартије Јована Јовановића Пижона, док. 1877.

Оба документа су значајна пошто пружају прворазредне податке за историју Срба у Хрватској, тачније Срба у Далмацији. Иако ни по времену настанка ни по проблемима које третирају не представљају део исте целине, они се свакако налазе у нераскидивој вези пошто јасно и недвосмислено указују на разноврсне и чврсте везе Срба ван Србије са матичном државом, Краљевином Србијом.

Први документ, који се односи на период од јуна до краја августа 1879. године, представља, у ствари, сплет дописа који се односе на исти проблем. У писму митрополиту Михаилу, упућеном од стране неколицине истакнутих српских интелектуалаца из Далмације, између осталих Саве Бјелановића, Владана Деснице, Љубомира Вујиновића и Душана Балка,

упућује му се молба да се прихвати покровитељства над покретањем гласила Срба у Далмацији. Образлажући покренуту иницијативу стањем са којим се српско становништво у Далмацији свакодневно сусреће, многобројне притиске, претње, презир, као и интензивно деловање хрватских екстремних кругова на затирању српске народности и имена, уз истовремено јачање туђинског утицаја у пропагандној сфери, поменути српски прваци су излаз из постојећег стања видели у оснивању српских новина. Овај политичко-књижевни лист, по замисли предлагача, имао би превасходно задатак да брани, пропагира и шири српску националну свест, као и да негује српски језик, просвету, културу и традицију, и сачува их од страног уплива. Утицај листа, према идеји подносилаца молбе, с обзиром на међусобну упућеност услед географског положаја и истоветност интереса, требало је да се веома снажно осети и на територији Босне и Херцеговине, нарочито на плану очувања духовног јединства и спречавања однорађавања, процеса који се већ могао јасно уочити у појединим њеним областима, нарочито после Берлинског конгреса 1878, када је Аустроугарска добила мандат да окупира Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак, чиме је на дуже време спречено уједињење Србије и Црне Горе.

У потпуности разумевајући потребе Срба из Далмације, митрополит, по свему судећи, њихову молбу проследио је српској влади. Оличена у Јовану Ристићу као председнику Министарског савета и министру иностраних дела, влада је брзо реаговала и издала решење, па је из ванредног кредита Министарства иностраних дела издвојила 500 форинти аустријске вредности као помоћ Србима из Далмације при оснивању листа насловљеног као *Српски ѓриморац*.

Забуну може да изазове назив *Српски ѓриморац*, пошто се лист под тим именом никада није појавио као лист Срба из Далмације. У ствари, реч је о акцији везаној за покретање листа *Српски глас*, публикације која се појавила 1880, а чији је уредник све до смрти био Сава Бјелановић. Овај лист је био врло читан и у Босни и Херцеговини а значајно је утицао на формирање националне свести Срба у Аустроугарској у целини.

Други документ, мали по обиму али не и по значају, настао фебруара 1875. године, представља, у ствари, наредбу тадашњег министра иностраних дела Милана Богићевића, којом се из ванредне касе поменутог министарства издваја три стотине царских дуката као помоћ при изборима српских представника за Хрватски сабор.

На основу ових докумената може се стећи увид у плански и континуиран рад српске владе на пружању материјалне, логистичке, као и сваке друге помоћи Србима ван матичне државе, у овом случају Србима у Аустроугарској и Босни и Херцеговини.

У тексту нису вршене језичке измене док су ситније допуне дате у угластим заградама.

Високопреосвештени Господине!¹

На једну околност опће народне користи слободни су подписани да оброте позорност Вашег Високопреосвештенства, у тврдој нади да ће њихово поступање не само извињено, него и одобрено бити, и да ће њихова намјера наћи заштите, коју сама ствар изискује. Да би у томе успјели, подписани ће у кратко изложити намјеру своју.

У најновије доба – не осврћући се на далеку прошлост – далматински су Срби настојали и радили, да своју народност сачувају и у свакој прилици израза јој даду, који рад колико за српску ствар толико и за опћу народну био је користан у Далмацији, ће је туђи уплив маха отео био. Него, од неког времена Срби далматински морају горко искушавати, како се њихове тежње презиру, народност и име затире. На жалост ово прогонство српске народности потекло је са хрватске стране. Усљед тога Срби су данас упућени на самообрану, и као најсходније средство којим би се нападаји одбијали, нуждан је један орган који би њихове интересе и правце бранио. Пошто је потреба таког органа опће припозната била, то је јавно и приватно вођен говор како да се оснује.

Међутим наступиле су нове околности, усљед задњих политичних догађаја, које откривају ново широко поље оваквом поузећу. Ове околности побудиле су позорност подписаних, и приказале им се врло важним да су их на овај корак склониле.

Оближње нам земље Босна и Ерцеговина, у којима српски живаљ стањује, прешле су у ново стање, према кому настаје потреба нових средстава да би се онамо подржала и развијала свијест српска, и од туђих наплива бранила. Срби у оним земљама, премда су под тешким и суровим притиском били, сачували су ипак народност своју, коју су језик, осјећаји и успомене народне подржавале, а кад они сада пређоше у ново стање, на сваки начин слободније од првог, то је пријека нужда, да им се према томе покажу средства, којим се могу послужити и пут којим треба поћи, да у самом почетку неби застранили или се завести дали. Ове су мјере тим потребитије што је просвјетно стање у оближњим нам земљама слабо, по чему би народ још лакше могао подлећи однорођењу које му пријети. Опасност ова потиче са стране господујућих народа, највише пак са стране хрватства, које је тим погибелније што му српство племена и истоветност језика у прилог иде.

Ови наглашени узроци показују потребу да се прионе око рада, како би се помогло народности српској у реченим земљама да се правилно развија и како би се на пут стало туђем упливу. Као најбоље средство да се овој потреби доскочи био би политично-књижевни лист, који би душевно јединство проповједао, законитим средствима народност штитио и у опће свему раду правац давао.

¹ Молба је упућена митрополиту Михајлу.

Споменувши у кратко пријеку потребу народног органа, подписани држе да би овај задатак најсходније могли извршити Срби аустријански, који се налазе у непосредном опћењу са народом у Босни и Ерцеговини и веже их истоветност потребе и интереса, а међу овијем у првом реду налазе се Срби далматински по своме географичном положају. На овај начин потреба Срба далматинских спаја се са истоветном потребом српског народа у Босни и Ерцеговини, те је нужда једног органа постала данас осјетљивијом, који би орган уз покрајинске наше интересе обраћао своју пажњу на одношаје у оближњим земљама, подпомагајући народни развитак и одбијајући нападаје од српске народности. Овај задатак као неопходни услов за народни развитак, Срби далматински намјеравају да изврше, и већ би га извршили били, да им оскудица срества на путу не стоји, коју наш народ ради свога сиромашног стања не може да намири.

Тврдо увјерени о нужди оваког листа, а не имајући потребитих срества за постигнуће своје цијели, подписани су били принуђени да обрате свој поглед на страну, ће би ово народно подuzeће, ради своје непоречиве користи, помоћи наћи могло. Ово су узроци ради којих подписани усудили су се да образложе своју намјеру и на исту обрате пажњу Вашег Високопреосвештенства, тијем понављајући молбу, коју је у исту цијел један од подписаних поднео, да би се Ваше Високопреосвештенство изволило заузећи и израдити помоћ, којом би био обезбеђен опстанак оваког листа.

Образложивши сходност и потребу листа, подписани држе да су већ тијем задобили заштиту Вашег Високопреосвештенства, те се у том увјерењу надају повољну одговору, у ком случају они намјеравају поднијети опширнији програм.

Клањајући се Вашему Високопреосвештенству, највишим поштовањем остајемо.

У Книну, јуна 1879.

Љубомир Вуиновић,² профес(ор)
Душан Баљак,³ свршени правник

² Љубомир Вуиновић (Вујновић) (Шибеник, 7. VII 1841 – Задар, 26. VI 1883), свештеник, професор, добротвор. Професор богословије у Задру и бранилац српске националне идеје, који је значајно учествовао у обликовању националне мисли Срба у Далмацији. Сматрао је да је за одбрану и неговање српства на Приморју неопходан заједнички рад, који је могуће остварити само оснивањем посебног српског клуба у сабору, као и организовањем посебне странке и њеног гласила. Један је од оснивача Српске народне странке и њеног гласила *Српски глас*. Основао је фондацију Бабић-Вујновић за стипендирање српских студената са Приморја.

³ Др Душан Баљак (Задар, средина XIX в. – Задар, 24. IV 1935), политичар, публициста, адвокат. Члан Српске народне странке у Далмацији и један од њених првака. Посланик у Далматинском сабору у више мандата и посланик у Царевинском већу. Уредник и издавач *Српског гласа* после смрти Саве Бјелановића. Током времена напустио је српску политику и определио се за југословенску. Био је један од потписника Задарске резолуције из 1905. године, као и Друге задарске резолуције из 1912. Познат је као добар говорник. Један од његових најлепших говора је онај против проглашења анексије БиХ, одржан у Царевинском већу 16. XII 1908.

Амвросије Колунџић,⁴ калуђер
Александар Костић, трговац
Сава Бјелановић,⁵ свршени правник
Владан Десница,⁶ посједник

По молби српских патриота из Далмације подписаних на овој молби, да се изда из ванредног кредита Министарства иностраних дела пет стотина форината а[устријске] вр[едности] у помоћ листу који они намеравају издавати под именом „Српски Приморац”,⁷ и то на квити⁸ једног од подписаних, а на име г. Владана Деснице.

25. августа 1879.
у Београду

Министар Иностранних дела
Јов(ан) Ристић

Примио сам из Министарства иностраних дјела у горњем решењу петстотина форинти а[устријске] в[редности] за горе именовану цијел.

Београд, 25. августа 1879.

Владимир Десница

Г.Г. Љубомир Вуиновић, професор, Душан Баљак, свршени правник, Амвросије Колунџић, калуђер, Александар Костић, трговац, Сава Бјелановић, свршени правник и Владан Десница из Книна у Далмацији поднели су молбу, којом моле да им се учини каква помоћ да могу основати тамо један српски лист, у ком би према данашњим околностима могли у културно-народном правцу бранити српско народну ствар. По предлогу г. министра Иностра(них) дела, Министарски Савет решава: да се поменути молицима изда из ванредног кредита Министарства иностраних дела пет

⁴ Амвросије Колунџић (Кистање, Далмација, 1835 – Кистање, 17. IV 1898), калуђер, један од оснивача *Српског гласа*. Парох у Дрнишу, управитељ манастира Крке, који је економски подигао овај манастир.

⁵ Сава Бјелановић (Ђеврске, Кистање, Далмација, 15. X 1850 – Задар, 14. III 1897), новинар, политичар, књижевник. Током студија права у Бечу основао је Далматинско друштво „Јединство” које се после претопило у Српско академичко друштво „Зора”. По повратку у земљу извештавао је о босанско-херцеговачком устанку за новосадску *Заставу*, бечки *Tagblatt* и тришћански *Il Cittadino*, у којима је сарађивао још током студија. Покренуо је 1880. и до смрти успешно уређивао гласило Српске народне странке, задарски *Српски листи* (касније *Српски глас*), политичке новине Срба у Далмацији, који је Србија финансијски помагала. Био је посланик у Далматинском сабору, где се истицао снажним иступима против великохрватских планова и претензија. Борбеним ставом и пожртвованошћу значајно је утицао на формирање националне свести код Срба у Далмацији, па и у целој Аустроугарској, пошто је његов *Српски глас* био веома читан и у Босни и Херцеговини.

⁶ Владимир (Миле) Десница (Обровац, 1850 – Обровац, 1922), политичар. Иницијатор и потписник Задарске резолуције 1905. Начелник општине Обровац. Присталица националног јединства Срба и Хрвата, уско повезан за омладинским круговима у Војводини и Србији. Помагао је устанак у Босни и Херцеговини, набављајући устаницима новац и оружје.

⁷ Односи се на *Српски глас*, који су, по свему судећи, његови оснивачи у првом третку планирали да назову *Српски Приморац*.

⁸ Реч је о признаници.

стотина форинти а[устријске] в[редности] у име помоћи за оснивање листа „Српски приморац”, који они намеравају издавати у напред поменутој цели.

25. августа 1879.
у Београду

Председник Мин[истарског] Савета
Министар Иностр[аних] дела
Јов[ан] Ристић
Министар правде
Д[имитрије] Матић⁹
Министар Унутр[ашњих] дела
Јак[ов] Туцаковић¹⁰
Министар грађевина
Р[анко] Алимпић¹¹
Министар просвете и црквених дела
Ст[ојан] Бошковић¹²
Министар финансија
[без потписа]¹³
Министар војске и почасни ађутант
Његовог височанства
Подпуковник Јов[ан] Мишковић¹⁴

Да се изда из ванредне касе Министарства иностраних дела три стотине дуката ће[сарских] преко г. Тихомиља Николића,¹⁵ пуковника, извесном лицу за потпомагање да при изборима за Хрватски сабор, Срби буду изабрани.

8. фебруара 1875.
у Београду

Министар Иностр[аних] дела
М[илан] М[илоша] Богићевић¹⁶

⁹ Димитрије Матић (Рума, 18. VIII 1821 – Београд, 17. X 1884), професор на београдском Лицеју, министар просвете, министар правде, редовни члан Српског ученог друштва. Оснивач прве учитељске школе у Србији (у Крагујевцу, 1870).

¹⁰ Јакв Туцаковић (Крагујевац, 22. III 1828 – Београд, 15. XII 1889), министар унутрашњих дела, управник града Београда, члан Државног Савета.

¹¹ Ранко Алимпић (Накучани, Поцерина, 9. III 1820 – Београд, 7. XI 1882), генерал, професор и управник Војне академије у Београду, члан Ратног и Државног савета. Присталица Обреновића. За време његовог министровања потписана је конвенција са Аустроугарском о градњи железница у Србији.

¹² Стојан Бошковић (Свилајнац, III 1833 – Београд, 21. II 1908), професор, министар просвете, дипломата. Либерал, један од најактивнијих чланова Уједињене омладине из Србије, редовни члан Српског ученог друштва, почасни члан Матице српске, члан Државног савета, посланик у Атини и Паризу.

¹³ У то време министар финансија био је Владимир Јовановић.

¹⁴ Јован Мишковић (Неготин, 18. VIII 1844 – Београд, 2. XI 1908), генерал. Начелник Оперативног одељења Врховне команде, командант Дринске дивизије у српско-бугарском рату 1885, начелник Главног генералштаба. Члан Српског ученог друштва и председник САН. Покренуо је лист *Рајник* и објавио више чланака у вези са историјом ратова, тактиком и војном географијом.

¹⁵ Тихомиљ Николић (Крагујевац, 17. III 1832 – Београд, 13. IX 1886), генерал, министар војске.

ON THE FOUNDATION OF *SRPSKI GLAS*, THE NEWSPAPER
OF THE SERBIAN PEOPLE'S PARTY IN DALMATIA

by

Petar V. Krestić

Summary

The material includes two documents which offer the first-rate facts for the history of Serbs in Croatia, more precisely the Serbs in Dalmatia; they clearly and unambiguously point to the various and firm connections of the Serbs outside Serbia with the mainland, The Kingdom of Serbia. The documents relate to the foundation of the newspaper, *Srpski Glas (Serbian Voice)*, the publication which appeared in 1880 and whose editor was Sava Bjelanović till his death. This newspaper was also very widely read in Bosnia and Herzegovina, and it significantly influenced the formation of national awareness of the Serbs in Austria-Hungary as a whole. Completely understanding the needs of the Serbs from Dalmatia, the Serbian government – personified in Jovan Ristić as the president of The Ministerial Council and the minister of foreign affairs – reacted fast to their plea and allocated 500 florins of the Austrian value from the extraordinary credit of the Ministry of Foreign Affairs as help for the Serbs in Dalmatia to found the newspaper.

---

¹⁶ Милан Божићевић (Шабац, 6. III 1840 – Беч, 22. VI 1929), правник, дипломата, министар иностраних послова. Један од оснивача Напредне странке. У родбинским везама са Обреновићима. Био је изузетно близак и одан краљу Милану. Аустрофил, пријатељ Бењамина Калаја, са папским нунцијем у Бечу израдио нацрт конкордата за Краљевину Србију. Посланик Србије у Бечу и Берлину, изванредни посланик и пуномоћни министар посланства у Италији, судија Касационог суда и члан Државног савета.

Милорад Екмечић

БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА АУСТРО-УГАРСКЕ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

САЖЕТАК: После Берлинског конгреса хабзбуршка влада заоштрава своју политику према Русији. Министарство спољних послова је веровало да је православна црква и православље извор дестабилизовања окупираног подручја у Босни, Херцеговини и Рашкој области. Обавештајна служба је открила преговоре које је водио круг око Миће Љубибратића са Гарибалдијем. Био је потписан и један „*Il patto italo-slavo*“. У исто време су постојали покушаји усаглашавања сарадње између пансловенских и панисламских интереса на Балкану. Као одговор на то, влада у Бечу је настојала да Римска курија помаже активност у смислу унијаћења, пропаганде и организација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустро-Угарска, Римска курија, Калноки, Рааг, панславизам, неословенство, панисламизам, Мићо Љубибратић, Гарибалди, Петар Узелац, *Irredentismo rosso*, *Irredentismo tricolore*.

Најкраћа оцена историјског учинка Аустро-Угарске на балканском простору после Берлинског конгреса, би морала гласити да она представља једну целину од близу пола века у којој је подунавска монархија тражила мотив опстанка под сунцем система великих сила. Већ се одавно осећало да је она изгубила основни мотив постојања, да долази у контрадикцију са правцима општег демократизовања који су као поплава долазили са јачањем појма националног суверенитета сваког појединачног европског народа. Она је овај процес 1878. почела на исти начин како га је 1918. завршавала, као покушај да се балканским народима наметне католичка, а све више и клерикална Средња Европа као успешна алтернатива. У оба случаја на почетку и на концу ове полувековне политике, српско национално питање је представљало главни фактор, који ову историју покреће и завршава.

У европској позадини овог развоја је доминирао процес немирења Француске са поразом у рату са Пруском 1870, да тековине тога мира сма-

тра вечно важећим. Требало је дуго времена да се реч „Хладни рат” унесе у светске лексиконе, али је његов унутрашњи садржај управо тада почео. У основи су односи Немачке и Француске били први хладни рат у модерној историји. Шарл Сењобос је написао да је мир успостављен после пораза Француске 1870, био исто тако скуп као прави рат.¹

Губитак Алзаса и Лорена, формално немачког етничког порекла, изменио је политичку идеологију и део француске културе. По први пут у историји политичке идеологије у модерно време, у Француској се одричу старог аксиома који је исто тако изгледао вечан, као што је вечна француска нација, да је она заједница једног језика. Са таквим признањем би се сви слојеви у друштву морали одрицати две изгубљене покрајине. Са теоријом Ернеста Ренана 1882.² да је нација заједница људи који желе да живе заједно, да је то свакодневни плебисцит који се испољава у вољи за државним суверенитетом, тече нови француски национални препород, „Réveil nationale”. У његово је основно биће било уграђено потискивање утицаја и значаја католичке цркве у француском друштву. То ће довести до озаконења смањења улоге религије и цркве у друштву почетком наредног века. У основи је, свуда у Европи тињао сукоб старог и новог поретка, сукоба „paralini e liberali”.³ На крају ће се ова политичка клима изразити и стварањем два супарничка државна савеза, Тројног савеза и Антанте, који ће водити велики светски рат 1914-1918.

Тројни савез између Аустро-Угарске и Немачке 1879, коме ће се 1882. придружити Италија, био је дете постојања социјалног унутрашњег конфликта у све три ове државе. И тако је он трајао у континуитету од револуције 1848. Кад је Италија приступила овом окупљању конзервативних европских народа 1882, изгледало је као да се историја света поново зауставља рађањем првог великог „Un novus ordo” – новог поретка, који ће лежати на осовини Берлина и Рима.⁴ Та ће се реч у будућим деценијама европске историје још два пута поновити – 1939, са „Тројним пактом” и 1992. са покушајима Сједињених Америчких Држава да обнове умрлу Средњу Европу као један од стубова свог система безбедности у свету под њиховом доминацијом. Увек је „Un novus ordo” значио оно што му је уписано у крштеницу 1882, један савез конзервативних снага против вампира националне државе и демократског суверенитета који с њом долази на свет.

¹ Charles Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des partis et des formes politique 1814-1914*, (1898), Paris 1926.

² У „Qu'est-ce qu'une nation? Paris, 1882. У складу с тим су Th. Funk – Brentano et Albert Sorel: *Précis de droit des gens*, Paris, 1882, стр. 12 дају дефиницију да је „la nation une réunion d'hommes ayant les même meurs, les même coutims et les même tradition historiques”.

³ Federico Chabod, *Storia della politica estera italiana del 1870 al 1896*, Bari, 1962, ст. 56; Милорад Екмечић: *Географски неурјашељ Србије. (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878)*, у Огледи из историје, Београд 1999, стр. 108.

⁴ Federico Chabod: о.с., стр. 4. Milorad Ekmečić, *One Hundred and Twenty Years of the „Old New Order”*, у „Serbian Studies. Journal of the North American Society for Serbian Studies”, Vol. 12, No 2, 1998.

У позадини свега је било заједничко убеђење водећих западних земаља, у које је на првом месту до слома 1870. спадало француско Друго Царство, да идеолошки нацрт Чезара Балба из 1844. „Наде Италије” остаје стратешки минимум коме би се све католичке и некатоличке западне државе требале приклањати. Балбо је предвиђао да би се италијанско национално уједињење морало остварити као завет свих цивилизованих земаља – у које се не броји Русија – да нађу место под сунцем за одржањем хабзбуршке монархије и када јој посмртно звоне почне ударати, опадањем италијанских и немачких покрајина. Балбо је писао да је Аустрија „једина монархија коју не сачињавају само једна нација, која је увек трајала на исти начин и трајаће тако, мењајући поданика. Тамо је постојала и постоји једна аустријска монархија, а не једна аустријска нација”. Стари правци хабзбуршког продирања на европски југоисток, који су постојали од великих ратова Еугена Савојског, ће се наставити. Неће доћи до кретања са Истока на Запад, него увек исти правац, у обратном смеру. Ако би балканске хришћанске нације дошле под контролу Русије и с њом ослобођене, то би било само мењање старог ропства за неко ново и горе. Уклапање тих држава у аустријску монархију само по себи не би било прави цивилизацијски напредак, ако би остало само на томе. Цивилизацију међу словенске народе носе Немци – пруски Немци у Пољску, а аустријски на Балкан. Он чак вели да није утопија мислити да се словенски народи могу цивилизовати без германизације тога простора. Он при томе не мисли победа немачке културе у словенским друштвима, него насељавање плодних ораница новим немачким насељима. Немачка има вишак народа кога не може да прехрани. У непосредној близини на источној граници постоје пољске покрајине које су слабо насељене. Исто је и са балканским словенским народима, који имају више земљишта него што би биле у стању да га населе. „Није утопија да би Немачка требало да напучи исток Европе. Супротно од тога, утопија је мислити да би се исток Европе могао настанити без Немаца у близини”.⁵

Хабзбуршки двор је ово начертаније Чезара Балба преузело као свој историјски програм 1866, када је у рату са Пруском и Италијом коначно изгубила и задње покрајине које ће те државе уклопити у своје границе. Прва и основна брига у томе је био напор да се онемогући уједињење српског народа у једној држави. На првом месту се то односило на могућност српског ослобођења Босне и Херцеговине, која би са српским уједињењем почела из темеља да угрожава хабзбуршку државну егзистенцију. Доласком грофа Јулиуса Андрашија за министра спољног хабзбуршке монархије, након 1871, ови страхови су били једини разлог због којих се не попушта мађарским сумњама да би било које ново освајање на јужнословенском простору толико оптеретило државни брод новим словенским народима, да би дуалистичка федерација царства морала пропасти.

⁵ Cezare Balbo, „Speranze d'italia”, Paris, 1844, дужи превод одговарајућег одломка код Милорад Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 232.

Одмах након доласка на место министра иностраних дела, Андраши је саветовао генералног конзула у Сарајеву да наговара турске власти да предузму далекосежан напор насељавања босанског Подриња муслиманским и католичким досељеницима. Требало би на тај начин стварати верску и етничку већину на том територијалном клину, па би на тај начин српски етнички нонтиунитет у Босни био прекинут и смртно рањен.

Одмах након запоседања министарске фотеље шефа царске дипломатије, Андраши ће делити мишљење свог ривала Бењамина Калаја, да постоји супериорни западни цивилизацијски основ да држава ствара нацију, а не обратно, У време Берлинског конгреса 1878. Андраши ће формулисати мисао да Босна нема „свога бића (Dasein)”, као Бугарска, и да због тога никада сама не може постати самостална држава. Она нужно мора да се уједини са Србијом. Ту почиње грмљавина тамних облака који се надносе над хабзбуршким царством.

И Бизмарк је с њим поделио тај страх. Једном је формулисао да би уједињење Србије и Босне произвело потрес, који би се осетио све до Братиславе, а други пут је то протегло све до Берлина. Учитељ му је у овоме био шеф хабзбуршке дипломатије. Његов биограф Едуард Вертхајмер је 1913. формулисао да је Андраши „у свакој прилици говорио Русима: Монархија не тежи никаквим освајањима и полаже руку на Босну и Херцеговину ако би растурање Турске постало неизбежно. Тиме би се морала остварити опасност да обе те покрајине дођу под управу Србије. Андраши је увек страховао да би аутономија могла обезбедити самосталност Босне, с чиме једнога лепога дана неизбежно дошло и стапање ове покрајине са Србијом”.⁶

Хабзбуршка окупација Босне и Херцеговине је била ипак основа на којој је католичка Европа почела дугорочну политику германизовања овог простора. Немогуће је тачно установити ко је и где први створио нацрте за стварање немачких аграрних колонија у Босни и Херцеговини. Одлуку о томе није донела хабзбуршка влада, него се прва решења праве по нацртима немачке „Zentrum Parthei”. У време када је немачки Рајхстаг водио дебату о формулацији канцелара Бизмарка да Немачка нема никаквог интереса за балкански териториј и да сви ти градови о којима се говори не вреде ни добрих костију једног померанског војника, шеф те странке Виндхорст је одговорио да то све може бити и истина. Ипак од тога зависи ко ће владати будућим светом – Словени, или Германи.

Прве немачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини су створене одмах након 1879. у долини реке Врбас. Немачки часопис „Christlichen Pilgers” је одмах након уласка аустроугарских трупа у Босну 1878, почео кампању којом се сместа почиње са стварањем првих немачких колонија. Први изасланик, који је ишао да у долини Врбаса нађе погодно место за прва немачка насеља, наишао је на мргодне и непријатељске погледе срп-

⁶ Edward von Wertheimer, *Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit*, II, Stuttgart, 1913, стр. 120, 129.

ских сељака. Закључио је да је „боље да нас вукови пождеру, него да помремо од глади”.⁷

Није чудо да је прва колонија добила назив по имену вође немачке католичке партије „Windhorst”. Касније се то прво насеље разгранало у три посебна насеља под истим именом. Били су први који су у Босни применили европску технологију производње црепова, први који уведе нови гвоздени плуг и први који примењују хемијска ђубрива. До 1904. створена је мрежа оваквих насеља од 20 села. Нису све биле немачке, јер има пољских, италијанских и једна мађарска. Рачуна се да је у њих било досељено 230.000 католичких сељака. У Подрињу, одмах до Бијељине, процветала је колонија „Franz Josephs Feld”, а нека од села су била названа именима хабзбуршких принчева. Почео је један дугорочан напор германизовања српског етничког простора, најпре 1879. у западној Босни. Сва су та насеља подизана уз државну помоћ у деловима покрајина где су Срби имали етничку већину.

Савремени читалац новина, који стално налазе на вести о сукобима Арапа и Јевреја у Палестини око подизања јеврејских насеља на арапском земљишту, лако ће схватити какву је улогу ова политика католичких Немаца у оба немачка царства, производила у дугом, тињајућем процесу припремања Првог светског рата 1914. Немачки католици су настојали да ојачају католичку Хабзбуршку монархију, а да у исто време реше једну од својих социјалних главобоља због исељавања незапосленог вишка радника преко океана у Сједињене Америчке Државе. Тамо су одмах постајали изгубљени под жрвњем асимилације у нову америчку нацију, док је процес „Melting Pot” још деловао. Иако се 1904. примећивало да се момци у овим немачким колонијама забављају певањем локачних српских попевки, веровало се да се ти сељачки досељеници неће асимиловати у Јужне Словене.

Ово подизање нових немачких католичких села у Босни и Херцеговини имало је дубље последице него што се на први поглед сме закључивати. Оно је Немачкој, Аустро-Угарској и Италији наметнуло политику стварања Тројног савеза 1882. Италија је у овоме била подељена. Од 1876. национални препород који је довео до уједињења националне државе, „Risorgimento”, почео се трансформисати у нови историјски процес иредентизма. Био је подељен на једно револуционарно крило и једно умереније национално („Irredentismo rosso” и „Irredentismo tricolore”). Револуционарно је крило под вођством још живог Ђузепе Гарибалдија стварало савез са српским националним покретом. Почело је са дописивањем вође српског устанка у Херцеговини Миће Љубибратића са својим духовним оцем у Италији. Гарибалдински добровољци су оставили леп траг у покушајима ослобођења Босне ударом преко реке Дрине на Бијељину 1876. Насупрот новим иредентистима, италијанска десница је остајала верна идејама Чезара Балба из 1844. и сарађивала са Немачком.

⁷ J. Haimfelsen: *Die deutsche Kolonien in Bosnien*, Sarajevo 1911, стр. 61.

Одмах након пуштања на слободу из вишегодишњег интернирања у Линцу, Мићо Љубибратић је почео обнављати сарадњу са Гарибалдијем. У исто је време одржавао чврсте везе са оним кругом руских славјанофила око генерала Скобелева, који су се држали догме да је Русија на Берлинском конгресу поражена од Немачке. Љубибратић се састајао са руским емисарима и на српском и изван српског земљишта. У исто је време путовао Гарибалдију на Сардинију. Све ће завршити трансформацијом дотадањег учинка који је напор за сарадњом словенских народа почео мењати фундаменталну идеологију класичног панславизма. Он је Берлинским конгресом и сам доживео пораз. На његовом месту Љубибратић, у сарадњи са Гарибалдијем, настоји да подигне нову зграду свесловенске узајамности на демократским темељима. Оно што је иза 1905. завршило са појавом Неославизма, као негације ранијег аутократског панславизма, имало је своје корене у српској политичкој идеологији 1878. Београд ће привремено постати престоница славјенофилства.

Није чудо да је Љубибратић једно „Предложење патриотима Свесловенства” написао на Васкрс 1879. у Риму. У исто је време тамо купио и француски превод муслиманске свете књиге „Куран” и почео га преводити на српски језик.⁸ Словенски народи се више не би ослањали само на силу царске Русије и од ње очекивали спасење. Уместо тога, требало је почети са трансформацијом и идеологије пансловенског окупљања и његових историјских циљева. Не више прихватање руског самодржавља као перспективе ослобођења, него борба културом и револуцијом. Морало се успоставити једно „Свесловенско савезно веће” да преговара о неспоразумима који се могу јављати међу разним словенским народима. Уместо проширења руског аутократског царства, говорило се о некој словенској добровољној федерацији. Другим речима, идеје о свесловенском ослобођењу су почеле да уступају место идејама националног ослобођења посебних словенских нација. Сарадња православних Срба и Бугара, са словенским муслиманима је при томе била велика тековина за целу будућу историју.

Упоредо са овом трансформацијом класичног панславизма, дошло је до утемељења модерног панисламизма. Он је у „Великој источној кризи” 1875-1878, како се назива ланац сељачких аграрних устанака и националних револуција за уједињење тога времена, добио један нови почетак. На Косову и у Босни је модерни панисламизам добио три битне ствари, без којих никада не би ни постојао. Добио је *име*, кованицом коју је први употребио хрватски новинар Франц фон Вернер својим дописима из рата српских сељака против турског господства у Босни. Тек 1879. мађарски научник Вамбери ће реч панисламизам пренети у један лондонски лист и ода тле уврстити у све светске лексиконе. Панисламизам је добио прву *организацију*. Њена је основа подређена потреби да се избегне могућност споразума великих сила о деоби Османлијског царства, у случају да оно само

⁸ Милорад Екмечић, *Устаник у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, у зборнику Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, Београд 1997, стр. 285.

султановом војском и администрацијом покуша отпор. Уместо тога, остављена је могућност да се сваки муслимански народ сам брани на локалној основи, али да се ипак сачува исламска целина. Од 1878. до 1994. су организована четири таква отпора, под заједничким називом „Лига”. Најпре је Албанска, или Призренска лига 1878. на Косову, Рашкој области и северној Албанији организовала побуну против Срба. Затим је друга лига у Египту дала отпор покушајима Британије да се домогне Египта. Трећа лига је представљала сукоб са Перзијом у источним областима Анадолије („Курдска лига”). Четврта лига је 1878. у Босни организовала отпор аустро-угарској окупацији, што се 1882. понавља заједничким устанком православних и муслимана. Аустроугарски генерални конзул у Скадру је успео да се у Призренској лиги објави једна декларација, да ће будућа Албанија бити модерна европска држава. То је без сумње одговарало жељама католичког дела северне Албаније, али не и целе Призренске лиге, која одговара да ће лига слушати само Порту.⁹

Идеологија панисламског покрета се састоји у враћању исламским установама и шеријатском праву. На Косову и Босни, као и Мостару, се проглашава забрана ношења европских одећа и повратак шеријатском праву. У религиозном центру исламске заједнице, Меки се организује једно заједничко средиште ових панисламских устанака, али у министарству војном у Цариграду Реуф-паша усаглашава акције на балканском простору.

Постојала је могућност да се панисламски и пансловенски покрети повежу. То је привремено пошло за руком Србима у Херцеговини 1882, где је такав савез заиста успостављен. Муслимани у устанку су имали своје вођство у посебном меџлису, а Срби у општини. Тек 1885. ће главни идеолог панисламизма Ал Афгани путовањем у Москву и састанком са представником славјанофилског покрета Катковим покушати да то претвори у опште правило.

Андрашијев наследник на столици министра иностраних дела у Бечу, после Хајнриха Хајмерлеа (1879-1881), Густав Калноки, је био обавештаван о покушајима људи око Миће Љубибратића у Београду да подигну један устанак против окупационих власти. Конзул у Београду Кевенхилер га је 21. фебруара 1882. обавестио да у Београду постоји један „Тајни комитет за ослобођење Босне и Херцеговине”, на чијем челу је био Мићо Љубибратић, а чланови митрополит Михаило, Јован Ристић и Васа Пелагић. Постојали су комитети у Стоцу, Љубушком, Гацку, Ливну, Јабланици и Коњицу. Тајни подаци су долазили из непосредне Љубибратићеве близине, где бивши војвода Иван Мусић врши ово ухођење. Калноки је из Београда добивао обавештења о славјанофилском раду у Бугарској, на истој овој основи као у Босни и Херцеговини.

Касније ће се открити да је на Цетињу био потписан и неки „Il ratto italo – slavo“, између гарибалдинских представника са италијанске стране и српских изасланика из разних места Босне и Херцеговине и Београда.

⁹ Исто, стр. 302, 303.

Сматрало се да је утаноачено да Истра са Трстом представља италијанске земље, да Црна Гора треба да добије део Херцеговине, а Србија остатак целе Босне и Херцеговине од Коњица на запад. Далмација није спомињана, што упућује на одсуство могућности да се и са те стране нађе поуздан тајни партнер.

Није никакво чудо, да је хабзбуршки министар иностраних дела Калноки на основу ових података које је готово свакодневно добивао са Балкана, био први који је ову опасност једне пансловенске завере против хабзбуршке окупације Босне и Херцеговине хтео да претвори у полазиште неопходности да се таквој једној европској пансловенској револуцији, супротстави савез католичких европских земаља. Ишла му је на руку чињеница да је италијанска конзервативна странка („*Destra storica*“) узимала нацрт Чезара Балба за своју основу политичког ослоња на хабзбуршку власт. Унутрашњи италијански сукоби су се појачали око питања положаја католичке цркве у новој италијанској монархији. Калноки је немачком представнику 23. децембра 1881. написао да би са падом италијанске монархије, била угрожена и Света Столица. Мислио је да ни немачком, ни аустријском царском двору, не би било неважно „да гледају како један за другим падају дворови и успостављају се владе република латинске расе, при чему би морала уследити и група република словенских”.¹⁰ Од папе Леона XIII је захтевано да „црква Рима прати на Балкану делатност православне цркве”.¹¹

Иако је у овом начину мишљења римска црква представљена као подређена офанзивном православљу, стварност је на земљи била супротна. Католичка црква изграђује модел своје улоге у једном националном друштву у Италији, а не на Балкану. Тамо је мацинијевска *Partito d'azione* – Партија акције, како су Мацинијеву тајну конспирацију почели да називају после уједињења Италије 1860, изазвала потребу да се ствара партнерска *Azione Cattolica*. Ствара се један масовни покрет за вођење друштва у крилу цркве. Дуго је времена требало да се то и формулише у папској енциклици *Rerum novarum* 1891, из које је изишла слика европског света који води црква. Пре тога је у Француској папа, 1884, објавио „*Nobilissima Gallorum gens. Ai Francesi sull'ordinamento della Società domestica e civile*”. У тој посланици најплеменитијем галском народу о уређењу породице и друштва, „цивилног друштва” како се назива модерна држава коју води свесни народ преко различитих самосталних друштава и организација је дат нацрт свих модерних држава. У Француској се иза 1884. експериментише са тим глобално важећим изумом да црква сама ствара за своје вернике сва удружења, спортске клубове, културне установе, економска и социјална удружења, па на тај начин верска заједница под вођством своје цркве постаје држава у држави. У овој глобалној офанзиви

¹⁰ Federico Chabod, *Kulturkampf e Triplice alleanza in discussione fra il Vaticano e il governo austro-ungarico nel 1883*, „*Rivista storica italiana*”, LXII, Napoli, 1950, стр. 261.

¹¹ Исто, стр. 262.

католичке цркве да задржи под својим надзором кормило развоја модерног друштва, Балкан није ни у чему заостајао. Од енциклике „Grande Munus” 1880. настоји се да се ћирилометодска традиција не претвори у уступак другоме, него се она сама претвара у основу понашања цркве. Глагољско писмо је оцењивано са могућношћу да га Хрвати својатају као своју прошлост.

Стварање католичке редодржаве у Босни и Херцеговини 1881. франчевачки ред је изгубио традиционални примат који је тамо имао. Од XIII века њихова делатност се сматра као жртвовање на туђем територију на коме католичка црква није доминантна. У Босни су се све више отварала врата за постављање конзервативног надбискупа Штадлера у Сарајеву, који ће својски радити на католицизацији друштва, а не његовој кроатизацији, како су то покушавале неке странке.

Од 1882. је министар финансија Калај направио историјски заокрет и почео цело друштво да одгаја у свести о припадању непостојећој босанској нацији. Требало је на вештачки начин створити још једну јужнословенску нацију, која би раставила Србе и Хрвате заувек, то јест настојао се зауставити процес израстања јужнословенске солидарности под вођством Србије и српског друштва.

Рад на унијаћењу је потајно подгрејаван, мисијом теолога Тондинија који је 1884. успео да за идеју уније придобије 1884. владикау из Ниша.¹² Тек 1894. је у Босни папа дао одобрење да се може радити на конверзији муслиманских девојчица на католицизам од 12 година и дечака од 14 година. Значајнија је намера која је тиме откривена, него оно што је у том погледу урађено. У Босни и Херцеговини је хабзбуршка влада успела да осамостали исламску верску заједницу и створи структуру која ће се одржати трајно у будућности, по којој је значајнији утицај државе на избор верског старешинства, него прокламована толеранција. Православна црква у Босни и Херцеговини је 1880. осамостаљена, али остала везана за Васељенску патријаршију, како би се избегла било каква могућност да се веже за цркву у Србији, или Хабзбуршкој монархији. До 1882. су обустављени покушаји кроатизовања службеног језика, али и политика стварања вештачке босанске нације у својој дубљој основи није могла прикрити такве намере. Од 1880. долазе Језуити у Босну и Херцеговину, који ће са присуством надбискупа Штадлера од 1881. на престолу сарајевске надбискупије корак по корак освајати нова упоришта.

Формално је овај колосални напор водеће елите Хабзбуршког царства да иза 1878. изгради неку подлогу на којој ће моћи тражити формулу за спасавање и опстанак, правдан сталном опасношћу од панславизма. Иако то није било без сваког основа, мора се закључити да је управо без основа био покушај да се у томе ствари преувеличавају. Преношење престонице славјанофилског покрета у Београд иза 1878, није значило и пораст његовог утицаја. У словенском свету, посебно Русији и Бугарској, јед-

¹² Милорад Е км е ч и ћ, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, стр. 403.

ва је неко био и свестан шта се ради у кругу око Миће Љубибратића. Сви су гледали преко његових леђа, према кругу око генерала Скобелева у Русији и сматрали да је до праве промене у традиционалном панславизму дошло управо у том кругу, а не изван њега.

Поред устанка у Херцеговини 1881, у коме учествују православни Срби и муслимани, обе стране са посебним виђењем правих циљева за које проливају крв, постоје немири на грчком простору. Још нису биле завршене промене граница око Црне Горе, нити је решена судбина Рашке области. Албанци и муслиманско становништво се противи овим променама и на подручју Јањине. Велике силе су на неједнак начин заузимале став према могућим исходима ових сукоба. Гледстон у Британији је стајао на челу великог либералног покрета „Малоенглеза“ („Little Englanders“). Он је писао да „колонијално царство за нас нема користи“.¹³ Од „Меморандума о колонијама“, који је вероватно написао 1851. он полази од тога, да однос са колонијама мора бити узајамна корист. „Ми смо узнемирени кад сада гледамо да узајамно осећање није увек онако какво би требало да буде између мајке и деце.“¹⁴

Из оваквог његовог става о сопственој домовини, произилазила је и његова политика на Балкану. Настојао је да онемогући анексију Босне и Херцеговине од стране хабзбуршке монархије, са негодовањем примио проглашење војног закона у Босни и Херцеговини, што је био основни повод устанку Срба у Кривошијама и Херцеговини. Гледстон је настојао да искористи Штросмајерову критику ригидности католичке цркве, која је управо од тада почела да вене пред све већим његовим ангажовањем у корист ширења и јачања католичанства на Балкану.

Више него од панславизма, Бизмарк је под тим изговором страховао од могуће револуције Грка, што би без сумње изазвало промену става Русије на Балкану и одрицање од попуштања које је она учинила Аустро-Угарској на Берлинском конгресу 1878. „Панславизам је – каже он – са својим револуционарним циљевима опасан за обе силе, за Аустрију чак и више него за нас, а највише за руско царство и његову династију. Револуционисано словенство са, или без, руског цара на његовом челу, би морало постати савезник револуционарних елемената не само у Француској, него у Италији и Шпанији, чак можда и у Енглеској. То се види већ у Енглеској у Гледстоновој доктрини“.¹⁵

Ово је време када српско јавно мњење ствара целу индустрију писања политичких петиција Гледстону. Али управо то је више одмагало славано-филском покрету у његовим напорима да се демократизује и трансформише. Политика Русије се споро мењала, а када се мењала то је било у сми-

¹³ John S. Galbright, *Myths of the „Little England” Era*, „The American Historical Review”, Vol. LXVII, No 1, October 1961, стр. 38.

¹⁴ *Истио*, стр. 38.

¹⁵ W.N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, London, 1956, стр. 194.

слу тражења „кључева од сопственог дома”, како су се мореузи Босфор и Дарданели све више називали. Те је кључеве могла да да само Аустро-Угарска. Одатле и руско поновно приближавање Аустро-Угарској и обнова Савеза трију царева 18. јуна 1881.

Србија, Грчка и Румунија су одмах похитале да се приближе бечком двору сопственим напором више него уз руско сумњиво посредништво. Русија је у обнови савеза три цара допуштала могућност анексије Босне и Херцеговине, уз право контроле уједињења Бугарске и Источне Румелије у једну државу. Поред страховања од нејасноћа шта руски цар стварно хоће, ту је и још страх од могућности ширења бугарске државе. Само десет дана по обнови Савеза три цара, Србија је 28. јуна 1881. склопила тајни савез са Аустро-Угарском. Румунија је то урадила две године потом. Само је неколико људи из околице Милана Обреновића била о овоме обавештена. За наредних осам година, до 1889, Србија се овом тајном конвенцијом обавезала да „без претходног споразума са Аустро-Угарском, Србија неће преговарати о политичким уговорима нити ће такве уговоре закључивати ни са којом страном државом”.¹⁶ Није Србија била сама која се предавала у руке хабзбуршком цару склапањем неповољног трговачког уговора и тајне конвенције, то су радиле и све друге балканске земље. Црногорски кнез је 1882. добио 100.000 форинти за гушење Херцеговачког устанка.¹⁷

Ове промене на Балкану су биле праћене унутарњим померањима у националним политикама појединих држава које су све више постајале зависне од аустро-угарске контроле. У октобру 1880. либерали Милана Ристића су били замењени владом Прогресивне партије, коју подржава Милан Обреновић. То је припремано ранијим померањима и општим тоњењем српског јавног мњења због држања Русије. И пре него је Калноки преузео кормило хабзбуршке спољне политике, Хајнрих Хајмерле је томе утирао пут. Овај успех да се српски двор тајном конвенцијом обавезе да неће склапати никакве спољне уговоре са страним државама, сматрао је највишим достигнућем своје државе.¹⁸

У писмима које је Федерико Шабо објавио 1950, се садржи цела динамика припрема стварања Тројног савеза Аустро-Угарске, Немачке и Италије. Папа Леон XIII је потанко обавештаван о овоме. У писму од 6. децембра 1883. хабзбуршки цар га је обавестио да је основа стварања савеза са Немачком у „великим начелима конзервативизма и поретка”. Тражио је од њега да попусти конзервативној страни у Италији, јер је и она угрожена од субверзивних елемената, јер су „непријатељи Свете Сто-

¹⁶ Ferdinand Hauptmann, *Austro-ugarska politika, Trojecarski savez и Tajna konвенција 1881*, Godišnjak Društva istoričara BiH, IX, Sarajevo, 1957; Гргур Јакшић, *Тајна конвенција (1881-1889)*, у *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

¹⁷ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924, стр. 464; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, II, стр. 372.

¹⁸ F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austro-Hungary 1866-1914*, London, Boston, 1972, стр. 122.

лице и папства управо и наши, а ниједна влада нема директних могућности да их сузбија”.¹⁹ Преко аустроугарске окупационе администрације у Босни и Херцеговини Ватикан ће добити преко потребни, а најоданији од свију, инструмент директног контролисања политичког, црквеног и социјалног развоја балканских народа.

Без обзира што је основа за оптужбе званичне хабзбуршке политике, да се панславизам на јужнословенском подручју представио као озбиљна континентална европска опасност, то је ипак послужило као замена за мрамор који би био уграђен у тако озбиљан и далекосежан споменик светске дипломатије онога времена. Није безначајна ни околност да су водећи министри иностраних дела у Бечу пореклом били Мађари. Гроф Андраши, берони Калај и Аугуст Калноки након 1881, имали су и националних разлога да страхују од завере руских и српских панслависта на подручју Војводине. Они су и тако муку мучили како да у замишљеним границама Угарске краљевине, која је представљала другу страну дуалистичког федерализма монархије, скрпе мађарску и католичку већину становника. До 1910. ту Мађари неће имати већину и само је висока цена њихових магнатских породица на дипломатским берзама европске и светске политике, могла бити неки доказ да је то мађарски национални простор. Још мање се могло доказивати њихово етничко право на тако велики териториј. Сви свесни Мађари су се тада бојали да се хабзбуршки царски брод одвећ не прекрца новим словенским покрајинама, које би мењали дуализам монархије. Одатле је код њихових политичара процветала тако наивна, плитка и неуверљива идеологија по којој су хтели да наметну веровање да се нација у Босни и Херцеговини може вештачки створити. Да је то било могуће, они би је пре тога већ имали као свршену чињеницу у румунској Трансилванији.

Од закона о народностима 1868. Мађари легално стварају установе за помађаривање немађарске већине на територију њихове краљевине. Школски закон из 1879. захтева повећану бригу око учења мађарског језика. До краја века ће бити активно хиљаду државних школа, којима је задаћа мађаризовање немађарског народа. У Хрватској настоје да опонашају ове угарске политичке тековине. Ипак су били присиљени да признају постојање српског народа. Седам година је вођена борба, од 1880. до 1887, за доношење „Српског закона” у Хрватској. Коначним укључивањем бивше Војне границе у Хрватску 1881. Процент признатих Срба у покрајини се повећао од 7 на 26,3% укупног народа. То је тако велики удео, да би се у свакој демократској европској земљи, а Хрватска у то време није ни европска ни демократска, морало сматрати да од тога зависи формирање стабилне владе.

У преписци са Ватиканом (кардинал Јакобини), Калноки је настојао да католичка црква почне заједнички рад на Балкану против утицаја православља. У писму од 13. септембра 1883. се предлаже да Ватикан органи-

¹⁹ Federico Chabod: o.c.

зује верске мисије.²⁰ По новом положају православне цркве у Босни и Херцеговини хабзбуршки је цар имао право да предлаже постављање нових владика. Одмах након конвенције од 28. марта 1880, почиње сукоб око покушаја унијаћења. У Босну је дошао католички активиста и писац Криштоф Мијерошовски који је почео тајни рад око привлачења нових владика за унију. Васељенски патријарх је веровао да је зворнички владика Дионизиос попустио овим напорима католичке пропаганде за унију и настојао да га уклони са тог положаја.²¹ Српски владика Косановић, у сарадњи са руским званичним конзулом у Сарајеву, пише чланке по руским и српским гласилима, па је успео да од тога направи озбиљан политички проблем. Руски конзул у Сарајеву је Мијерошовског сматрао „емисаром без и најмање сумње овлаштеним од централне владе у Бечу”.

Калноки је коначно формулисао идеолошку основу ове његове политике на Балкану, у писму Калнокија у Ватикан 7. децембра 1883. Означено је као „поверљиво”, како га је 1950. објавио Федерико Шабо, придајући том документу изузетан значај за целу историју стварања Тројног савеза Аустро-Угарске, Немачке и Италије: „Принцип аутократије који је политички темељ Русије искривљен је двоструким правцем утицаја – најпре нетолерантним и агресивним карактером руске цркве, а затим пасивнираном сарадњом коју та црква показује према словенским националним покретима, или истински панславистичким и револуционарним тенденцијама ових последњих”.²²

У закључку би се морало потврдити раније изнесено становиште да је хабзбуршка званична политика на почетку овог периода своје власти на Балкану од 1878. до 1918. имала српски национални покрет као свог главног непријатеља, на оба та временска краја. Иза 1878. је то правдано завером православне цркве и панславизма, а 1914. иста се енергија улаже на сузбијање демократске идеје претварања Србије у средиште нове југословенске државе. Исти је циљ постојао 1878, као и 1914, али су друкчије историјске околности захтевале друкчија образложења и аргументацију. Након Берлинског конгреса се српски и руски панславизам оптужује да су револуционарни противник монархијског, конзервативног принципа државе основане на црквеној подршци коју јој нуди Света столица. Они европски војни савези који су на тим идеолошким основама стварани иза 1878, у мало промењеној идеолошкој клими ће почети велики светски рат 1914. Само су идеје и противници друкчије називани.

А где је ту краљ Милан Обреновић коме је овај научни скуп посвећен? Он је понудио само оквир времена и мотива у којима је српски национални фактор био готово дословно одсутан. Српски краљ је страховао од Русије, страховао од националне револуције, па завредео име најгорег српског владара у историји. Био је весели тамбураш под српским вешалима.

²⁰ *Истио*, стр. 259.

²¹ Милорад Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882*, стр. 320.

²² *Истио*, стр. 265.

BALKANS POLICY OF AUSTRIA-HUNGARY
IN THE AFTERMATH OF BERLIN CONGRESS 1878

by

Milorad Ekmečić

Summary

Traditional PanSlavic movement changes both its ideology, prior personalities and the center of organization. Belgrade temporarily became a new capital. At the same time objectives of the ideology was attempted in democratization. Former revolutionary Mićo Ljubibratić traveled to Italy to discuss the issue with Garibaldi. A secret „Il Patto italo – slavo” allegedly was put on paper. Territory was divided. Habsburg Ministry of Foreign Affairs believed that the Russian Orthodoxy was a new foundation for a revolutionary activity in the Balkans. Curia Romana was approached with the proposal of a better cooperation in the occupied territories – Bosnia, Herzegovina and the Region of Raška (Sancak of Novi Pazar). The attempts were done to stop cooperation between PanSlavic and PanIslamic circles. PanIslamism was newly organized after the Russo-Turkish war 1877-1878. A new organizational center existed in Sharifat of Mecca, secret organization extended around the Ottoman Ministry of War; money, political support and the war supplies were sent to Bosnia 1878, Kosovo and Albania 1878, Herzegovina 1882.

Чедомир Појов

КНЕЗ / КРАЉ МИЛАН И ЈОВАН РИСТИЋ

САЖЕТАК: Односи између Милана Обреновића, као кнеза и првог краља ослобођене Србије (1868–1889), и највећег српског државника тога доба Јована Ристића, били су нераскидиво повезани од доласка Милана на престо до Ристићеве смрти 1899. Пуни тензија, политичких и личних налагања, па и отворених сукоба ови односи карактеришу се двома чињеницама: нити је владар у најкритичнијим годинама историје Србије (за време првог и другог намесништва, источне кризе 1875–1878) могао без Ристића, нити је Ристић, упркос владаревим некоректностима и промашајима могао да се ослободи властољубивости и оданости династији Обрановић.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Милан, Јован Ристић, намесништво, Србија.

Нема много примера у историји, поготово српској, да је један владар толико дуго, блиско и плодносно сарађивао са својим најистакнутијим политичким неистомишљеником, као што је то био случај са кнезом и краљем Миланом и првим човеком српске политике у последњој трећини XIX века Јованом Ристићем. Ако се рачуна и његово малолетство (1868–1872) Милан Обрановић је, као кнез и краљ на српском престолу седео 21 годину. Међутим, и после добровољног одласка с владарског трона 1889. он је још више од десет година играо прворазредну политичку улогу у српској држави. За свих тих дугих година, прва личност у владарској орбити и на историјској сцени Србије, и кад је бивао на власти и кад је с ње уклањан, баш вољом четвртог Обреновића, Ристић је био присутан у мери која је вазда притискивала мисао и пажњу престола, терајући га да му се често враћа.

Ово и није чудновато. Јован Ристић је заједно с Карађорђевићем, Милошем, Илијом Гарашанином и Николом Пашићем једна од најчвршћих карика у ланцу континуираног израстања Србије од турског пашалука до модерне европске државе у релативно кратком историјском раздобљу, само десет година дужем од једног века.

Створивши себи угледно име и истакнуту дипломатску и политичку улогу у историји Србије још пре доласка Милана Обреновића на престо,

Јован Ристић је управо у његово време, с њим заједно – често против његове воље – достигао врхунац свог историјског домашаја, на којем се одржавао више од четвртине столећа. Тај његов домашај је и везан за дане кад је у јуну 1868. четрнаестогодишњег Милана Обрановића из школске клупе у Паризу, такорећи за руку, довео у Београд на кнежевски престо који му је обезбедио Миливоје Блазнавац. Од тих дана, кад је Ристић с Блазнавцем и старим Јованом Гавриловићем, постао намесник кнежевског достојанства,¹ па до дословно последњег Ристићевог даха, трајала је нераскидива веза двеју по свему различитих личности, које су одлучујуће утицале на путеве државног и историјског развоја Србије. Заједничка им је била само једна особина: властољубивост. Све друго их је раздвајало: године, друштвени и политички положај, политичке идеологије, карактери, морална начела, темпераменти, понашање, односи према обавезама које су имали на својим истакнутим местима у држави и народу.

Ако прескочимо овај тривијални податак о 23 године, колико је Ристић био старији од свог владара, па и чињеницу о, у оно време још несравњивој хијерархијској разлици између једног владара и његовог, макар и најистакнутијег министра, стижемо до најбитнијих и најдубљих извора њихове несагласности.

Суочени с првом и једином трајном особином владарске личности Милана Обреновића, коју је један његов савременик исказао лапидарном констатацијом да је код њега „стална била само нестабилност”², лакше ћемо разумети одсуство сваке његове, не само владарске и политичке визије већ и иоле конзистентног програма, идеологије и чврстих замисли у дневној политици. Недовољно и несистематски образован, без неопходног домаћег, а и владарског одгоја, Милан Обреновић, упркос бистрини ума, интелигенцији и брзини размишљања, није ни могао изградити срећен и заокружен систем идеја. Он заправо није познавао идеолошке и политичке системе свог времена, да о прохујалим и не говоримо. Добре моћи запажања и хитре реакције на догађаје, он је практична решења и одлуке доносио у лету и зато их брзо и мењао.

Постоји нешто што је у његовој владавини па и целокупном животу било трајно и стабилно. То су безобзирни егоизам, брига за очување династије и љубав према власти – али не ма каквој и вазда нечим ограничаваној, већ неограниченој и самовољној. Како није подносио уставна и политичка ограничења, није много марио ни за морална.

Кнез Милан је доспео на владарски трон онда кад се више није могло владати ни деспотски, како је владао кнез Милош, ни апсолутистички као кнез Михаило. А он је управо желео да следи те узоре. Зато је био огорчен на Устав из 1869. који је донет за време његовог малолетства и за чије идеје и прописе је окривљавао, додуше с правом, Ристића. Због

¹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934, 21–35; Чедомир Попов, *Србија на путу ослобођења 1868–1878*, 48–49.

² Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књига друга, Београд 1924, 401.

претварања Србије у уставну монархију био је трајно киван на Ристића. Милан није хтео да буде краљ који краљује, већ који влада. Ристићу блиском, једном од првих либерала, Владимиру Јовановићу он је говорио како га Устав 1869. „везује”. По њему бих ја, вели, могао само да потписујем указе и да идем у лов. А ја хоћу „да својим искуством и знањем (sic!) активно учествујем у свим државним проблемима Србије”.³ Кад се овако разматао „искуством и знањем” имао је 25 година и једно осредње познавање друштва. Имао је у изобиљу нечег другог: политичког лукавства, умешности да се послужи људским слабостима, фриволности и неодговорних поступака.⁴

Из ових разлога кнез односно краљ Милан је употребио много политичке довитљивости и закулисних игара да ослаби ауторитет и положај Јована Ристића и кад га је држао на власти и кад је с ње био удаљен. Током свих тих игара против Ристића, као браниоца уставности, Милан се служио његовим политичким противницима: староконзервативцима до 1875. а младоконзервативцима („напредњацима”) чим су се они конституисали 1880. И то је чинио демонстративно. На крају неће у политичком сахрањивању Ристића зазирати ни од својих крвних непријатеља – радикала.⁵

Са оваквом неуставном аутократском тежњом, а неретко и праксом, кнез и краљ Милан није ишао у корак са преовлађујућим идејама европске политике последњих деценија XIX века.⁶

За разлику од Милана Обреновића, Јована Ристића је одликовала постојаност и трајност политичких уверења и опредељења. Прихватајући током 60-их година начела умереног европског либерализма, Ристић је сматрао да их мора прилагођавати условима неразвијеног аграрног друштва у Србији. То је значило редуковање одређених права и слобода грађана уз очување најважнијег либералног принципа модерне европске државе: „Да закон буде највиша воља у Србији”. То је подразумевало уставни поредак у којем би народна скупштина ограничавала права круне, а министрима наметнула политичку одговорност за све мере извршне власти. Владару се остављају сва права законодавне и политичке иницијативе, али се оне не могу спровести без сагласности владе и премапотписа њеног шефа или ресорног министра. Отуда је владар ослобођен сваке одговорности, али она пада на владу и њене чланове. У српским друштвеним условима, влада има и посебне задатке, а не само посредовања између кнеза / краља и народа преко Скупштине. Њен задатак је да води Скупштину и да преко ње политички усмерава српски народ. Тиме та бирократска структура заправо остварује деобу власти с владаром али не одбија ни сарадњу с народним

³ Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао проф. др Василије Крстић, Београд 1988, 455.

⁴ Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004, 468–470.

⁵ Сл. Јовановић, *н.д.* књ. II–III, на више места; Ж. Живановић, књ. I–III, на више места.

⁶ Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005, 589. и даље.

представништвом.⁷ Ристић је искрено веровао да се у Србији само на тај начин може остварити либерално начело „Ништа о народу без народа”. Био је исто тако искрен и кад је говорио да никада не би желео да буде министар без одговорности. И као министар и као председник владе, презимао је на себе одговорност за све владарске одлуке које је и сам потписао. Јер је, тврдио је, потписивао само оне одлуке у чију исправност и законитост је и сам веровао. За своје поступке није тражио заштиту у кнежевом и краљевом ауторитету, како је то замерао напредњацима. У својим поступцима Ристић није журио. Није статично и непомирљиво конзервативно гледао на друштвена збивања. Био је спреман и на промене и на реформе, мада је од њих зазирао. Зато је читавог живота остао привржен „правцу умереног корачања” и у том погледу био је сушта супротност свом владару и многима који су му замерали спорост у спровођењу реформи. Никад не треба народу давати нешто данас што ће му се морати одузети сутра.⁸

Са таквим умерено либералним начелима заснованим на Уставу и законитости која су кочила владарску самовољу, Ристић није могао задобити наклоност Милана Обреновића, тим пре што је постојало још једно круцијално питање које их је раздвајало. Реч је о националним интересима српског народа. Стављајући испред сваког државног и националног интереса, интересе своје особе и своје династије, кнез и краљ Милан је и у овом погледу био колебљив и недоследан. Његово национално осећање било је површно, да би се често спуштало до саме границе равнодушности, па и спремности да га жртвује.⁹

Јован Ристић је, као и највећи део српских либерала с обе стране Саве и Дунава, био стабилан и доследан националист у најбољем смислу те речи. Од тренутка ступања у јавни политички живот, па до самог његовог краја, он је борбу за интересе српског народа сматрао првом тачком својих идеја и своје акције. А прва тачка његовог националног програма било је ослобођење и уједињење целог српског народа. За то се залагао као седамнаестогодишњи члан Друштва младежи српске, али и као творац Либералне странке у чији је програм из 1881. као најважнији задатак написао: „Унутра народно благостање и слобода, а споља државна независност и ослобођење и уједињење осталих делова српства”.¹⁰ И у залагању за ове циљеве Ристић није био спреман на неодмерене и непромишљене кораке. И овде је тражио опрезност, умереност и поступност. Рачунао је пре све-

⁷ Драган К. Николић, *Устав од 1869 („Намеснички устав”)*, Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Београд 1988, 81–88; Љубица Кандић, *Уставноправни развој Кнежевине и Краљевине Србије (до 1918. године)*, Уставни развој Србије у XIX и почетком XX века (Зборник радова), САНУ, Београд 1990, 21–22.

⁸ Сл. Јовановић, *н.д.* I–III, Ж. Живановић, *н.д.* I–IV, на више места.

⁹ Исто: Гргур Јакшић, *Тајна конвенција (1886–1899)*, у: Гргур Јакшић, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 70–142.

¹⁰ Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и ситуијуи српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 121–126, 167.

га на дипломатска средства, али, слично многим другим српским либералима, испољавао је, у појединим ситуацијама, и спремност на примену метода националне револуције. То је показао у два кратка, али кључна, раздобља свог живота и своје делатности: у револуцији 1848. и у источној кризи 1875–78. Залажући се за рат против Турске, истицао је начело: „За све, све се баца на коцку”.¹¹ Ни тада нити је био политички хазардер, нити непромишљена, заслепљена револуционарна усијана глава која јури своју фатаморгану. Добро је проценио да се треба опробати са Турском: ако успемо, Русија ће спречити да нам друге силе пониште успех; ако не успемо она ће нас избавити од пропасти. Прва процена се показала делимично, друга потпуно тачном.

Национални програм Јована Ристића, спровођен различитим начинима и средствима у више наврата је упадао у раскорак с погледима и поступцима кнеза Милана. Године 1872/73. Ристић је спречио кнеза да иде на вазалско подворење султану, али га је кнез, под несносним притиском великих сила, а и сам противан рату, у јесен 1875. са целим његовим Акционим министарством оборио с власти.¹² Наредног пролећа Ристић га је преломио преувеличаном претњом револуцијом у земљи.¹³ У току првог рата између кнеза и Ристића трајале су готово сталне несугласице и оштри неспоразуми, а кад је рат изгубљен кнез је, у дослуху са страним силама, покушао да поново руши владу и на њу превали кривицу за пораз. Преплаћен, међутим, за свој властити положај од набујалог народног незадовољства израженог у Великој народној скупштини 1877, код те исте владе завапио је за помоћ. Спашавајући и себе, Ристић и остали министри су му је и пружили.¹⁴ Тек после тога кнез је, како рече Ристић, постао „култантан”.¹⁵

Потпуни склад између кнеза Милана и Јована Ристића у спољњој политици трајао је кратко, али у најважнијим питањима из 1877–78: у време другог српско-турског рата, Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса. Притиснути крајње неповољним међународним околностима, кнез и његов водећи министар били су сагласни да се у одбрану ратних тековина Србије, треба ослонити на најопаснијег суседа – Аустро-Угарску. То је значило удаљавање од дотадашње заштитнице, али сада неверне и немоћне Русије. Захваљујући у највећој мери овој преоријентацији, Србија је на Берлин-

¹¹ Јован Ристић, *Српски конзервативци, Одбрана и кријшка*. У: Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године, Приредио, увод и коментаре написао Чедомир Попов, Београд 1997, 111.

¹² Ч. Попов, *Србија на њују ослобођења*, 104–108.

¹³ Славенко Терзић, *Рајт против Турске или револуција у земљи. Aide-memoire Јована Ристића из 1876. године*, Мешовита грађа, Књ. XVII–XVIII, Историјски институт, Београд 1988, 179–183.

¹⁴ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским рајтовима 1876–1978*, Живот и рад Јована Ристића (Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године), САНУ, Београд 1985, 55–79.

¹⁵ *Писма Јована Ристића Филију Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880*, Београд 1931, 245–246.

ском конгресу стекла државну независност и територијално проширење.¹⁶ Међутим, да је и ова сагласност носила у себи скривени разлог новог дубоког неспоразума, па и разлаза, двеју водећих личности српске политике брзо ће се показати. Док је, наиме, кнежево окретање од Русије за њега било стратешко, трајно и неопозиво потчињавање Аустро-Угарској, за Ристића је то била тактичка мера на одређени рок. Зато ће Ристићев отпор да се после Берлинског конгреса Србија потпуно препусти диктатима и уценама Беча и Пеште дефинитивно пореметити његове односе с кнезом, а 1880. и његов дужи одлазак с власти. Кнеза ће тај разлаз одвести у Тајну конвенцију 1881. и прихватање сакаћења тек стечене државне суверености Србије, у замену за Кајзерову одбрану његове личности и династије од могућег незадовољства властитог народа.¹⁷

Последње Ристићево дубоко неслагање са спољно-политичким поступцима краља Милана био је потпуно ирационални напад на Бугарску 1885, али то неслагање у датом тренутку није имало практичног дејства.¹⁸

Већ ови многобројни политички отпори Јована Ристића, његовим брзоплетим или са стране изнуђеним поступцима, а још више Миланова склоност самовољној и неуравнотеженој унутрашњој политици били би довољни за владарево неразумевање и нетрпељив однос према држању и схватањима овог великог државника. Али, на све то долазила је и дубока лична антипатија овог Обреновића према Ристићу, која је понекад била значајнија од политичких неразумевања. Миланово очевидно и трајно нерасположења према себи, Ристић је тумачио као уобичајену мржњу „пупиле према татору”. Било је, може бити и тога. Али то што је, према речима Драгише Станојевића, Ристићева „бескрајна особа запремала Србију од Дрине до Тимока”, много је више једило владара. Милан је волео снисходљивце и удворице, а самоуверени и вечно надмени Ристић то није био. Он владару није желео да се додворава „него да му импонује”. Он ни на двору није тражио „популаритет, већ ауторитет”. Милан је то тумачио као непоштовање своје владарске величине. Омаловажавања других држао је као своју искључиву привилегију. Фривољан и неутажан какав је био, рекао је једном приликом: „Кад је тај човек поред мене ја сам у неком чудном расположењу. Његова хладноћа и очевидно старање да ми импонује и држањем и говором, мене толико надраже, да ми дође воља да га ухватим за бакенбарте, добро продрмусам и подвикнем му: „Еј море, ти заборављаш да сам ја господар, а ти државни слуга”.¹⁹

Ристић то није заборављао. Убеђени монархиста, искрено одан династији Обреновић, био је лојалан и према кнезу и краљу Милану. Није једино прихватао да се покоравља сваком његовом хиру и захтеву.²⁰ То му је

¹⁶ Владан Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд 1890.

¹⁷ *Историја српског народа*, Шеста књига, први том, Београд 1983, 50–61.

¹⁸ *Исто*, 84–85; Стојан Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе, Мемоарски листићи*, Годишњица Николе Чупића, Књига XXVII, Београд 1908, 40–49.

¹⁹ Сл. Јовановић, *н.д.* I, 280–281.

²⁰ Од самог почетка кнез Миланове самосталне владавине он је умео да му се отворено супротстави. Карактеристичан је њихов разговор из 1873. у којем је кнез стао да ружи и

у једном писму из 1886. и директно саопштио: „Ви сте ми више пута у разговору рекли: ‘Ми смо један с другим ломили копља’. Ја сам доиста, Господару, ваша копља чешће осећао, али ја никада нисам имао претензију, да ломим копља са владоцима. Ви сте Краљ, а ја грађанин, и држим се у тим границама, али се ја не могу одрећи ни себе, ни својих убеђења. Одавно сам ја научио самостално да мислим. Не треба заборавити, да сам ја још 1852. положио докторат на једном од првих Универзитета немачких, који је ових дана светковао пет векова свога бића”.²¹ У томе је цело објашњење Ристићевог односа према владару: он је знао где му је место, али је умео да цени, па и прецењује сопствене вредности.

Природу односа кнеза / краља Милана и Јована Ристића одређивала су, дакле два чиниоца: лични и политички. Код владара је често на површину избијао лични мотив, код Ристића увек политички. Међутим, уз сву личну нетрпељивост Милан није потцењивао Ристића: „Ја ценим његов таленат, његова знања, његово искуство, његову енергију а и његову часност”.²² Захваљујући томе, умео је, у неким критичним тренуцима своје владавине, да му се обраћа за помоћ и да му поверава најодговорније задатке: у великом личном и политичком шкрипцу после изгубљеног првог рата против Турске, у не мањој кризи након пораза од Бугарске 1885/86, у сукобу с краљицом 1887/88, у својој пролазној и привидној решености да Уставом 1889. Србији даде широке политичке реформе, на послетку у поверавању Ристићу положај првог краљевског намесника, као најпоузданијем чувару Обреновићевског престола после абдикације 1889.²³ Чак ће од Ристића на самртничкој постељи, после ивандањског атентата 1899. затражити мишљење како да поступи према радикалима. Властољубац какав је био, Ристић му се најчешће одазивао, правећи тактичке компромисе са својим уверењима и начелима, али не напуштајући их никада до краја и не показујући се снисходљивим према владару. Кад је на пример, стао на краљеву страну у његовом сукобу с краљицом Наталијом, то јесте било мотивисано његовом политичком тежњом да се приближи краљу и повећа своје изгледе за повратак на власт, али и његовим личним конзервативним погледима на дужности жене у браку и породици. Признања која је на овај начин стекао код незахвалног Милана била су пролазна, а презрење краљице Наталије било је трајно.²⁴ То му се светило тиме што је после оваквих услуга Обреновићима најчешће бивао изигран и с највећом незахвалношћу изврђаван бесним нападима. Последња његова услуга кад је, немоћан оптужује тек преминулог Миливоја Блазнавца. На то му је мргодни Ристић узвратио: „Ја не знам шта је покојни Блазнавац мислио и какве је он намере и амбиције могао имати...Али једно што знам, и што је скоро извесно, то је: да ваша светлост не би седела овде где седи, да у моменту смрти Кнеза Михаила није било тог истог Блазнавца”. Ж. Живановић. н.д. I, 871.

²¹ *Истио*, II, 322.

²² *Истио*, II, 179.

²³ *Историја српског народа*, VI/1. 93–94.

²⁴ Ж. Живановић, н.д., III, 73–77; Краљица Наталија Обреновић, *Моје усвојене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 94–95, 101, 212.

и да говори, цедуљицом написаном дрхтавом руком, саветовао краљевима Милану и Александру „најстрожији поступак” према радикалима, попут оних из 1868. и 1878. оставила је на његовој, у целини светлој, историјској успомени једну тамну мрљу. А он је умирао уверен да се тако спасава династија.²⁵

Зашто у ствари кнез и краљ Милан тако трајно и упорно није подносио Јована Ристића? Зато што је Ристић био најизразитији чинилац стабилности уставног режима у којима владалац не може самовољно и аутократски да влада. А Милан је баш то хтео. Стога су му били потребни, или потпуно покорни министри, или нестабилност и стални сукоби политичких снага у којим би он арбитравао и на тај начин остваривао своју доминацију на врху државне власти.²⁶ Али, управо на то што је код Ристића највише мрзео, у критичним тренуцима се позивао и поуздавао. Именујући Краљевско намесништво приликом абдикације 1889. он је Ристићу писао: „Поверавајући вашој и њиховој (Протићевој и Белимарковићевој) доказаној оданости народној династији Обрановића, вашем заједничком осведоченом патриотизму и државничком искуству, судбину Отаџбине, ја сам пун поуздања да ћете ви, који сте једну сличну мисију часно и успешно извршили, као и ваши другови, овом важном и великом позиву одговорити на потпуно задовољство нашег младог Краља, на корист наше Отаџбине и на дилу народне династије, која је свагда била срећна, што је могла рачунати на љубав и оданост народа српског и првих његових синова”.²⁷

Краљ Милан је умео да подиђе људима и да се њима користи.

У својој сталној несталности и несрећности, он је једва годину и по дана после повлачења с престола испољио силну жељу да се поново докопа власти у Србији. Жалећи се да су га радикали „свели на нулу”, он је завапио Ристићу: „Дајте ми власт, било у једној, било у другој форми, па да ја рашчистим са овим стањем, ако ви нећете”. Колико Милан непостојан и склон незаконитим поступцима, толико Ристић постојан и одан Уставу, енергично му је одговорио: „Ви знате да сам ја био последњи који сам пристао на то да ви абдицирате... Говорили сте ми... да ви познајете себе врло добро, да ви по овом новом Уставу не можете издржати са Радикалима...а да само ми који смо постали Намесници, људи старији, сталоженији и да ћемо умети боље удесити и провести ствар до пунолетства Краљева.

Е па, лепо, сад нас пустите да владамо како умемо и можемо и немојте нам правити нове тешкоће.

А што се тиче предаје власти, о којој говорите, то молим да примите на знање: да ако дође до тога да ми пре уставног рока мораднемо предати

²⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Књига II, Сабрана дела Слободана Јовановића, Том 7, Београд 1990, 101–102.

²⁶ М. Пироћанац, *н.д.* 468–470, и на више других места.

²⁷ Ж. Живановић, *н.д.* II, 399.

власт, онда то нећете бити ви, већ Велика Народна Скупштина, којој ћемо власт предати, а она, после, нека је повери коме хоће”.²⁸

Краљ Милан му ово неће опростити. У дослуху с тим истим мрским радикалима удесиће 1893. бруталан и понижавајући изгон Ристића с намесничког положаја и неуставно проглашење шеснаестогодишњег сина Александра за краља иза кога је он био *deus ex machina*.²⁹ Али ни то га неће задовољити. Пошто је у међувремену трговао с радикалима и за замашну суму се одрицао и српског држављанства, „гроф од Такова” се, уз помоћ сина и опет с краљевском титулом вратио у пометену Србију и наметнуо јој се као свемоћни политички фактор. Из тог положаја бесно је нападао „првог Намесника”, као узрочника српске несреће. На Ристићеву изјаву да га се ти напади не дотичу, јер је с екскраљем односе завршио 1. априла, Милан је припретио: „Шта хоће тај господин Ристић. Зна ли он да у забрану Обреновића има још доста церића?!”³⁰

За последњи израз Ристићеве оданости тим истим Обреновићима 1899. краљ Милан му се одужио кратким опроштајним говором на опелу у Саборној цркви.³¹ *Finita la Comedia*.

PRINCE/KING MILAN AND JOVAN RISTIĆ

by

Čedomir Popov

Summary

From the moment when the under-age Milan Obrenović was declared the Serbian prince (1868) till the death of Jovan Ristić (1899), these two great persons of the Serbian history from the second half of the 19th century were intrinsically related. There were numerous disagreements among them both in the internal and foreign policy. Milan Obrenović opted for an autocratic government and self-will, Ristić for a constitutional and parliamentary rule; Ristić was firm in the national policy, ready even for energetic foreign policy activities, Obrenović IV had flexible national feelings and was very lenient to foreign pressures. In addition, the King felt a strong personal animosity toward the haughty and vain Ristić, though aware of his political abilities and his loyalty to the Obrenović dynasty. In spite of such, sometimes deep differences which also led to conflicts, these two historical figures could not do without each other. Aware of his role in preserving the Obrenović throne, Prince and King Milan could not do without Ristić's help in the most critical years of his rule – at the time of the eastern crisis in 1875–78, of the struggle for the sovereignty of Serbia, in the conflict with the Queen Natalia, in the preparation of the Constitution in 1888. and in the appointment of regency for his son Aleksandar after King Milan's abdication in 1899.

²⁸ *Истито*, III, 57–58.

²⁹ Сл. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 193–200.

³⁰ Ж. Живановић, *н.д.* III, 257.

³¹ *Истито*, IV, 142–143.

Still, he was drastically ungrateful and unfair toward Ristić. A great pursuer of power and fully certain about the mission of the Obrenović dynasty, Ristić disregarded all these insults, though he was never submissive and unquestioningly obedient toward the ruler; he kept a dignified attitude and adhered firmly to his principles.

Василије Ђ. Крестић

КРАЉ МИЛАН И ЈОСИП ЈУРАЈ ШТРОСМАЈЕР

САЖЕТАК: Суштински односи између кнеза и краља Милана са Штросмајером током осамдесетих година XIX века сводили су се на питање ко ће стајати на челу Римокатоличке цркве у Србији и када и на који начин ће бити склопљен конкордат између Србије и Ватикана. Још као кнез, а потом и као краљ, Милан је сматрао да Србија, водећи рачуна о државним и националним интересима, треба да уреди своје односе са Ватиканом. Међутим, од првог дана он је био против тога да било који аустријски бискуп у Србији треба да има духовну власт над њеним римокатолицима. Штросмајеру је био циљ да у Србији учврсти римокатолицизам а Српску православну цркву да уз помоћ уније подреди папи. Због тога су се кнез, тј. краљ Милан и Влада Србије трудили да избегну Штросмајера као могућег преговарача о склапању конкордата с Ватиканом. Иако је Штросмајер то знао, није одустајао од покушаја да се наметне Србији као посредник у преговорима с Римом. Супротстављени ставови око начина уређивања положаја римокатолика у Србији дубоко су пореметили односе између краља и бискупа. Краљ је желео да се ослободи Штросмајера као апостолског викара Београдско-смедеревске епископије. Између осталог и због тога бискупу је стављено до знања да је за Владу Србије *persona non grata*. Са своје стране Штросмајер је оштро осуђивао краља и његове поступке, при чему није бирао речи којима га је у свему неповољно оцењивао и обезвређивао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Милан, Јосип Јурај Штросмајер, Ватикан, Српска православна црква.

Најранији подаци који се тичу односа бискупа Штросмајера и кнеза Милана потичу из времена Велике источне кризе 1875–1878. године. Кад је избио устанак у Херцеговини Штросмајер је првих дана августа 1875. примио поруку из Београда да кнез Милан жели с њим да се састане.¹ Ради тога бискуп је намеравао у првој декади септембра да крене у канонску визитацију и том приликом да посети Београд.² Од тог пута и сусре-

¹ Штросмајер Рачком, 8. VIII 1875, F. Šišić, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knj. I, Zagreb 1931, 368.

² Штросмајер Рачком, 14. VIII 1875, *Истио*, 370.

та с кнезом одвратио га је Рачки, сматрајући да од договора с Миланом неће бити никакве користи.

Кад се устанак у Херцеговини а потом и у Босни разбуктао, а Аустроугарска се није умешала у решавање кризе, што је бискуп желео и очекивао, његове наде у Монархију, као и више пута раније, биле су изневерене. Разочаран због тога и озлојеђен на Мађаре због њихове протурске а противхрватске и антисловенске политике, с нестрпљењем је очекивао да Србија започне рат против Турске. Љут на кнеза Милана што с ратом отеже, написао је да он „сиром [..] не има толико ума, колико би требало“ да схвати шта мора да чини. Сматрао је да је кнез изгубљен а да је српска влада либерална и да је за акцију. Био је огорчен на Антонија Орешковића зато што је кнезу поднео меморандум којим је покушао да докаже да Србија не би требало да започиње рат.³

Суштински односи између кнеза и краља Милана са Штросмајером током осамдесетих година сводили су се на питање ко ће стајати на челу Римокатоличке цркве у Србији и када и на који начин ће бити склопљен конкордат између Србије и Ватикана. Још као кнез, а потом и као краљ, Милан је сматрао да Србија, водећи рачуна о државним и националним интересима, треба да уреди своје односе с Ватиканом. Међутим, од првог дана он је био против тога да било који аустријски бискуп у Србији треба да има духовну власт над њеним римокатолицима.⁴ У разговору који је током јула 1881. водио у Бечу с нунцијем Ванутелијем кнез је изјавио да Кнежевина као независна држава не жели „да владика католика у Србији [..] буде постављен од страног владара“. Независна Србија желела је да има независну римокатоличку организацију, да њене римокатоличке вернике ослободи јурисдикције ђаковачког бискупа. Баш у то време Штросмајеров углед у Србији био је веома пољуљан. Он је изгубио дотадашње поверење Београда између осталог и стога што се 1881. и 1882. огласио окружницама о светом Ђирилу и Методију, којима је изазвао оштре реакције у редовима Српске православне цркве. О тим реакцијама ондашње новине много су писале. Јавност је о свему била добро обавештена и знала је да је Штросмајеру био циљ да у Србији учврсти римокатолицизам, а Српску православну цркву да уз помоћ уније подреди папи.⁵ Због свега тога кнез Милан и Влада Србије трудили су се да избегну Штросмајера као могућег преговарача о склапању конкордата с Ватиканом. Иако је Штросмајер то знао, није одустајао од покушаја да се наметне Србији као посредник у преговорима с Римом.

Поводом проглашења Краљевине Србије бискуп је послао честитку краљу Милану и препоручио му да у погледу католика у Србији са Светом

³ Штросмајер Рачком, 15. X 1875, *Исто*, 381.

⁴ С. Новаковић, *Католичка црква у Србији. Писма владике Ј. Ј. Штросмајера из 1881–85*, Архив за правне и друштвене науке, књ. III, бр. 4, 279, 280.

⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан 1804–1918*, Краљево-Крагујевац 1990, 233–235.

столицом склопи уговор који би одговарао обема странама. Краљ је одговорио Штросмајеру и прихватио је његове услуге у пословима око уговора с Ватиканом. Бискуп је планирао да током маја 1882. посети Београд и новом краљу и његовој породици честита „на дичном наслову коју су он, са својим предшасницима, и племенити народ његов готово бескрајним жртвама заслужили“, али је желео и да убрза послове око конкордата.⁶

Штросмајер није успео да отпутује у Београд и „поклони се његовом величанству“ јер му то, како је обавестио Стојана Новаковића, околности нису дозволиле.⁷ Међутим, поводом проглашења Краљевине он се 14. марта јавио министру Стојану Новаковићу и у послу око конкордата понудио је Србији „сваку могућу припомоћ“.⁸ Краљ Милан и Влада Србије и овог пута заобишли су Штросмајера као посредника и као преговарача о конкордату. Посредством нунција Ванутелија влада је започела директне преговоре с Ватиканом. Штросмајер је у тим преговорима, који нису уродили плодом, остао по страни, као заинтересовани посматрач, који у том тренутку као могућ посредник и преговарач није одговарао ни Србији, ни Аустроугарској.

За време боравка краља Милана у Бечу, септембра 1884, суверен Србије састао се с нунцијем Ванутелијем и Штросмајером. После разговора с нунцијем, у којем је било речи о начину на који треба решити римокатоличко питање у Србији, краљ је закључио, како је обавестио председника владе и министра иностраних послова Милутина Гарашанина, да би из свега што произлази из његових договора с Ванутелијем, главна добит била та што би се Србија „на веки веков курталисала Штросмајера, који као владика за Србију никад није био признат“.⁹

У разговору краља са Штросмајером такође је кључна тема била о конкордату. Закључено је да се договори о том питању наставе кад бискуп те јесени буде дошао у Београд. Задовољан исходом разговора о конкордату с краљем, Штросмајер је о томе, између осталог, написао Новаковићу: „Њ. величанство говорило је о тој ствари тако лијепо, тако племенито и великодушно, да је била милина управо слушати га. Ја сам, хвала Богу, од кад сам Викаром апостолским у Србији, увијек био задовољан, највише пако у новије и најновије доба, овим пако посљедним говором извољело је Њ. Величанство све своје дојакошње милости и великодушности потврдити и запечатити. Хвала му! Бог му стотруко ту доброту платио! Да је само до њега и Вас с једне, с друге пако стране мене, ствар би се доиста брзо довршила; барем би се живе клице положиле, на које би све оно проникло што великодушности и одговара [...].¹⁰ Међутим, бискуп није те јесени дошао у Београд. Убрзо после аудијенције код краља Милана,

⁶ *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, Zagreb 1999, 195.

⁷ С. Новаковић, *н. д.*, 354.

⁸ *Истио*, 353, 354.

⁹ Љ. Дурковић-Јакшић, *н. д.*, 277.

¹⁰ С. Новаковић, *н. д.*, 360.

Штросмајер се састао с грофом Калнокијем, аустроугарским министром спољних послова, који је бискупу саопштио став владе да он нема потребе да иде у Београд јер је положај римокатолика у Србији, по њеној оцени, такав да га не треба мењати.

Да се односи између краља Милана и бискупа Штросмајера у великој мери поремете допринео је римокатолички мисионар Цезаре Тондини, који је у Србију дошао по препоруци и залагањем ђаковачког бискупа. Кад су краљ Милан и Влада Србије дошли до поузданих података о томе да се Тондини упустио у прозелитске послове, да се отворено залагао за црквену унију и да није био „чист ни од политичке мисије у правцу идеја Штросмајера“, морао је, упркос бискуповом противљењу, да напусти Србију. Изгон Тондинија из Србије Штросмајер је доживео као још један у низу неуспеха с том Краљевином. Међутим, њега је још теже погодило сазнање да краљ Милан жели да га се курталише и да му је Влада Србије отказала гостопримство. Кад је био обавештен да краљ жели да га се ослободи, пожалио се Матији Бану и изразио наду да би једино Јован Ристић могао „ту наопаку политику српске владе да сведе на прави пут“. Тим поводом написао је: „[...] не ради се ни о овој, ни о оној особи, него се ради о кривој и развратној политици, која такве неподобштине рађа, и коју ни кривим сузама не бих довољно оплакао“.¹¹

Спреман да рони „крваве сузе“, Штросмајер се у својој умишљености није запитао да ли је и колико је и сам допринео томе да у Србији постане *persona non grata*. Сав обузет намерама да оствари уједињење цркава, да православне приведе унији, да их подреди папи и Ватикану, он је узео себи право да крши државне законе једне суверене земље и да се не обазире на осећања, уверења и савест српског православног становништва. Кад је таквим својим прикривеним и отвореним намерама у Србији наишао на отпор, уместо да се повукао, да је нашао речи оправдања и извињења, да је разумео оне који нису хтели да га прихвате, он их је, као да је непогрешив и неприкосновен, као да су они дужни по сваку цену, па и на сопствену штету да га следе, жестоко критиковао и осуђивао.

Суочен с чињеницом да је за краља Милана, српску владу и Србију постао непожељан, Штросмајер није дигао руке од својих верских намера које су се тицале конкордата. Обузет жељом да што пре приволи краља Милана и српску владу на склапање конкордата са Светом столицом, не само због тамошњег невеликог броја римокатолика већ и због намере да, како преко Црне Горе и Бугарске тако и Србије, омогући што лакше ширење римокатолицизма на Балканском полуострву, Штросмајер се с том намером и конкретним предлозима 10. септембра 1886. обратио кардиналу Симеонију, префекту Конгрегације за пропаганду вере. При образлагању предлога на основу којих би требало да се склопи конкордат са Србијом Штросмајер је имао у виду уступке које је краљ Милан учинио муслимани-

¹¹ Штросмајер Матији Бану, 19. II 1886, Архив Хрватске академије знаности и умјетности, Фонд Ј. Ј. Штросмајера; *Политика*, 7. XI 1926.

ма. Нимало склон припадницима исламске вероисповести, љут на краља што је према њима показао предусретљивост, бискуп је о томе написао: „Данашњи краљ Србије, некако особито наклоњен мухамеданцима, не само да им је у Београду предвидио мошеју него је такођер њиховоме хоци намијенио доличну дотацију из државне ризнице и уклопио је у такозвани ’буџет’. Па док се речени краљ тако великодушно понаша према мухамеданцима, којих у краљевини Србији уопће нема, не знам зашто се једнако великодушно не би понио спрам католика којих има 4 или 5 тисућа у Београду, а у осталој краљевини их је више, десет или 15 тисућа“.¹²

Пре но што је 1885. године избио рат између Србије и Бугарске, Штросмајер је оценио да је тадашње понашање краља Милана и српског народа плод туђег утицаја,¹³ при чему је алудирао на блиске везе Србије с Аустроугарском, нарочито с Мађарима. Кад је Србија доживела пораз у рату с Бугарском, бискуп се истински радовао сматрајући да је „под заштитом божје Провидности“ победила праведна ствар Бугара. По виђењу бискупа, бугарске победе биле су и победе Хрвата, јер, готово еуфорично, јавио је Рачком: „Луди су Срби мислили, кад сатру помоћу вјечитих непријатеља Славјанства државну идеју хрватску, под којом братску заштиту нађоше и кроз столећа је уживаху, и кад сатру добри бугарски народ – ето им готово Душаново царство! А сад Бог би дао да прогледају: морали би видјети, да гроб, који другом копају, самима себи најпрво приправљају.“ Дванаест дана касније Штросмајер је поново хвалио Бога што су Бугари победили Србе, чиме је „надвладало поштење, кршћански закон и чиста славјанска ствар“, а у српском поразу побијено је крајње непоштење, неморалност и „мржња мађарска прот Славјанству“. Пошто је поновио да су „побједе бугарске [...] и наше побједе“, бискуп је изразио наду да ће пораз Срба на Сливници за краља Милана бити Седан, да ће то бити крај његове владавине и да, после свега што се десило, намеће се мисао о словенској федерацији на Балканском полуострву.¹⁴

У писму папском нунцију у Бечу Серафину Ванутелију, написаном 2. децембра 1885, Штросмајер је много опширније изнео своје виђење рата и пораза Срба од стране Бугара. Ту је он, између осталог, написао: „Што се, пак, тиче Срба и њихова краља, они су праведно кажњени због своје охолости, себичности и неправедности захтјева и ваљало би свакако пожелети да они који се налазе у нашој домовини добро припазе како се више не би никад уротили на пропаст Хрватске која их је на посве братски начин у своје крило примила те их учинила дионицима свих својих права и добротина; а они који су извана, да не навиде браћи својој Бугарима и да никад у њиховој пропасти и затирању не траже јамство свог добра и

¹² *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, 579–585. Према попису становника обављеном 1889, у Србији је било укупно 8.902 римокатолика. Од тог броја у Београду је било 4.263 (*Државопис Србије*, Београд 1889, 272).

¹³ *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, 513.

¹⁴ Штросмајер Рачком, 29. XI и 11. XII 1885, *Ф. Шишић, н. д.*, књ. III, 199, 201.

свога напретка. А врло је вјероватно да је српски краљ код Сливнице свој Седан нашао“.¹⁵

Крајем фебруара 1886. Штросмајер је написао да је изгубио сваку наду да ће икад више посетити Београд и Србију. Међутим, већ другом половином јуна те године нашао се у Београду. Рачки је мислио да би било боље да је ту посету одложио зато што су му 1885. краљ и Влада Србије ставили до знања да је непожељан.¹⁶ Кад је, упркос таквом поступку, који га је тешко повредио, одлучио да отпутује у Београд, Рачки му је дао неколико савета. Предложио је да му боравак у Београду буде што краћи, да се сведе на један, највише два дана и да се строго ограничи на бискупске функције. Саветовао му је да се с омраженом владом Милутина Гарашанина не упушта у било какве договоре о римокатоличкој цркви у Србији, а да све што му с тим у вези буде предложила влада „узме *ad referendum*“. У страху да га у Србији не навуку „на танак лед“, упозорио је бискупа да у разговору с људима буде веома опрезан, јер је слутио да сваку реч могу искривити и „нашим непријатељима дојавити“. Препоручио му је да са свима буде улудан и „ништа више“, јер, написао је „не говорећи ништа о политици, ако би они сами заподјенули такав говор, најбоље ћете им доказати, што држите о њиховој политици, којом су Србију и Славјанство компромитовали“.¹⁷

Кад је стигао у Београд, Штросмајер се није придржавао савета које му је дао Рачки. У пратњи аустроугарског посланика у Београду грофа Рудолфа Кевенхилера био је у аудијенцији код краља Милана. Њему је најтоплије препоручио питање римокатоличке вере и цркве у Србији, нагласивши да је крајње време да се тај посао једним уговором са Светом столицом уреди и заувек учврсти. Бискуп је јавио нунцију Ванутелију да се краљ с његовим предлогом сагласио, али да му је сусрет и разговор с њим „заударао на бизантинизам“. Зато што је краљ задржао право да одлучи кад ће Србија склопити уговор са Светом столицом, Штросмајер је био незадовољан, па је то пропратио речима: „[...] Тако важна задаћа тридесет и више година остаје неодлучно те се подржава само празним ријечима и обећањима, и дандас се још, након свечане изјаве Берлинског конгреса, препушта произвољној просудби краља и његове владе“.¹⁸

Приликом сусрета с краљем Миланом Штросмајер, како сам признаје, упорно је тражио да се пре склапања конкордата у Београду одреди пристојно место за изградњу римокатоличке цркве и припадајућих јој зграда. Међутим, ни у том погледу није имао успеха. Од краља је тражио да се за градњу цркве римокатолицима уступи напуштена мошеја, која је била у рушевинама и коју би нови корисници преузели за потребе католич-

¹⁵ *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, 519–527.

¹⁶ *Исџо*, 565.

¹⁷ Рачки Штросмајеру, 13. VI 1886, F. Šišić, *н. д.*, књ. IV, 447.

¹⁸ Штросмајер Ванутелију, 21. VI 1886, *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, 569–573.

ког богослужења. С намером да предупреди могуће одбијање тог захтева, бискуп је рекао краљу да су мухамеданци многе цркве претворили у мошеје, да су то учинили и са Св. Софијом у Цариграду, па да се стога не могу жалити ако се једна београдска мошеја претвори у цркву. На такво Штросмајерово образложење, како је сам забележио, Његово Величанство је „као на *уџриз змије* скочило“. Тим поводом краљ је изјавио да на такве предлоге никад неће пристати, да мошеју ником неће дати и да ће је „завек сачувати мухамеданцима за њихово богоштовље“. Кад му је на ту изјаву бискуп приметио да у Србији уопште нема мухамеданаца, краљ је одговорио: „Мени би драго било да неког турског хоџу пошаљу овамо па да мухамеданско богоштовље обавља за оне који ће једноћ овамо долазити ради трговања. Ја од отоманске власти тражим и таквome хоџи одредити плаћу из државне ризнице. Желим да то буде знак моје добре воље према султану. Што се пак тиче *базилике Св. Софије, желим да вјечно остане у рукама Турака* [...]“.

После овога Штросмајер је закључио да Милан мрзи Русе „више него житеље пакла“, па је покушао да му објасни да „претпоставка по којој цркву што је посвећена Вјечној Мудрости у Константинопољу ваља вратити богоштовљу нипошто не мора значити да ће њоме управљати Руси јер се може замислити да је турски султан, као захвалу кршћанским владама, под чијом се заштитом одржава, драговољно кршћанском богослужбју преда тако да је на темељу древна права добију Грци, или напoкон, пошто се Цариград доказао као средиште свих балканских народа, да има своје властито врховно право и властиту управу“.

Како је и после овог објашњења, по оцени бискупа, „краљ наставио својим *кришћански гледано, њосве исцразним изјавама*“, с којима се бискуп није могао сагласити, сматрао је да му „звање и служба“ налажу да, „речима смерним али озбиљним и одлучним“, Његовом Величанству стави до знања да од свог мишљења не одустаје. На растанку с краљем, „посве благим преклињањем и ријечима“, топло му је „препоручио ствар католичке цркве у Београду“. Ванутелија је обавестио да је краља оставио „не баш задовољна“ хришћанским начелима која му је изложио, али чинило му се, задовољним начином на који је хришћански приступ изложио и бранио.

Кад је аудијенција код краља била завршена и кад су се враћали у аустроугарско посланство, Кевенхилер „сам и без икаква изазова“ од бискупа, изјавио је како је жалосно што је Милан у Паризу добио лоше васпитање, а код куће, у Београду, још горе. Посланик је још казао да „једва постоји нешто“ што би краља „могло учинити погодним, да *заслужи* љубав и приврженост свога народа те да *одговори* његовим тежњама које би по намисли Божје провидности и улози своје службе требало *исцунити*“. Пишући Ванутелију о оваквом мишљењу посланика Кевенхилера, Штросмајер га је обавестио да је његово виђење краља исто, ако не и горе, па је додао „да је тај краљ човјек сасвим лишен кршћанских начела и осјећа-

ја, стога сличан лози која се, одсјечена од трса, неизбјежно суши и служи једино да у огњу изгори“.¹⁹

Неспреман да удовољи бискуповим захтевима који су се тицали уређивања положаја римокатоличке вере и цркве у Србији и Београду, краљ Милан изазвао је не само гнев и презир већ и мржњу бискупа Штросмајера. Кад је Милан 6. марта 1889. године абдицирао, Штросмајер је ликовало од задовољства и пожелео да бивши краљ што пре напусти Србију како не би опет учинио „какву неподопштину“.²⁰ У спору с краљицом Наталијом у свему је био на њеној страни. Оштро је осуђивао екскраља и о њему је изрицао тешке осуде. Написао је да је Милан злобан, да је туђе оруђе, напасник, немирњак, човек демон, да је развратан и да га је „сам враг објашио“.²¹

Треба рећи да се у све ово што се збивало у Србији поводом абдикације краља Милана и његовог сукоба с краљицом Наталијом умешао и загребачки лист *Обзор*, с којим су бискуп и каноник Рачки били у нераскидивој вези и на чији правац писања су снажно утицали. Посебну пажњу тај лист посвећивао је краљици Наталији, погрешном васпитању екскраља Милана и њиховом односу са сином Александром. При томе *Обзор* уопште није штедео намеснике и њихово понашање у спору између Наталије и Милана. Погођен тиме, Јован Ристић није хтео ћутањем да пређе преко напада. Одговорио је *Обзору* да је пристрасан, да се ставља на страну српске опозиције и да својим писањем поджарује страначко-политичке страсти у Краљевини.²²

Чланци Јована Ристића, објављени у *Обзору*, нису поколебали Штросмајера у оценама о том српском политичару, екскраљу Милану, Србији и Србима. На рачун Срба, Српске цркве, бившег краља и Јована Ристића Штросмајер је изрекао тешке оцене поводом протеривања краљице Наталије из Београда, које се десило 6. и 7. маја 1891. године.²³ Тај догађај бискуп је оценио као „неизрецив скандал“, „неизмерну грехоту“ и „вечиту срамоту“. За Ристића је написао да је заувек изгубљен зато што се „лудо идентифицирао с Миланом, кога је сам враг објашио“. Читав догађај осудио је као „злочин оскврњенога величанства и божијега и краљевскога“, и то прво зато што се радило против „закона свијести“ и против закона Светог Еванђеља, а друго зато што је мати Александрова „и пред Богом и пред свијетом права правцата краљица“. На крају ових оцена и осуда Штросмајер је закључио: „У сличних случајевима опажа се најбоље, што је *права црква, што ли прави бискуп и права глава цркве*. Да је у Срба права црква и правога бискупа, једва би се то догодило“²⁴ [подвучено у

¹⁹ *Истио*.

²⁰ Штросмајер Рачком, 21. III 1889, F. Šišić, *н. д.*, књ. IV, 69.

²¹ Штросмајер Рачком, 16. V, 28. IX, 4. X, 12. X 1889. и 20. V 1891, *истио*, 75, 91, 95, 100 и 269.

²² Архив САНУ у Београду, бр. 15.025.

²³ О томе види: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, 165–168.

²⁴ Штросмајер Рачком, 20. V 1891, F. Šišić, *Korespondencija*, књ. IV, 269.

оригиналу – В. К.]. Другим речима, за ђаковачког бискупа важила је девиза: *Graeca fides, nulla fides* – Православна вера није вера.

KING MILAN AND JOSIP JURAJ STROSSMAYER

by

Vasilije Đ. Krestić

Summary

The essential relations between Prince and King Milan with Strossmayer during the 1880s were related to the issue who would lead the Roman-Catholic church in Serbia and when and how the concordate would be signed between Serbia and Vatican. Already as a prince, and then as a king, Milan believed that Serbia, taking into account the state and national interests, should specify its relations with Vatican. Already as a prince, and then as a king, Milan believed that Serbia, taking care of the state and national interests, should specify its relations with Vatican. However, from the first day he was against the idea that any Austrian bishop in Serbia should have spiritual power over its Roman-Catholics. Strossmayer's aim was to confirm Roman-Catholicism in Serbia and to subjugate The Serbian Orthodox Church to the pope with the help of the union. Therefore, the Prince, that is King Milan and the government of Serbia tried to avoid Strossmayer as a possible negotiator in creating the concordate with Vatican. Even though Strossmayer knew that, he did not give up his attempt to impose himself on Serbia as the mediator in the negotiations with Rome. Opposing standpoints about the way how to organize the position of the Roman-Catholics in Serbia deeply disturbed relations between the King and the bishop. The King wanted to push away Strossmayer as an apostolic vicar of the Belgrade-Smederevo bishopric. Because of that and other things, the bishop was informed that he was *persona non grata* for the government of Serbia. On the other hand, Strossmayer harshly condemned the King and his activities, he did not choose his words when judging everything the King did negatively and humiliating him.

Љубомирка Кркљуш

КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ

САЖЕТАК: Време политичке делатности Светозара Милетића, највећег српског политичког трибуна и мислиоца XIX века северно од Саве и Дунава се поклапало делимично са владавином Михаила и Милана Обреновића. Милетићев политички погледи су били потпуно у складу са националним и либералним идејама које су од 1848. завладале европским земљама. Основне црте Милетићевог политичког програма биле су грађанска права и слобода и национална слобода и уједињење. Српско национално питање је по његовом мишљењу било могуће решити на интегралан начин, револуционарним путем, изван оквира Аустрије и протектората Русије, са Србијом као стожером, „Пијемонтом српским“.

Милетић је идеју народности тесно везивао са идејом уставне слободе, државним уређењем заснованим на уставности и парламентаризму и поштовањем грађанских права и слобода. Политику Србије, њених владалаца и политичара Милетић је посматрао и процењивао у светлу постизања ових основних циљева. Пут и средства њиховог остварења су зависили од многих фактора, унутрашњих и спољашњих: односа у самој Монархији, међународних прилика – односа снага великих сила и њихових интереса и стања у самој Србији. Милетић је сматрао да се они могу постићи само заједничком акцијом свих делова српског народа, чији ће центар и стожер бити Србија.

Милетићев однос према Србији и очекивања која је гајио нису се много изменили после промене на српском престолу. У периоду владавине Намесништва, Милетић је често критиковао српску политику, и спољашњу и унутрашњу. Увек је на прво место истицао улогу Србије у ослобођењу Срба и наглашавао да је оно у интересу саме Србије, јер једна држава мора бити већа него што је то тада била Србија, да би се створили услови за развитак државних установа и народа.

Милетић је написао неколико обимних текстова поводом предстојећих уставних реформи и после доношења Намесничког устава, у којима је разрађивао најважнија уставна питања: народно представништво, његову структуру и надлежност, однос владе и народне скупштине, грађанска права и слободе. Сматрао је да устав од 1869. није увео у Србију ни парламентаризам ни правну уставност. Нарочито је често критиковао непостојање слободе штампе у Србији.

Слутећи да се ближи решење источног питања, Милетић је опширно писао о спољној политици Србије и њеним односима према великим силама, у пр-

вом реду Аустро-Угарској и Русији, замерајући Намесништву, а касније и кнезу Милану због сувише великог аустријског, односно мађарског утицаја. У време отварања Источне кризе Милетићева су очекивања од Србије била највећа и то је време његове најинтензивније политичке активности. Замерао је Србији због тога што се није више ангажовала у помоћи херцеговачким устаницима. Оштрим речима је оптуживао кнеза што се у време избијања устанка спрема за женидбу. Истицао је да је одлука о покретању рата важна не само за судбину Србије, него још више, за судбину кнеза. Уколико кнез Милан буде оклевао, на чело борбе ће стати кнез Никола.

Милетића су мађарске власти ухапсиле одмах после почетка рата, а из тамнице је пуштен после његовог завршетка. Нарушеног здравља, Милетић је у политичком животу био активан само још неколико година. Прилике у Србији и њеног кнеза више није критиковао онако оштро као раније, али је ипак, оценио да је Миланово проглашење за краља било у нескладу са Уставом, спроведено на брзину и у неповољној политичкој атмосфери насталој због Бонтуове афере.

У Милетићевој политичкој делатности и публицистичкој активности Србија и њени политички чиниоци, укључујући и њеног владоца имали су веома важно место. У својим анализама њихове политике Милетић је био критичан, али имајући увек у виду целисходност и оправданост појединих поступака, са становишта користи целокупног српског народа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Светозар Милетић, Михаило и Милан Обреновић, грађанска права и слободе, слобода штампе, Намесништво, Устав 1869, парламентаризам, српско национално питање, Херцеговачки устанак, Босна и Херцеговина, Источна криза, српско-турски ратови, Турска, Аустроугарска, Србија – стожер и Пијемонт српског ослобођења и уједињења.

О Милетићевој улози у историји српског народа и његовог политичког живота написао је његов следбеник и сарадник Гига Гершић: „Ко дакле, хоће да оцрта и карактерише живот и рад тога човека, тај управо има задатак да пропрати и пређе целу политичко-друштвену историју преко савског Српства, па донекле и целога Српства, кроз скоро пуних четрдесет година”¹. По оцени Чедомира Попова Светозар Милетић је био највећи српски политички трибун и мислилац XIX века који се појавио северно од Дунава и Саве.²

¹ Г. Гершић, † Др. Светозар Милетић, *Успомене и рефлексije о његовом животу и раду*, У Београду 1902, 7. Мада је Милетић основне линије своје политичке мисли и политичке акције јасно обележио још у својим младим годинама, у току српског покрета 1848–1849, а почетком 1861. упечатљиво изнео у знаменитом *Туцинданском чланку*, оне ће као јасно артикулисан политички програм бити формулисане у његовим иступањима на Благовештенском сабору 1861. године. Тога се програма он доследно држао у току своје интензивне и жестоке политичке борбе следеће две деценије. Његови ставови ће бити и темељ политичког програма прве српске политичке странке у Јужној Угарској, Српске народне слободоумне странке 1869. године.

² Светозар Милетић, *Сабрани списи I–III*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999–2002 (приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица), у даљем тексту *Сабрани списи*, III, 11.

Дубока везаност појединих делова српског народа постала је од године 1848. још видљивија. Нарочито је српски покрет у Угарској имао снажан утицај на Србе у Кнежевини, и на пољу њених међународних односа и политике, али и унутрашњих односа. „Он је [покрет] нашу кнежевину провео кроз прави процес сваковрсних мена: надања и страховања, додирâ и одношаја. Учешће Срба из кнежевине у судбини Срба угарских било је толико, да се сваки успех и сваки пораз на левој обали Саве и Дунава осећао дубоко у самом срцу Шумадије”, написао је Јован Ристић.³ У то време се у пуној мери показало да између делова једног народа постоји најтешња узајамна веза, у којој периферија зависи од центра, али и центар од периферије.⁴ Тога је Милетић био дубоко свестан и у његовој политичкој делатности се то упечатљиво показује.

Период после 1860. године, време друге владавине Михаила Обреновића, било је подједнако значајно и за оностране и за оностране Србе. У Хабзбуршкој монархији је тада коначно минуло доба апсолутизма „кад се за народ није радити дало” и започео период политичког организовања Срба у Јужној Угарској и интензивне политичке делатности самог Милетића. Већ од почетка шездесетих година је он почео да се показује као најснажнија фигура у политичком животу тамошњих Срба, да би временом постао њихов неприкосновени вођа. Време политичке делатности Светозара Милетића поклапало се тако, потпуно или делимично, са временом владавине двојице Обреновића: Михаила и Милана Обреновића. Питомац кнеза Михаила, Милетић је од њега примио стипендију, која му је знатно олакшала студије, али, како сам наводи, под унапред исказаним условом: „да му политично мњење и владање увек буде слободно”. Посветивши своју дисертацију кнезу, Милетић му је захвалио и изразио уверавање „да ће за најсветију дужност сматрати да се народу одужи за оно, што је кнез њему учинио.”⁵ Нема сумње да је Милетић део овог обећања испунио – учинио је све што су његове моћи допуштале и што је он сматрао за целисходно да се одужи своме народу. Кнез Михаило му је предложио још 1861. да пређе у Србију и прихвати министарски положај, али је Милетић одбио, са образложењем, да му је дужност да настави своју политичку активност у оном делу српског народа у којем се родио.⁶ Међутим, његови политички односи са кнезом Михаилом и, доцније кнезом Миланом пролазили су кроз различите фазе и нису увек били добри. Милетић је заиста сачувао своју политичку независност и критичност према политичким збивањима у Србији, на која су њихови владоци у то време имали, разумљиво, знатан, а понекад одлучујући уплив.⁷

³ Јован Ристић, *Стољашњи одношаји Србије новијега времена*, Прва књига 1848–1860, У Београду 1887, 12.

⁴ Г. Гершић, *нав. дело*, 31.

⁵ Васа Стајић, *Светозар Милетић, Живот и рад*, Нови Сад 1926, 133; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Полит МСМЛVIII, 48.

⁶ Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, 169.

⁷ Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, 170–171.

Милетићеви политички ставови су представљали природан израз националних и либералних идеја, које су од 1848. завладале европским земљама и њиховим политичким покретима. Своје политичко уверење је он овако изразио: „Две су идеје, које данас Европу покрећу, као два пола, међу којима се морални свет европски окреће. Те су две идеје: слобода и народност, начело правне једнакости људи, и правне једнакости народа... По првом начелу грађани државе једне на то иду, да укину тугорство државне власти над собом, да или државну власт сами у своје руке добију, обнављајући је од времена на време из своје средине у републиканској форми државе, или да је ограничи и контролишу у уставној монархијској форми државе. По другом начелу народи за тим иду, да се по крви и језику, по етнографском положају свом сједине, и по томе да држави унутрашњи облик дају.“⁸ Век у којем је живео Милетић је означио као век народности.

Основне тачке Милетићевог политичког програма биле су према томе: грађанска права и слободе и национална слобода и уједињење. Принцип народности, односно српско национално питање, могуће је по његовом мишљењу остварити на интегралан начин, револуционарним путем, изван оквира Аустрије и протектората Русије, са Србијом као стожером. Милетић је национално питање Срба у Хабзбуршкој монархији, односно Јужној Угарској посматрао као саставни део општег националног ослобођења, дакле ван Аустроугарске, а њега као саставни део Источног питања. Тако Источно питање постаје полазна и средишња тачка у решавању српског националног питања. Своје погледе на то је Милетић подробно изложио у расправи која је у десет наставака објављена у *Српском дневнику* 1863. године.⁹ Решењу Источног питања препреке су по Милетићу, Аустрија и Турска, а нарочито Аустрија, која се, пошто је избачена из Италије и Немачког савеза, окреће ка истоку. Милетић је сматрао да ће Србија, као Пијемонт, моћи ослободити српски народ, прво онај у Турској, Босни и Херцеговини, Војној Крајини и Далмацији и ујединити се с Црном Гором у једну политичку и државну целину. „Србија је Пијемонт српски за Турску. У њеној данашњој скучености лежи поглавити узрок унутрашњих сукоба и немира – који ће тек тада престати, или који ће бар тек онда опасност своју за народ и земљу изгубити, кад Србија снажна постане“, закључује Милетић у низу чланака објављених у *Српском дневнику* почетком 1864. године.¹⁰ Милетић је тесно везивао идеју народности и идеју

⁸ „Поглед на општи положај у Европи“, *Застава* 16. марта 1869, бр. 33, Светозар Милетић, *Сабрани списи*, I–III, Београд 1999–2002 (приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица), Завод за уџбенике и наставна средства, П/2, Београд 2001, 96. Већина чланака које садрже ови *Сабрани списи* није потписана. У погледу њиховог ауторства смо се потпуно ослонили на атрибуцију коју су дали приређивачи.

⁹ „Источно питање“, *Сабрани списи* I, Београд 1999, 419–448.

¹⁰ „Поглед на општи положај у Европи“, *Сабрани списи* I, Београд 1999, 498; Васиљ Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око ојштанка Османлијске царевине на Левантју и на Балкану*, Београд 1996, 182; Чедомир Попов, *Светозар Миле-*

уставне слободе. Унутрашње уређење државе треба да буде либерално и демократско, са модерним демократским установама, засновано на уставности и парламентаризму.

Тако су ове основне тачке Милетићеве политике и њени циљеви, укључујући ту као битан елемент и однос према Србији, утврђени већ шездесетих година. Политику Србије, њених владалаца и њених политичара Милетић је у следећем периоду посматрао и процењивао у светлу постизања ових основних циљева. Пут и средства њиховог остварења зависили су од многих фактора, унутрашњих и спољашњих: односâ у самој Монархији, међународних прилика – односâ снага великих сила и њихових интереса, као и стања у самој Србији. Уколико је у Милетићевим погледима долазило до неких промена, оне су увек биле у функцији испуњења чврсто утврђених циљева, уједињења и слободе, појединца и народа. Милетић је сматрао да се они могу постићи само заједничком акцијом свих делова српског народа, чији ће центар и стожер бити Србија.

И Милетићева политичка делатност, па у њеном склопу и однос према Србији се може поделити у неколико етапа. Прву би чинио период од 1860. до 1869, другу време од те године до Милетићевог затварања 1876, а трећу период после његовог изласка из затвора 1879. Тако се време владавине кнеза Милана поклапа само делимично са временом политичке активности Светозара Милетића, поготову ако се има на уму да Милетић после 1882. више није учествовао у политичком животу.

Наменивши Србији улогу стожера и Пијемонта српског уједињења, разумљиво је што је Милетић полагао велике наде у њене владаоце. Још у време владавине кнеза Михаила започео је енергичну борбу за остварење ових циљева. Он пише у *Српском дневнику* 20. септембра 1861: „Од више година пазимо ми бистрим оком на Србију, пратимо пажљиво њезин политички развитак, радујемо се сваком и најмањем напретку њезином, јер корак, који Србија унапред учини, држимо да је учинило цело српство, њезина слава то је и наша слава, њезина будућност је целога народа српског, па зато држи и тврдо верује, да је једино Србија позвана, да буде оно што је нужно, да се оживотворе све више идеје, за којима је цело српство одушевљено.”¹¹ Поклонивши пуно поверење плановима кнеза Михаила о покретању ослободилачке борбе против Турске, Милетић је, заједно са Уједињеном омладином српском очекивао од њега и предузимање конкретних корака.¹² Милетић наглашава да слобођење Срба у Турској не изискује само снагу владе, него и народа, што се може остварити само одговорношћу министара и контролом владе од стране скупштине и јавног мњења. Влада не мора бити слаба, ако су народу обезбеђена политичка пра-

ишић и српско национално шићање, Настава историје, Часопис Савеза историчара Југославије, Нови Сад, бр. 1, Година I (1995), 49–63; Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 91–94.

¹¹ „Прилике у Србији”, *Српски дневник*, 29. септембра 1861, бр. 93, *Сабрани списи* I, 302.

¹² Васиљ Поповић, *нав. дело*, 181.

ва. Све владе у Србији су захтевале више власти ради позива Србије у Турској, али ниједна ту власт још у ту сврху није искористила. „Време је”, пише Милетић, „да влада већ једанпут или са спољашњим радом, или са унутрашњим устројством земље на основу слободнији установа почне. Овако пак, без војевања за слободу браће своје, и без унутрашњег слободнијег живота – Србија је толико година била само ковница унутрашњи сплетача, партаја и побуна”. Милетић је, према томе сматрао да унутрашње и политичке слободе и борба за национално ослобођење не могу бити одвојене. Мада је критиковао унутрашње прилике у Србији, непоштовање начела истакнутих на Светоандрејској скупштини, самовољу и злоупотребе власти, забрану *Српског дневника* у Србији, Милетић је кривицу приписивао министру Христићу и влади. Карактеристично је да је у већини написа одговорност за стање у Србији приписивао влади, не помињући изричито кнеза, јер је тада још владало велико уздање у кнежеве намере да поведе ослободилачки рат против Турске.¹³ Међутим, убрзо су рођене сумње у искреност кнежеве спољне политике и Михаилов глас великог националног владоца почиње да опада код готово целе интелигенције.¹⁴

После атентата на кнеза Михаила, Милетић је у *Застава* 9. јуна 1868. изразио своје гнушање због тог злочина и одлучно одбио свако евентуално приписивање одговорности за то дело Омладини и Народној странци, поричући и оптужбе у вези са Карађорђевићем. У том чланку је о односу српске Слободњачке (либералне) странке рекао следеће: „Српска, особито млађа слободњачка странка, положила је све своје уздање у кнеза Михаила, и повратак кнеза Милоша на кнежевски престол није као цел, но само као мост кнежевству Михаила сматрала: ова је странка имала и има програм: изнутра устав са установама, које личну, друштвену и политичну слободу грађана и народа ујемчавају; споља ослобођење свију Србаља од турског јарма, и њино ујединење. Унутрашњу слободу сматрала је за услов спољашњег ослобођења и ујединења, јер је држала и држи, да зато није довољно само физично, него и духовно и морално оружје свести и одушевљења за слободу целог народа српског.”¹⁵

¹³ „Најновија мера министра Христића против ‚Дневника’”, *Српски дневник*, 31. марта 1864, *Сабрани списи* I, 586–590. Чак и у случају тзв. „пропасти Великог суда”, у чланку „„Закон” и ‚највиша воља’ у Србији” Милетић је криво владу, наводећи да је закон о томе донео Савет, напомињући само да је донет „са одобрењем кнеза”. Тек 1875. је Милетић у чланку „Стоглава аждаја реакције у Србији” изјавио да је осуда највиших судија била незаконита и неоснована и да је од тог доба „помрачено сунце над кнезом Михаилом”. (*Застава*, 12/24. фебруара 1875, бр. 28, *Сабрани списи* III, 262)

¹⁴ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868*, Геца Кон, Београд, 240–242; Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Сиољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Први балкански савез*, Београд 1963, 416–418.

¹⁵ „Катастрофа у Србији, српска омладина и ‚Застава’”, *Застава* 9. јуна 1868, бр. 46, *Сабрани списи* III/1, 477. За учешће у завери против кнеза Михаила оптужен је Владимир Јовановић, сауредник *Заставе*, али то није било доказано и он је ослобођен после седам месеци притвора. Угарске власти су на тај начин настојале да се обрачунају са Милетићем и Омладином. (Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (1868–1878), Београд 1926, 41)

* * *

После промене на српском престолу није у Милетићевом односу према Србији дошло до великих промена. Наиме, основни политички задаци и циљеви које је Србија по његовом мишљењу била предодређена да оствари, нису се изменили. Први текст у којем је Милетић поменуо кнеза Милана Обреновића настао је поводом његовог избора за кнеза Србије. Он је оценио да је Велика народна скупштина донела важну одлуку, изабравши кнеза у личности младога Милана Обреновића. У тексту је више пажње посветио саставу регентства (намесништва), с обзиром на то да ће оно вршити власт до кнежевог пунолетства. Милетић је проценио да би рад и одлуке Велике народне скупштине имале већу тежину и значај да она није деловала у условима опсадног стања и рада преких судова. Говорећи о намесницима, Милетић је нарочито позитивно оценио Јована Ристића као либерала, чији су политички ставови већ познати јавности.¹⁶

У следећем периоду је Милетић доста писао о Србији, оцењујући њену политику као дело Намесништва и владе, и не помињући при том малолетног кнеза, који на њу није ни могао имати било каквог утицаја. У опширном чланку написаном на самом почетку 1869. „Србија и политика ‚слободни руку‘” он је поново покренуо питање које је за њега било увек најважније: питање коначног ослобођења. „Чим би боље могли почети нову годину, у коју данас ступамо, него погледом на Србију, на ову оружницу српску, на овај Пијемонт хришћански народа на Истоку?” Анализирајући европске и међународне прилике, он је поново истакао улогу Србије у ослобођењу Срба и нагласио да је оно у интересу саме Србије, јер једна држава мора бити већа него што је то сада Србија, да би се створили услови за развитак државних установа и народа.¹⁷

У то време је дошло и до формалног конституисања Српске народне слободоумне странке. У Бечкеречки програм Српске народне слободоумне странке је унесена одредба да треба спречавати сваку политику, која би ишла за одржавањем Турске или за освајањем хришћанских земаља Отоманске царевине, а заступати начело немешања страних сила и помагати ослобођење хришћанских народа.¹⁸

Како је сваком приликом истицао да српско ослобођење у великој мери зависи од међународних околности, он упозорава на то да чак и Русија, као велика сила у коју су Срби полагали велике наде, може имати и неке посебне планове и интересе. Зато он много полаже на слогу и сарад-

¹⁶ „Избор Милана Обреновића за кнеза Србије”, *Застава* 23. јуна 1868, бр. 50, *Сабрани списи* II/1, 484–485; Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века I (1858–1878)*, Београд 1923, 208–212; Слободан Јовановић, *Дружа влада Милоша и Михаила*, Београд, Геца Кон, 265–275.

¹⁷ „Србија и политика ‚слободни руку‘”, *Застава*, 1. јануара 1869, бр. 1, *Сабрани списи* II/2, 11–16.

¹⁸ Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка, Грађа 1860–1885, I*, Сремски Карловци 1968, 588; *Историја српског народа*, V/2, Београд 1881, 169.

њу Србије и Црне Горе и апелује на обе земље да своје евентуалне међусобне размирице разреше.¹⁹

Милетић је критиковао српску владу и намесништво, у вези са спољном, националном, али и унутрашњом политиком. Поводом предстојећих уставних реформи у Србији написао је неколико обимних текстова. Истакао је да су реформе неопходне. Изостанак уставних реформи за време Михаилове владавине Милетић је приписао владајућој котирији, која је настојала да се одржи на власти, а не самом кнезу. „Треба народ српски баш за предстојећи велики бој и духовно оружати, а зато нису данас довољне само гусле, него се ишту и слободоумне установе, које су достојне народа, који је готов за слободу крв своју пролити, и живот жртвовати. Не надима се груд тако, не лети се тако слатко у опасност смрти, ако се иде са страом, да би и сама победа само име тиранији променила.” Подробно је разрадио најважније уставно питање – законодавну власт, структуру народног представништва и његову надлежност, заступајући и образлажући предност једнодомне народне скупштине. Скупштина по његовом мишљењу треба да добије пуну законодавну власт. Милетић је у чланку велику пажњу посветио и изборном систему, као средству да у скупштину уђу прави представници народа.²⁰

У вези са доношењем устава је настао и чланак „Је ли потреба да се Србији да нов устав?” На ово питање је Милетић дао позитиван одговор, истичући да Србија у ствари и нема устав, не прихватајући да је тзв. *Турски устав* прави устав. Он наглашава да „Устав има да изрази свест народа о себи самом, као о друштву слободних људи, – има да определи опште основе по којима ће се доносити, примењивати и извршавати закони у земљи, – и да освешта ону заједнину осећања, мисли, уверења и тежња, што се зове дух народа, – да буде, такорећи, спољашњи облик у ком се изјављује воља свију слободно удружених, општа воља. Устав не ствара права и власт; он само ујамчује природно право човека, и означаје у којој форми да се извршује власт, којој је једини извор друштво слободних људи.”²¹ Ако се тако схвати природа устава, устав који треба донети неће бити нов, него први. Доношење устава ће тако значити и израз и еманципацију од турске врховне власти и израз државне самосталности. Устав треба да донесе Велика народна скупштина потпуно самостално, јер је она израз народне суверености.

Изгубивши међутим, убрзо наду да ће влада и намесништво приступити дубљим политичким реформама, Милетић се разишао с њима, као и раније са кнезом Михаилом. Исто тако критичан је био према њиховој спољној политици, закључујући да су се сасвим одвојили од Русије и подредили аустријском, односно мађарском утицају. Јануара 1871. је Милетић оштро

¹⁹ „Србија и Црна Гора”, *Засјавна*, 7. марта 1869, бр. 29, *Сабрани списи II/2*, 93.

²⁰ „Реформе у Србији”, *Засјавна*, 6. априла 1869, бр. 42, 9. априла 1869, бр. 43 и 11. априла 1869, бр. 44, *Сабрани списи II/2*, 116–133.

²¹ „Је ли потреба да се Србији да нов устав?”, *Засјавна*, 27. маја 1869, бр. 63, 9. *Сабрани списи II/2*, 181–184.

критиковао владу Намесништва, и нарочито, Миливоја Блазнавца. Србија није, писао је Милетић, „домена и власништво властодржаца у Србији”, него нада и узданица целог српског народа, па према томе сваки Србин, ма где живео, има право да води рачуна о политици српске владе. Тврдио је да после атентата на кнеза Михаила није по важећим прописима било наследника, мада је Велика народна скупштина, „избором или потврдом” о томе изјаснила своју вољу. Закључио је да одредбе о наслеђивању престола, које су унете у устав могу имати неповољне исходе и довести на српски престо чак и неког странца. Истиче да би аналогно тумачење ових одредаба, које се односе на припаднике шире породице кнеза Милоша могле да се примене и на ширу породицу кнеза Милана, у којој је сада и породица једног од регената (Блазнавца).²² Намесништво и влада у Србији нису остали равнодушни према овим критикама. Милетић је нападан свим средствима.²³ Бењамин Калај у свом дневнику наводи да је Блазнавац у више наврата чак изјављивао да Милетића треба обесити и да се нада да ће га неко убити.²⁴

У чланку „Србија између Русије и Црне Горе“, написаном пред Ускрс 1871. године, Милетић је поново покренуо питање коначног ослобођења и замерио Србији што стално одлаже покретање тога процеса, јер „године по годинама, прилике за приликама протичу, – а Србија од пролећа до јесени, од јесени до пролећа одлаже!”²⁵ Указао је на то да је за покретање акције неопходно да то одлучи српски народ, јер док у народу не буде постојало једнодушно уверење да је ослобођење и уједињење српства у његовом интересу, дотле ће се влада изговарати, позивајући се на равнодушност народа. Међутим, да би се могла повести акција, нужна је слога у земљи и политичким круговима. Влада не само да то није постигла, него намерно подстиче неслогу међу политичким странкама. Устав даје сву власт кнезу и влади, скупштина је понижена до пуког оруђа извршне власти. Не постоји слобода штампе. Поред тих услова, за одлучну акцију је неопходан споразум са Русијом и Црном Гором, а њега нема. И овом приликом је Милетић критиковао владу и њеног „нечелника“ и због начина доласка на престо кнеза Милана.²⁶ Наследство кнежевског достојанства није уопште постојало у споредној линији. Позивом на војску и увођењем опсадног стања, помућен је слободан избор народа на Великој народној скупштини. Пресудну улогу су одиграли лични интереси и погодовање аустро-угарској политици на балкану. У вези с тим помиње и црногорског кнеза

²² „Србија и – Блазнавац”, *Застава*, 3. јануара 1871, бр. 2, *Сабрани списи* II/2, 604–606.

²³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (1868–1878), Београд 1926, 138; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, 174.

²⁴ Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд-Нови Сад 1976, 16, 205, 299.

²⁵ „Србија између Русије и Црне Горе”, *Застава*, 28. марта 1871, бр. 37, *Сабрани списи* II/3, 62–66.

²⁶ Реч је о Миливоју Петровићу Блазнавцу, који је уз помоћ војске довео на престо кнеза Милана.

Николу и његов уговор са Михаилом: „Кад је већ поступила насупрот, ако не речи, а оно духу, смислу и цели уговора између кнезова Михаила и Николе, где је овај заиста са самопрегоревањем жртву на олтар опште отаџбине принео - кад је, велимо, српска влада већ насупрот томе Милана, као ‘Обреновићев огранак’, на престол српски попела - зашто не оградити тај престол [...] црногорским кнезом Николом, којег је крај и племе тако дивне услуге Српству учинило, и народу српском пред целим светом образ осветлало, него Србима из Угарске, са ‘мађарским племићима’, којима је доста, што им је у део пало толико благо, које је кнез Милош толико година понајвише ‘монополом трговине’ у Србији стекао?²⁷ Питамо зашто?“ Одговор је Милетић налазио у личним интересима, али и у погодновању аустроугарској политици на Балкану.

У чланку „Српска влада и појави у Босни“ Милетић је поново критиковао владу у Србији. „Право захтевати од владе у Србији, да ради у духу и правцу политике народног ослобођења и уједињења има сваки члан народа ма где он био већ по свом рођењу, па и ми то не дамо себи одузети, нити ћемо се обазрети на савет регенства у Србији, да само ‘гледамо катихизис’. Критиковао је став намесништва да треба бити у пријатељским односима са суседним владама, ако те владе свим средствима раде да спрече испуњење правог задатка Србије. Не постоје добре везе ни са Русијом, ни са Црном Гором, ни са Бугарима. Кривци за то су прошла и садашња влада у Србији, које су довеле до изолованости и усамљености Србије. „Још је било нешто симпатије у народу у Босни и Херцеговини и нешто уздања, али се то везивало на особу кнеза Михаила а не систем и политику његове владе“.²⁸

Милетић је тада опширно писао и о променама у односима између великих сила. Он је слутио да се ближи решење Источног питања и објашњавао какви су у томе интереси Аустроугарске. Проценио је да се после Михаилове смрти Намесништво колебало у свом односу према Угарској. Поводом пресуде пештанског највишег суда у процесу против бившег кнеза Александра Карађорђевића, Милетић је осуђивао поступке српске владе, која је сматрала да ће осуда Карађорђевића од стране страног суда имати већу тежину од осуде српског суда, те ће тако заувек уклонити такмаца владајућој династији. „Српска влада заиста беше понизила Србију до просте скутоноше аустроугарске политике“. „Али пресуда Карађорђевића треба државницима у Србији да служи за поуку у удешавању политике према мађарској влади“.²⁹ Спознајући планове мађарских државника, могли су лако увидети куда смера мађарска политика. Коначан доказ био је исход парнице против Карађорђевића. Он је био, вели Милетић, искра у већ нагомилани барут неповерења, чији је исход био кнежев пут у Лива-

²⁷ Мисли се на Бајиће и Николиће, мужеве Милошевих кћери.

²⁸ „Српска влада и појави у Босни“, *Застава*, 26. маја 1871, бр. 60, *Сабрани списи* П/3, 124.

²⁹ „Пресуда А[лександра] Карађорђевића“, *Застава*, 30. маја 1871, бр. 62, *Сабрани списи* П/3, 134.

дију у посету руском цару. Поводом те кнежеве и Блазнавчеве посете, Милетић је изразио извесну сумњу у погледу њених мотива, подозревајући да је она учињена ради личног престижа и утакмице са Црном Гором.

Године 1871. Милетић је са својим истомишљеницима покушао последњи пут да успостави сарадњу омладинског покрета са српском владом ради стварања велике независне државе на Балкану. Њихов план је био да се прво створи велика независна држава на Балкану, састављена од словенских покрајина Црне Горе, Босне и Херцеговине, Србије и Бугарске. У јесен те године је планирано да се покрене устанак у Херцеговини и да се одатле прошири на Босну. План је саопштен намесницима и од њих је тражено да у одређеном тренутку службена Србија уђе у отворену акцију. У томе је требало да учествује и Црна Гора.³⁰ У вези с тим планом Милетић указује на то да је за његово остварење потребна пуна унутрашња политичка слога. Намесништво, напротив, подстиче неслогу међу политичким странкама.³¹

* * *

У чланку „Да ли је ’обрт политике’ у Београду?” Милетић је, говорећи о промени српске спољашње политике истакао да је у том тренутку за Србе од већег интереса спољашња политика него унутрашња и закључио: „Спољашњу акцију дакле што пре док Босанаца није nestало, док се Босна и Херцеговина ’културним Арнаутима’ није напунила, док у Србији народ још мекушнији постао није, док је још на граници Српства чила мишица српска”. Сматра да сметња томе подухвату не треба да буду династички интереси. Њега би требало решавати после коначног ослобођења од Турака. Чланак закључује: „Зато што пре свезу између Србије и Црне Горе, и акцију против Турске”.³²

У веома опширном тексту под насловом „Србија” Милетић је анализирао стање у Србији.³³ Указао је на свемоћ владе и непостојање грађанских права, у првом реду слободе штампе. Помиње и бројност бирократије: „Србија је такорећи домена, спајилук за издржавање чиновника”. Скоро сва интелигенција је у државној служби. Излаз је видео у образовању либералне странке, коју ће чинити људи који не зависе од владе и власти.

По његовом мишљењу Србија има највише значаја и важности за Српство у ослобођењу српског народа и његовом уједињењу. То је једино

³⁰ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1876*, Београд 1996, 72; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, 154–155.

³¹ Васо Војводић, *Уједињена омладина српска о припремању устанка на Балкану 1871–1872. године*, у Зборнику радова, *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1968, 305–314.

³² *Засијава*, 16. јула 1871, бр. 82, *Сабрани списи* III/3, 198–199.

³³ Чланак је објављен у *Засијави* у пет наставака, септембра 1871, а 1872. у *Летишци* *Матице српске*, у свесци 114, стр. 78–113 под насловом „О уставу и установама у Србији”. Светозар Милетић, *Сабрани списи* III/3, 278–306.

поље на којем би се могла постићи слога целог српског народа. Услов сигурном ослобођењу Босне и Херцеговине је споразум између Србије и Црне Горе. „Има ји, који кажу, да влада српска ништа споља предузимати, и на коцку метути не може, док је кнез малолетан, да и друга регентства нису тако што предузимала. Но у уставу нема препоне томе, и не видимо, зашто би регентство згодне прилике пропуштало само због малолетности кнеза, па не знамо откуда би кнез имао право, земљу и народ ризикати, а да народ за време малолетства кнежева нема право ризикати што, па ма то напослетку и кнежев венац био.

У историји имамо више примера, да се за време регентства најважнија и најризичнија дела обављају. Само регентство у свом наступном прогласу обрекоше онда, кад беху на три године изабрани, па ево и пета година настала, и немачко-пруски рат прође, а Србија остаде иста, колика је и била. Ми баш напротив мислимо, да се за време малолетства кнежева много мање по кнеза ризика, него кад се што ту његовим именом ризично предузме, јер би неуспешан рад ишао на рачун и опасност малолетног кнеза, него на рачун они, који његово право врше, па и одговорност за то носе. Ко дакле и ту да не дође на мисао, да бирократија више своје столице, него кнежев престо чува?”

Даље је Милетић дао своје мишљење о најважнијим уставним питањима. Критиковао је решења постојећег устава, у првом реду уређење законодавне власти и непотпуну законодавну власт народне скупштине и ограничено буџетско право, питање политике одговорности министара, структуру народне скупштине, грађанска права и слободе и њихове ограничености, у првом реду слободе штампе, о чему веома детаљно расправља.

О значајним променама на плану међународних односа Милетић је расправљао у чланку „Аустро-Мађарска и исток”. Он је указао на промене које су се десиле у самој Аустро-Угарској. Истакао је да ће неспособност Аустрије да се споразуме са словенским народима бити разлог њене коначне пропасти. Аустријска политика је отерала западне Словене у наручје, у које је отерала и кнеза Милана. Коментаришући пут кнеза Милана у Ливадију у посету руском цару, Милетић констатује да је разлог томе то што је српска влада напослетку увидела да ју је аустроугарска дипломатија уопште, а и угарска влада посебно, обмањивала и заваравала. Србији је обећавана Босна и Херцеговина, а уствари су ковани планови за њихово освајање. Но како је династичко питање било поглавита полуга пријатељства и везе између Аустро-Угарске, а особито Угарске и српске владе, исход Карађорђевићеве парнице је задао последњи ударац томе пријатељству.³⁴ Српско-мађарско пријатељство је довело до опадања симпатија јужнословенских народа према Србији и пораста угледа Црне Горе и њене династије. „... показа се да речена племена упиру своје очи на малену, али јуначки одважну, за ослобођење и уједињење српски племена у Турској

³⁴ *Застава*, 20. октобра 1871, бр. 123 и 22. октобра 1871, бр. 124, *Сабрани списи* П/3, 328–335.

одушевљену, и на пријатељство Русије наслоњену Црну Гору.” Било је крајње време да се руском цару поклони кнез, и још више – Блазнавац. Ако је пак сврха тога пута била да се постигне династички престиж и утакмица са Црном Гором и умањивање веза Русије и Црне Горе, то неће довести до успеха. „Наслон на Русију може само онда имати берићетни посљедица по општу цел народа, ако се оснива на међусобном споразумљењу како Србије и Црне Горе, тако уопште српски, па и други сродни племена на Балканском полуотоку – иначе наслон тај, и такмица у тражењу тог наслона не би био стуб, него надгробни камен самосталности и слободе српске.” Сврха путовања у Ливадију треба да буде учвршћење слоге између Србије и Црне Горе, у циљу ослобођења Срба и других народа на Балканском полуострву.

Милетић је јасно уочавао и објашњавао какви су интереси Аустро-Угарске у решењу источног питања. Он упозорава на то да постоје сви знаци да се решење источног питања приближава. Сликвито је објаснио какве су интересе за очување Турске имале велике силе. „Ако ћемо упоредити Турску са старим човеком, који има неке материјалне обавезе према некоме за свога живота, онда ћемо Енглеску узети као ‚неког‘ који се стара да тај стари човек што дуже живи, како његове обавезе због којих онај има користи, не би престале. Аустроугарску пак према такој присподоби можемо сматрати као онога, који нема истина никакви права, али би опет хтео, – и нада се да ће му се жеља испунити – да буде наследник старчев. Стога му није стало до живота старчева, али опет воли и то, него да по смрти прави наследници заузму оставину. Док старац живи, нада се овај, да се и правим наследницима може шта десити, и онда он долази на ред.”³⁵

У почетку владавине Намесништва постојала је нада да ће они приступити политичким реформама.³⁶ После извесног времена, Милетић је и према политици Намесништва заузео критичан и опозициони став, као и раније према кнезу Михаилу. Дошло је до разлаза између Војвођана и либерала у Србији, који се више нису слагали у оцени унутрашње политике Србије. Слободан Јовановић је основне Милетићеве замерке намесничком режиму видео у следећем: прво, он није веровао у искреност намесничког либерализма, имајући ту пре свега као доказ Устав од 1869. године и његова решења: уређење законодавне власти, слободу штампе, закон о одговорности министара. Намесничку уставност је оцењивао као лажну уставност, а намеснички либерализам као лажни либерализам. Друго, он се није слагао са намесничком спољном политиком. Имао је утисак да се намесништво потпуно одвојило од Русије и подредило аустријском, односно мађарском утицају. Чинило му се да намесништво интересе Србије ставља изнад интереса Српства. Он пак, сматра да не лежи спас Српства у Србији, него спас Србије у Српству.³⁷

³⁵ „Чудни знаци”, *Застава*, 10. децембра 1872, бр. 146, *Сабрани списи* III/3, 805–808.

³⁶ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (1868–1878), Београд 1926, 49.

³⁷ *Исто*, 135–139.

* * *

Крајем 1872. године у *Застава* је објављен чланак „Обзор на годину 1872”, у којем је дат кратак преглед политичких збивања у протеклој години. Те је године кнез Милан ступио на владу. Због његовог пута у Ливадију Аустро-Угарска се осветила забраном учешћа Срба из Јужне Угарске у прослави која је поводом кнежевог пунолетства организована, у чему је недостојну улогу одиграо генерални конзул Калај, а двојица Срба без икакве кривице доспели у затвор. Помиње се српско потраживање малог Зворника са Сакаром, уз напомену да је за успех у сваком подухвату нужна слога Србије и Црне Горе.³⁸

Почетком следеће године је, такође у *Застава*, сада опширније, дата рекапитулација политичких догађаја протекле године.³⁹ Милетић не оцењује повољно српску политику у тој години. Ослобођење и уједињење оностраног српства је још отворено питање. Први услов за остварење тог циља, слога Србије и Црне Горе није развијена у пожељној мери. Мада се у Србији још увек гледа Пијемонт српства, узалуд се у њој траже Кавури. Постоји неки мали напредак на привредном пољу, али је уочљив и развитак плутократије, што земљи не обећава неку срећу. На пољу политике се није десило ништа вредно помена. „Чин пунолетства кнеза Милана и примање владе, што такође спада на ову годину коју прегледамо, за нас је значајан само по томе, што сад неће малолетност и привременост намесништва служити за кишобран од прекора и за изговор невештој и млакој политици српских државника. Сам тај чин – примање владе, не обележава у политици Србије никакву ‚мену‘, те стога не може имати више значаја све дотле, док му дела то не даду.”

Почетком 1873. године, рекапитулирајући догађаје протекле године, Милетић је говорио и о пунолетству кнеза Милана: „Чин пунолетства кнеза Милана и примање владе, што такође спада на ову годину коју прегледамо, за нас је значајан само по томе, што сад неће малолетност и привременост намесништва служити за кишобран од прекора и за изговор невештој и млакој политици српских државника. Сам тај чин – примање владе, не обележава у политици Србије никакву ‚мену‘, те стога не може имати више значаја све дотле, док му дела то не даду.”⁴⁰ Милетић очигледно није гајио претеране наде у промену српске политике, која би могла наступити кнежевим пунолетством, имајући у виду да су на власти остали исти људи. Владу је образовао Блазнавац, министар иностраних послова је био Ристић, а ресор унутрашњих послова је припао Радивоју Милојковићу, који га је и до тада држао. После изненадне Блазнавчеве смрти власт је још неко време препуштена Јовану Ристићу.⁴¹

³⁸ *Застава*, 30. децембра 1872, бр. 153, *Сабрани списи* II/3, 825–830.

³⁹ „Наш народ у год. 1872”, *Застава*, 14/26. јануара 1873, бр. 6, *Сабрани списи* III, Београд 2002, 25–29.

⁴⁰ Кнез Милан је напунио осамнаест година и преузео власт августа 1872. године.

⁴¹ Чедомир Попов, *Владавина кнеза Милана Обреновића (до 1875), Историја српског народа* V/1, Београд 1981, 341.

У опширном чланку „Положај Србије на истоку” Милетић је анализирао међународне прилике, положај Србије и њену спољну политику.⁴² „Кад се кнез Михаило у Србију вратио, а нарочито када је ступио на владу, он је био са Угарском, са мађарским државницима у добром споразумљењу, у пријатељском одношају, јамачно не толико због лични свеза, или обавеза, или због своји аристократски осећаја, колико због тога, што је мислио, и веровао да ће Угарска, да ће мађарски државници, да ће мађарски народ, бити пријатељ Србији, српском народу, и да неће бити пречага, него морална полуга онаком решењу Источног питања, какво је у интересу непосредно хришћански народа на истоку, посредно и самој Угарској, и народима од Карпата до Адрије”.

Мађари су кнежев пут у Ливадију тумачили као реакцију на исход парнице против Александра Карађорђевића, као да сами нису за то дали никакав повод. „Промена дакле, одношаја Србије према Аустроугарској, а нарочито према Угарској, била је нужна последица не само унутрашње Славенима противне аустроугарске политике, него и спољашње после француско-немачког рата, и инаугурисања политике према Турској и Истоку”, закључио је Милетић своју анализу.

У вези са путовањем Јована Ристића у Беч, априла 1873. и коментара мађарске штампе о том путовању и његовим мотивима, Милетић је у чланку „Ристићев пут у Беч” поново начинио кратку анализу међународних односа и положаја Србије међу великим силама, Аустроугарском и Русијом. Мађарски лист је ову посету угледног српског државника протумачио као признање и увиђање Србије да је упућена на Аустроугарску и да без ње не може предузети ниједан корак унапред. Милетић пак, оспорава да је ово путовање значило дезавуисање и покајање због кнежевог пута у Ливадију, у посету руском цару. Када је о Ристићу реч, нема сумње у његову наклоност према Русији, она може бити можда само претерана. Његов пут у Беч је, по Милетићевом мишљењу, сасвим у складу са руском политиком. На крају он закључује да код Срба не постоји ни пријатељство ни непријатељство према другим народима и државама: мерило српских симпатија и антипатија је ослобођење и уједињење српског народа и других словенских племена на истоку. Уверен је да поред српске, односно јужнословенске државе може постојати целокупност, самосталност, па и независност мађарске државе. Док се год то не признаје, док се укрштају интереси српског и мађарског народа, не може бити измирења духова и пријатељства између Србије и Аустроугарске. Када мађарски државници буду сматрали да Исток треба да припадне источним народима, то ће значити крај неповерења и неспоразума.⁴³

О кнежевом путовању у Цариград Милетић је писао и у чланку „Да укрсне народ српски и расточе се сви врази његови!” Критиковао је кне-

⁴² *Застава*, 1/13. априла, бр 39 и 4/16. априла 1873, бр. 40, *Сабрани списи* III, 109–114.

⁴³ *Застава*, 8/20. априла 1873, бр. 42, *Сабрани списи* III, 115–119.

жев планирани пут у Цариград, на поклоњење султану, оцењујући га као срамоту и грехоту. То би значило кнежево одрицање од оног задатка, који од њега очекују хришћански народи од Србије. Мада у Србији још нема праве уставности, а још мање парламентарне одговорности министара, за овакве потезе, као што је пут у Цариград, одговоран је кнез народу, српском јавном мњењу и достојанству српског народа.⁴⁴ Милетић изражава и сумњу у евентуални руски утицај на ову одлуку. Ако је он постојао, намера му је била да се у народу дискредитује српска династија, да би се начинило место за руске цариће. Ако руска влада неће да помогне Србији и Словенима, нема право ни да их понижава у очима света и српског народа. Срби могу и сами да се ослободе, а Русија треба и сама да се ослободи „своји Немаца, великаша и чиновника, а нарочито од „самодржавља”. Руском двору се не треба ропски подавати, закључио је Милетић. Русији је Србија можда потребнија, него она Србији.

Мада критичан према кнежевим поступцима, Милетић је ипак још увек одговорност за неке поступке чешће приписивао влади и министрима него самом кнезу. За отпуштање из службе капетана Саве Грујића, због његове објављене критике војне организације, *Застава* пише: „Но није увреда, као што нам није ни намера увреде, кад кажемо да је кнез још тако млад да се пуна не само политична, него и морална одговорност за поступак према Сави Грујићу, само на министра обалити може, премда се и то не може претајити, да је ствар колико начелно, и по последицама замашна, ипак проста, да је сам осећај, и сваћај људског достојанства, српског поноса и „официрске части” довољан судија”. У вези са истим случајем, као и осудама уредника *Јавности* и Светозара Марковића, Милетић је критиковао непостојање слободе штампе у Србији.⁴⁵

Милетић је разматрао политичке прилике у Србији последње године, после формирања младоконзервативног Мариновићевог кабинета 22. октобра, у чланку под насловом „Стање у Србији”.⁴⁶ У њему се осврнуо и на неке спољнополитичке догађаје, а и на унутрашње политичке односе. Оценио је да нема ниједне државе у Европи где је закон о штампи дао толико маха влади за политичке прогоне штампе и где на том пољу има толико злоупотреба. Осудио је начин на који је дошло до Ристићевог пада и до смене владе, указујући на то да владалац треба да се уздигне над политичким странкама и страначким страстима, те да владе не формира према личној наклоности или обара због личне мржње, него у државном интересу. Нарочито оштро је критиковао владине спољнополитичке потезе. Поново је истакао да је кнежев пут у Цариград поводом питања Малог Зворника био понижење кнеза пред султаном, а Србије пред осталим светом. Осудио

⁴⁴ *Застава*, 15/27. априла 1873, бр. 44, *Сабрани списи* III, 120–124.

⁴⁵ *Застава*, 9/21. јануара 1874, бр. 4, *Сабрани списи* III, 186–189; „Слобода штампе у Србији”, *Застава* 3/15. марта 1874, *Сабрани списи* III, 190–193.

⁴⁶ *Застава*, 27. октобра/8. новембра 1874, бр. 127 и 30. октобра/11. новембра 1874, *Сабрани списи* III, 227–233.

је и бројна кнежева путовања са великом свитом и поставио питање циљева и оправданости те „скупоцене променаде“ по Европи. Та путовања нису ни допринела неком дипломатском успеху, јер кнез често није ни био приман од државника које је желео да посети. Кривицу за то он не приписује толико кнезу, јер путовања нису приватне природе. Министар председник који га прати је одговоран за спољашњу и унутрашњу политику Србије, што се кнеза тиче, „ипак је млад, неук и неискусан, коме се таштине опростити, а самовоље уставом и законима закратити могу. Одговорно је министарство – одговоран је Маринковић, који ствара стање, које ако и не намерно, али у последицама својим води катастрофи, која Србију може начинити провинцијом Аустроугарске, или секундогенитуром кога суседа, уз маснију апанажу за ‘путољубивога’ кнеза, а можда и – неки великаша у Србији.“

У чланку „Владе у Србији“ Милетић је закључио да Србија није парламентарна земља, где би влада била политички одговорна народној скупштини и где би влада која је изгубила поверење народног представништва била отпуштена са власти. Она није у правом смислу ни уставна земља, тј. земља где обе стране, владалац и скупштина имају једнако право у доношењу закона. Мада се истицало да је кнез Милан, васпитан у Француској, донео и развио дух уставности, Милетић се пита, поводом последњих промена владе у Србији, шта је разлог што кнеза заобилази људе, који уживају поверење скупштинске већине. „Ми држимо да је време да се владатељи Србије више ослањају на мишљење, и жељу свога, па и осталог српског и славенског народа, него на милост и немилост неких страних сила, или њини агената, који ако и могу привремено спољашњу акцију спречити, али не могу бар унутри ништа учинити, или сметати, кад је и док је владатељ с народом сугласан, док је не само Србија као земља и народ, него и влада обгрљена рукама пријатељства сродни племена.“ Милетић одбија пребацивања да постоји тежња да се из Новог Сада заповеда Србији и њеној влади, али и напоменуо да изван Србије живи скоро трећина српског народа, чији су преци дошли овамо с намером да припомогну ослобођењу старе отаџбине, те имају и право и дужност да размишљају о условима опстанка и развитка српског народа у целини, јер се то не тиче искључиво Србије.⁴⁷

У чланку „Стоглава аждаја реакције у Србији“ Милетић је критиковао конзервативну странку Мариновића и Гарашанина. Уместо „лојалне и мирољубиве“ у спољној политици и „конзервативне или конзервативно-либералне“ у унутрашњој, Милетић је означава као „сервилну“ споља, а реакционарно властољубиву изнутра. Реакција је и самог кнеза наговорила да позове неколицину скупштинара, и укори и њих и скупштину, што бројним интерпелацијама отежава посао влади. У уставној монархији је владалац неприкосновен, неодговоран, а последица, јамство а и услов те неприкосновености и неодговорности је да се кнез не меша, и да га странке не

⁴⁷ „Владе у Србији“, *Застава* 9/21. фебруара 1875, бр. 17, *Сабрани списи* III, 257–259.

мешају у партијске ствари и размирице. „Неуставно је владоаца увлачити у дискусију, било у скупштини, било ван ње. Владалац ваља да стоји над странкама, или само да мотри, какав правац претеже на ваги – на ваги народног представништва, и је ли овај сугласан правцу и струји у самом народу, и да према томе удешава вршење они права, које му вршити пристoji, и то не лице к лицу Народној скупштини или њеном позваном али ‚незваном‘ одломку, него путем одговорног министарства. [...] Који је још уставни владалац у Европи позвао преда се посланике народне *ad audiendum verbum regium* – на читање буквице, и давање укора.” Међу њима је био и Адам Богосављевић, а кнез им је објашњавао „да административна дела владе не подлеже контроли Скупштине”. Помиње случај кнеза Михаила и констатује да је управо то био погрешан, први „кобни” корак Михаила. „И зар се сме саветовати младоме кнезу оно, што је кнезу Михаилу могло проћи, особито у времену, кад још није било уставности са министарском одговорности?”⁴⁸

Сличан је тон чланка под насловом „Коб над Србијом”, где је Милетић изложио своје погледе на карактер монархијске уставне власти и парламентаризма. Монархијска је власт неодговорна и неприкосновена, али су зато министри одговорни, за државна дела подлежу јавном, а и државном суду, без обзира на то, да ли их врше под именом и са потписом владоаца, или у своје име. Оцењујући унутрашњу политику у Србији, он закључује да Србија није парламентарна земља, а није у правом смислу ни уставна држава. У Србији постоји једна котерија која је узела власт и „престол под закуп“. Она нема довољног ослоња у народу, те се ослања на стране силе, поглавито на аустроугарског генералног конзула, а мађарског проконзула над Србијом: „Обреновићи су и у спољашњој и у унутрашњој политици заостали иза онога очекивања, што је српски народ у Србији и Турској у њи положио [...] Кнез Милан такође предаје се у руке котерије, која хоће да угуши сваки слободан развитак у Србији, и око Србије, и којој је мађарски проконзул протектор. Та котерија навела је и у спољашњој политици кнеза Милана на танак лед. Да заглави фијаско и понижење Србије, и кнеза у Цариграду, раструби у Букурешту учињен неки савез међу Романијом и Србијом, а кад тако, а оно романски официозни лист „Преса” пре негде, јамачно поводом београдске размирице са пруским конзулом, рече: да нема ништа тражити с оне стране Дунава, да она припада Западу, да Исток почиње с оне стране Дунава, и по томе да је се источно питање ишта не тиче. Раструби се такође из Београда, да ће црногорски кнез Никола поодити Букурешт, и тим путем и Београд, а од свега тога на Цетињу није ни помена било, него је све то био Мариновићев ‚хумбуг‘. И кад ми тако што кнезу Милану пред очи износимо, онда смо ми, непријатељи кнезу и Србији”.

Милетић је одбио оптужбе да је овакво писање *Заставе* непријатељско и истакао да „некоректан” и неуставан поступак кнежев, као што је

⁴⁸ „Стоглава аждаја реакције у Србији”, *Застава* 12/24. фебруара 1875, бр. 18, *Сабрани списи* III, 260–264.

случај застрашивања народних посланика *Засџава* има и право и дужност да критикује, поготову ако се то у дотичној земљи не може. И у овом случају је Милетић највећу одговорност за овај поступак приписао кнежевим саветницима, истичући да самом кнезу недостаје искуство, што се стиче са годинама. Закључио је да је кнез Милан пао у замке својих удворица, који се не стиже да се као зрели људи диве мудрости двадесетогодишњег кнеза. Наглашава да критика кнеза није гест непријатељства према њему и закључује да је крајње време да кнез као уставни владалац поврати сагласност између народне скупштине и владе.⁴⁹

У чланку под насловом „Наследство престола у Србији” Милетић се бавио још једним питањем уставног уређења Србије – наслеђивањем престола. Поводом предлога групе посланика о изменама устава, Милетић је изнео своје мишљење о предложеној измени одредаба о наслеђивању престола. По постојећим уставним одредбама престо Србије у случају да кнез умре без наследника, неслеђују потомци Милошевих кћери. У изменама које је предложила група посланика ове одредбе се мењају тако што се предвиђа да ће сам кнез одредити наследника, ако остане без порода, а ако умре пре доношења ове одлуке, народ слободно бира владоца. Милетић је сматрао да је ово решење начелно исправно, али да нередовне прилике које настају у таквим ситуацијама захтевају да наследни ред буде унапред узаконен. Подсећајући на уговоре кнеза Михаила са црногорским кнезом Николом, Милетић се пита не би ли у случају изумирања династије Обреновића било добро решење да српски престо наследи црногорска лоза Петровића. Тиме се отклонила и једна сметња уједињењу српског народа на Балкану – постојање двеју династија.⁵⁰

Поводом аустроугарских притисака да се распусти српска народна скупштина, Милетић је марта 1875. писао о односу Аустроугарске према Србији и закључио да је тачна његова оцена да се иде на то да аустроугарски конзул постане проконзул у Србији. У својим политичким потезима кнез мора уважавати расположење народа и имати више поверења у народну скупштину. „Питање је дакле постало: ко пред српским престолом у Београду више вреди: Калаји и Маринковић, или народ српски и Народна скупштина?“, пита се Милетић.⁵¹

* * *

У време Херцеговачког устанка и отварања Источне кризе Милетићева је политичка активност била најживља, а његова очекивања од Србије и српске владе највећа. Протеклих петнаест година циљ Милетићеве националне политике био је да Балкан припадне балканским народима, ко-

⁴⁹ „Коб над Србијом”, *Засџава* 26 фебруара/10. марта 1875, бр. 24, *Сабрани сџиси* III, 278–282.

⁵⁰ „Наследство престола у Србији”, *Засџава* 9/21. марта 1875, бр. 29, *Сабрани сџиси* III, 296–298.

⁵¹ „Кнез и скупштина”, *Засџава* 12/24. марта 1875, бр. 30, *Сабрани сџиси* III, 302.

ји своје национално ослобођење треба да постигну заједничком оружаном борбом, самостално, а без уплитања европских велесила. Стога је разумљиво што је Милетић догађајима у Херцеговини и њиховим могућим последицама посветио изузетно велику пажњу.

У почетку Херцеговачког устанка био је резервисан, подозревајући да у његовом избијању има аустријског учешћа. Сматрао је да има доста индиција које су потврђивале ту сумњу, као што је била концентрација аустријских трупа на босанској граници, вести о преласку двадесетак преобучених аустријских штапских официра у Босну и Херцеговину са специјалним задатком, као и писање неких бечких листова да су два побуњена места истакла аустријску заставу.⁵² У почетку устанка проценио је да је побуна у Херцеговини „месне или покрајинске природе“ и да се из ње неће заталасати Источно питање, с обзиром на тадашњу констелацију у Европи и на Балканском полуострву и на тројецарски савез.⁵³ Милетић је поводом тога поново нагласио да је против решења Источног питања посредовањем великих сила, а посебно Аустро-Угарске, јер би присаједињење Босне и Херцеговине Аустро-Угарској било права несрећа за српски народ. Плашио се интервенције и окупације ових земаља, без којих српској држави на југоистоку нема будућности, ни трајног опстанка и развитка.⁵⁴ Његово двоумљење на почетку Херцеговачког устанка било је оправдано, јер су и међународна ситуација и прилике у Србији биле неповољне, неповољније него 1866, или 1870–1871, када је Милетић форсирао оружану акцију на Балкану. Србија није била војнички припремљена за рат. Није придобила савезнике за масовни оружани устанак на Балкану. Рат је започињао у сенци аспирација Аустроугарске према Босни и Херцеговини и погађања између Русије и Аустроугарске о подели интересних сфера на Балкану, чему је ускоро и уследио споразум у Рајхштату.⁵⁵

Милетићеви односи са српском владом су у то време били крајње погоршани. Почетком 1875. *Застава* је поново била забрањена у Србији. У време када су стизале најдраматичније весте и борбама у Херцеговини, стигао је и глас из Беча о кнежевој веридби. Милетић је у *Застави* оштрим и подругљивим речима нападао кнеза Милана што се у време избијања устанка спрема за женидбу. Кнежеву женидбу је Милетић оценио као нечувено вређање српских осећања и писао да се „ово не зове *обручии*, него *обрукаии* владоца српског“. Није могао да разуме што се кнез спрема за женидбу у тако судбоносном тренутку. Уочава чудну коб Обреновића, да их удворице са једне исте стране хватају у своје мреже, а

⁵² „Херцеговачка побуна“, *Застава* 9/21. јула 1875, бр. 79, *Сабрани списи* III, 416; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, 205–206.

⁵³ „Херцеговачки устанак и Црна Гора“, *Застава* 16/28. јула 1875, бр. 82, *Сабрани списи* III, 429–431.

⁵⁴ „Херцеговина и источно питање“, *Застава* 23. јула/4. августа 1875, бр. 85, *Сабрани списи* III, 434–437; „Варница или пламен?“, *Застава* 25. јула/16. августа 1875, бр. 86, *Сабрани списи* III, 438–442.

⁵⁵ Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 208.

женске неприлике у тој коби играју такву улогу. И кнеза и народ је Мариновић обрукао кнежевим путовањем у Беч, ради циља неприличног у тадашњим околностима. Милетић чак помиње и невестин велики мираз: „Он [кнез] је нашао „пупилу“ са неколико, ако је истина, милиона рубаља! Он, као, што „Панчевац“ рече, волије Наталију него баталију. Српску пупилу, Херцеговину и Босну, он оставља српском народу на душу. Срби у Србији – где вам је образ српски, где понос јуначки?“⁵⁶

Милетић је негодовао против образовања либерално-конзервативне владе, такозваног конзервативног министарства, формираног пред кнежево венчање. Њено формирање је Милетић сматрао као потпуни дебакл србијанских либерала. Либерали, који су се 1858, у једној револуционарној ситуацији, када је збачен и протеран кнез Александар Карађорђевић, бацили у наручје Милошу Обреновићу, плашећи се устанка незадовољних сељачких маса, нашли су се у време владавине намесништва на потпуно реакционарним позицијама. Најзад су пристали на понижавајуће учешће у једној влади чији је задатак био да утиша незадовољство које су изазвали Миланови женидбени планови.⁵⁷

Милетићево писање је у Србији имало знатног одјека, јер је *Засијава* у то време сматрана за најважнији лист у српству.⁵⁸

Милетић је променио мишљење о херцеговачком устанку и рату с Турском крајем августа, охрабрен јунаштвом херцеговачких устаника и општим одушевљењем за рат у српској јавности. На изборима за српску народну скупштину су присталице рата с Турском добиле сем садамаест, све остале мандате. Од тада до свог хапшења, Милетић се одлучно залагао за рат. Његова борба је текла на више колосека: у *Засијави*, у различитим политичким контактима, прикупљањем помоћи устаницима, али и у парламентарним иступањима у угарском сабору, где се борио за правично решење Источног питања. Он кличе: „Дакле – „Рат с Турцима!“”, захтевајући да то буде „рат озбиљан, сложен и одлучан“ и изјављује да је спреман да пред садашњим и будућим покољењима подели моралну одговорност за одлуку коју треба донети. Он сматра да су сазрели услови за оружану акцију на Балкану.⁵⁹ Србији не преостаје друго, него Порти ставити алтернативу: или слободу Босне и Херцеговине, и Бугарске – или рат.⁶⁰ Што се тиче аустроугарских Срба, обећава да ће они извршити своју човечанску и националну дужност и да их у томе неће моћи спречити ни Дунав, ни Сава, ни „Тиса“.⁶¹ Апеловао је на њих да помогну устанике добровољцима и

⁵⁶ „Мариновић и кнежева женидба“, *Засијава* 30. јула/11. августа 1875, бр. 88, *Сабрани списи* III, 443–446.

⁵⁷ Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 206.

⁵⁸ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (1868–1878), Београд 1926, 291.

⁵⁹ „Дакле – рат с Турцима!“, *Засијава* 3/15. августа 1875, *Сабрани списи* III, 447–451; Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 207.

⁶⁰ „Херцеговина и дипломација“, *Засијава* 6/18. августа 1875, бр. 91, *Сабрани списи* III, 455.

⁶¹ Калман Тиса, председник угарске владе.

новчаним прилозима. Нарочито се обраћао пензионисаним официрима, Србима, да својим стручним војничким знањем притекну у помоћ побуњеној раји у Босни и Херцеговини.⁶²

Заједно са либералима у Србији, Милетић и народњаци у Војводини су бурно тражили да Србија зарати. Јавно мњење у Србији и Црној Гори је било ратоборно. Милетић је сматрао да ће одлука о покретању рата бити одлучујућа не толико за судбину Србије, колико за судбину кнеза.⁶³ „Избор је слободан”, пише Милетић, „Док је Србије, биће и кнезова, – али да кнез Србије буде Андрашијев намесник, Раух Србије – то право, и име, корист и понос српског народа у Србији подносити не може и неће! Ако кнез Милан неће, широк му је свет – има ко хоће. „Ено Николе – ето рата с Турцима!”⁶⁴ Резигниран због оклевања да се рат започне, Милетић је оценио: „Но чега српски Пијемонт нема, то је владалаца, који би се сродили са идејом ослобођења и уједињења свога племена, као што су били сардински краљеви, и државника, који би се у племенитом и родољубивом суревновању натицали у постизавању те цели, ма и разним путевима. У Србији је овладала династичка дворска политика. Кнез држи, да је Србија ‚домена’, имовина за његово издржавање. Њему је доста Пијемонт без Италије – Србија без ослобођења и уједињења остале браће.” Остало му је шимера, или како се сам изразио: утопија“.⁶⁵

Крајем године је Милетић оценио да је дошао одсудни час и да је крајње време, да се српски народ у Србији прене и уочи опасност у којој се налази, јер је српство на раскршћу и на дневном реду је питање о бићу или небићу српског народа. „Сад или никад”, узвикује он.⁶⁶

Почетком маја 1876. је образована у Србији нова влада под председништвом Стевче Михаиловића, у коју су ушли истакнути либерални прваци: Јован Ристић, Јеврем Грујић и Владимир Јовановић. Милетић је крајем маја дошао у Београд у намери да помогне политику српске владе и изрази своју подршку намераваном кораку – рату са Османлијским царством.⁶⁷ После дуже аудијенције код кнеза Милана, Милетић је написао чланак под насловом: „Брату брат, а Турчину рат”.⁶⁸

⁶² Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 210–211; „Помоћ, браћо, помоћ!”, *Застава*, 19. септембра/1. октобра 1875, бр. 116, *Сабрани списи* III, 501–502.

⁶³ „Кнез Милан на раскршћу”, *Застава* 17/29. августа 1875, бр. 97, *Сабрани списи* III, 469.

⁶⁴ „Србија на раскршћу”, *Застава* 13/25. августа 1875, бр. 95, *Сабрани списи* III, 460–465; „Кнез Милан на раскршћу”, *Застава* 17/29. августа 1875, бр. 97, *Сабрани списи* III, 466–469; „Неће ли Милан – ено Николе и – ’ето рата с Турцима!’”, *Застава* 24. септембра/6. октобра 1875, бр. 119, *Сабрани списи* III, 513–515; „Мит или рат?”, *Застава* 11/23. марта 1876, бр. 40, 568–572.

⁶⁵ „Балкански Пијемонт”, *Застава* 12/24. октобра 1875, бр. 129, *Сабрани списи* III, 516–519.

⁶⁶ „Српство на раскршћу”, *Застава* 21. децембра 1875/2. јануара 1876, бр. 169, *Сабрани списи* III, 544–548; „Сад ил’ никад! – кнезовима српским”, *Застава* 24. фебруара/7. марта 1876, бр. 31, *Сабрани списи* III, 563–567.

⁶⁷ Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 212.

⁶⁸ *Застава* 21. маја/2. јуна 1876, бр. 77, *Сабрани списи* III, 595–598; Васиљ Поповић, *Источно питање*, 188.

У овим судбоносним и драматичним приликама у Милетићевој политици национално ослобођење је добило убедљиво првенство над питањима унутрашњег уређења и унутрашњих слобода, које иначе никада раније није раздвајао. Последица свих ових Милетићевих акција, интензивне агитације у корист рата против Турске и посете Београду, био је снажан притисак мађарских власти на њега. Мађарска влада је од Срба, својих поданика захтевала безусловну неутралност у случају српско-турског рата, под претњом најстрожих мера.⁶⁹ Осамнаестог јуна 1876. је почео рат између Србије и Османлијске царевине, а 5. јула је ухапшен Светозар Милетић. На слободу је пуштен тек после завршетка рата и закључења Берлинског конгреса, 15. новембра 1879. године. Слободан Јовановић је оценио да је Милетићево хапшење било разлог што је учешће Војвођана у рату било недовољно, нимало у складу са пропагандом која је вођена. Обезглављени Милетићевим затварањем, нису били у стању да организују озбиљнији добровољачки покрет.⁷⁰

* * *

Тешки услови овог тамновања и озбиљно нарушено здравље утицали су на Милетићеву политичку делатност после изласка из затвора. Следећих неколико година, колико је још био активан у политичком животу, он није престајао да се бави и приликама у Србији. Међутим, оног оштрог, бескомпромисног критичког тона, који је обележавао његове раније написе није било. Кроз њих се провлачи тон опрезности, попустљивости и лојалности. Милетић напомиње у једном чланку да су српски кнез, влада и војска у одсудном часу развили заставу ослобођења, те је тиме спасена част српском имену, мада резултати нису били равни жељи и поднетим жртвама. Тиме је положај листа *Застава* олакшан, мада се она не одриче права да указује на неке пропусте и мане, „гласом пријатељске опомене”.⁷¹ *Застава* ће се у следећем периоду задовољити „ширењем начела праве уставности, јавном контролом, и објективном критиком јавног рада државних органа у Србији са гледишта општих интереса Српства”, остављајући поједине страначке интересе странкама и њиховим органима.⁷²

Последњи текст о Милану Обреновићу је Милетић написао поводом његовог проглашења за краља. Изразио је топле жеље да ова одлука буде корисна и Србији, као и српском народу на Балканском полуострву. Написан уздржаним тоном, уз ограду да се ради о једном унутрашњем питању, које се тиче српског народа у Србији, њихових првака и њихове штампе, чланак ипак садржи и одређене критичке тонове. Замера се на брзини којом је цео поступак текао и указује на то да такве одлуке спадају у над-

⁶⁹ Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 213.

⁷⁰ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (1868–1878), 324.

⁷¹ „Амнестија и слобода пресе у Србији”, *Застава* 6/18. јануара 1876, бр. 3, 625–627.

⁷² „Странке у Србији и наш положај”, *Застава* 647–652.

лежност Велике, а не обичне народне скупштине, те да према томе поступак није био у складу са уставом. С друге стране, Милетић сматра да за то није било време, с обзиром на Бонтуову аферу и пад генералне уније, што ће Србији нанети велику штету. Поставља на крају питање да ли ће успостављање краљевства бити у корист или на штету Србије.

* * *

У Милетићевим анализама и критикама српске политике, унутрашње и спољашње, и кнежевих поступака и учешћа у тој политици видљива је њему својствена одлучност и оштрина. Мада је често, врло јаким изразима, критиковао самог кнеза Милана, он је чешће, као искусан политичар, стављао нагласак на опште прилике, на утицајне политичке факторе и на уставне и законске оквире политичког живота у Србији. Чешће него кнезу, Милетић је намесницима и влади замерао због неких политичких потеза, поготову у време кнежеве малолетности, када он није ни могао бити одговоран за политику која је вођена. И касније, он најчешће одговорност у већој мери прописује кнежевој околини, него њему самом.

У Милетићевој политичкој активности у целини, па и у његовом односу према Србији, највише место је увек припадало њеној ослободилачкој мисији. У периоду владавине Михаила и Милана, највећа његова пажња је била посвећена овоме циљу. У Србији је он видео стожер, Пијемонт уједињења, државу која је могла, с обзиром на свој положај, развој, величину и друге околности успешно одиграти ту важну улогу. Мада је често помињао кнеза Црне Горе, Николу Петровића, Милетић је био свестан да Црна Гора не може бити центар српског уједињења. Стога је од српског кнеза нестрпљиво очекивао да почне да ради на ослобођењу и уједињењу српских земаља.

Милетић је веома подробно, стручно и аргументовано анализирао и критиковао најважнији политички догађај у Србији који се догодио у његово време: доношење Намесничког устава. Као практично једину његову позитивну одлику Милетић је оценио само доношење устава, мимо Турске, које је оценио као важан корак на путу Србије ка државној независности. Што се тиче осталих решења, он их је сматрао недовољно либералним и демократским. Међутим, био је мишљења, да се и уз такав устав могло владати другачије, либералније и демократскије. Његове критике политике Намесништва, кнеза и владе у Србији су се односиле на поштовање устава и грађанских права и слобода, у првом реду слобода штампе. Сматрао је да у држави треба да постоји политичка одговорност владе. Критиковао је бројност и снагу бирократије у Србији.

Милетић је у низу својих написа јасно изразио свој став о облику владавине, дајући предност републиканском облику владавине над монархијским. Политичару таквих уверења, који је сматрао и увек истицао да је народ носилац суверености, републикански облик владавине је нужно мо-

рао бити ближи. Међутим, говорећи о томе, Милетић је скоро увек помињао и да се народ у Србији определио за монархију. Везано с тим било је и питање династије. У погледу начина доласка на престо кнеза Милана Милетић је изражавао озбиљне резерве, замерајући српским политичким вођама, у првом реду Блазнавцу, да овај избор није био демократски. Критиковао је уставна и законска решења о наслеђивању престола, помињући са негодовањем могућност да на српски престо дођу потомци мађарских племића. Истицао је при том увек могућност коју је сматрао за погоднију: да српски престо наследи кнез Никола и његови потомци. Тиме би се, сматрао је Милетић, отклонила и једна значајна препрека уједињењу српских земаља - постојање двеју династија.

У време Источне кризе, пак, увиђајући да је реч о судбинским догађајима, које је он сам одавно и предвиђао и прижељкивао, Милетић је у много мањој мери него раније, осуђивао недемократске појаве у унутрашњем политичком животу Србије, истичући да је сада време да се све снаге посвете остварењу националног циља.

У Милетићевој политичкој делатности и публицистичкој активности Србија и њени политички чиниоци, укључујући ту, природно и њене владоце, имали су увек веома важно место. У својим анализама њихове политике, Милетић је бивао критичан, па и жесток, али имајући увек у виду оправданост и целисходност појединих потеза, са становишта користи целокупног српског народа, чији је Србија несумњиво била центар и стожер.

PRINCE MILAN OBRENOVIĆ AND SVETOZAR MILETIĆ

by

Ljubomirka Krkljuš

Summary

The time of political activity of Svetozar Miletić, the greatest Serbian political tribune and thinker in the 19th century to the north of the Sava and Danube, partly coincided with the rule of Mihailo and Milan Obrenović. Miletić's political views were completely in accordance with the national and liberal ideas which from 1848 began to prevail in the European countries. The basic features of Miletić's political programme were the civil rights and freedoms, as well as national liberty and unification. In his opinion, it was possible to solve the Serbian national issue in an integral way, in a revolutionary manner, outside the framework of Austria and the protectorate of Russia, with Serbia as a pivot, „Serbian Piedmont“.

Miletić closely connected the idea of nationality with the idea of constitutional freedom, state organization based on the constitutionality and parliamentarism and respect of civil rights and freedoms. Miletić considered and discussed the policy of Serbia, its rulers and politicians in the light of achieving these basic goals. The path and means of their realization depended on many factors, internal and external: the re-

lations within the Monarchy itself, international circumstances – the influence of great powers and their interests, and the condition in Serbia itself. Miletić believed that they could be achieved only with a common activity of all parts of the Serbian nation whose centre and pivot would be Serbia.

Miletić's attitude to Serbia and expectations he cherished did not change much after the change on the Serbian throne. In the period of the rule of regency, Miletić often criticized Serbian policy, both the foreign and internal one. He always first underlined the role of Serbia in the liberation of Serbs and emphasized that it was the interest of Serbia itself, because a state should be larger than Serbia was then to be able to create conditions for the development of state institutions and the nation.

Miletić wrote several extensive texts for the following constitutional reforms even after the Regency Constitution had been passed; in them, he discussed the most important constitutional issues: people's representation, its structure and domain, the relation between the government and the national assembly, civil rights and freedoms. He believed that the constitution from 1869 did not lead Serbia into parliamentarism or real constitutionality. He particularly often criticized the absence of freedom of press in Serbia.

Guessing that the solution of the eastern issue was near, Miletić extensively wrote about Serbia's foreign policy and its relation with great powers, primarily with Austria-Hungary and Russia. He criticized the Regency, and later Prince Milan, for too strong Austrian, that is Hungarian influence. At the time of opening of the eastern crisis, Miletić's expectations for Serbia were the greatest, and that is the time of his most intensive political activity. He criticized Serbia because it was not more engaged in helping the Herzegovina rebels. With sharp words, he accused the Prince for preparing his wedding at the time when the rebellion broke out. He pointed out that the decision about starting the war was important not only for the destiny of Serbia, but even more for the destiny of the Prince. If the Prince Milan hesitated, the Montenegrin Prince Nikola would lead the fight.

The Hungarian authorities arrested Miletić immediately after the war broke out, and he was released from prison after the war ended. With impaired health, Miletić was active in political life only for several years more. He did not criticize the circumstances in Serbia and its Prince as sharply as before, but he still believed that Milan's proclamation for king was not in accordance with the constitution, that it was carried out hastily and in an unfavourable political atmosphere created due to the Bontout affair.

In Miletić's political activity and publication work, Serbia and its political factors, including its ruler, had a very significant place. In his analyses of their policy, Miletić was critical, but always had in mind the purpose and justifiability of specific actions from the viewpoint of their usefulness for the entire Serbian nation.

Александра Новаков

НЕКРОЛОЗИ О МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ У СРПСКОЈ ШТАМПИ

САЖЕТАК: Вест о смрти Милана Обреновића пропратило је 45 часописа који су излазили на целокупном српском културном простору. Часописи у Краљевини Србији посветили су много простора смрти краља Милана. Некролози су написани врло афирмативно и са уважавањем бившег владара и оца тадашњег краља Александра. Док српска штампа, која је излазила у Аустроугарској, није јединствена у оцени Милановог живота и дела, опозициони листови врло негативно говоре о њему а они други позитивно квалификују његово дело.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Обреновић, краљ Александар Обреновић, некролог, читуља, српска штампа, Србија, Аустроугарска, Београд, Крушедол

Неписано правило да о покојнику треба говорити или добро или ништа не односи се на владаре. У то смо се уверили читајући некрологе о краљу Милану, који су излазили у српској периодици. Има некролога који врло афирмативно говоре о краљу Милану и његовим тековинама, с друге стране писани су некролози који без устезања говоре о мноштву политичких погрешака и промашаја, а износе се многе лоше особине саме личности. Ови други карактеристични су за листове који су излазили у Аустроугарској. Постоји и трећа врста читуља – некролога који сасвим кратко и у службеном тону обавештавају читаоце својих листова о смрти краља Милана Обреновића. Претпостављамо да су то листови који нису могли, или смели да један такав догађај не објаве. Једино што је заједничко за сву српску периодичку то је да сви пишу о његовој неоспорној интелигенцији и називају краља Милана првим српским краљем после Косова.

Краљ Милан умро је у Бечу, у 16 часова и 15 минута, 29. јануара 1901. године (по старом календару).¹ У том часу поред њега налазили су

¹ Једини српски владар који није рођен на српском културном простору, нити је на њему умро.

се: Александар Константиновић², Владан Ђорђевић³, Ђорђе Вајферт⁴ Коста Христић⁵, Лазар Петровић⁶, и гроф Еуген Зичи⁷. За његово здравствено стање интересовао се аустроугарски цар Франц Јозеф, као дугогодишњи краљев пријатељ, као и римски папа преко бечког нунција. Непосредно пред смрт писао је опроштајна писма и имао жарку жељу да види свога сина. Рекао је свом лекару: „Осећам да морам умрети. Али је врло жалосно да се већ у 47. години мора мрети“.⁸

Краљ Александар био је извештен о болести и тешком стању свога оца. Овластио је Христића, српског посланика у Бечу, да посети старог краља као његов изасланик. Када је од Христића сазнао да је стање краља Милана врло критично, послао је и свог првог ађутанта Лазара Петровића. С њиме је краљ Милан разговарао у четири ока, непосредно пред смрт. Није, као што се очекивало, отпутовао у Беч да види свога оца.⁹ У тренутку Миланове смрти краљ Александар боравио је у Нишу, где га је и затекла та вест. Краљица Наталија такође је била извештена и о болести и о смрти краљевој. Рекла је да се моли за краља и питала да ли би било упутно да дође да га види. Али већ је било касно, краљ је издахнуо. По наредби краља Александра, посланик у Бечу, Христић, пописао је све ствари које су се налазиле у стану у коме је умро краљ Милан и био овлашћен да организује пренос тела у Београд. По званичној верзији аустроугарског цара Франца Јозефа, краљ Милан је писменим путем изразио жељу да га сахране у неком од сремских манастира. О наводном постојању овог писма краљ Александар није био обавештен и инсистирао је да се тело покојника пренесе у Београд.¹⁰ У Београду су учињене све припреме за сахрану и за краљево вечито одређиште одређена је Саборна црква, али је аустроугарски цар остао неумољив. Краљ Александар, понижен и видно разочаран, у знак протеста одлучио је да не путује у Беч нити да присуствује сахрани¹¹.

Цар Франц Јозеф наредио је да се краљ Милан опоје с краљевским почастима по одредбама дворског церемонијала као члан царске породице¹²

² Александар Константиновић (1848–1930), пуковник, син Анке Обреновић и Александра Константиновића.

³ Владан Ђорђевић (1844–1930), лекар, бивши председник владе.

⁴ Ђорђе Вајферт (1850–1937), индустријалац, гувернер Народне банке.

⁵ Коста Х. Христић (1852–1927), српски посланик у Бечу и Берлину, министар правде.

⁶ Лазар Петровић (1855–1903), генерал, лични краљев ађутант, убијен 29. маја 1903. за време Мајског преврата.

⁷ Еуген Зичи, мађарски гроф, дугогодишњи краљев пријатељ.

⁸ Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, IV Београд 1925, 232.

⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, Београд 1990, 202–203.

¹⁰ Протосинђел др Стефан Чакић, *Краљ Милан Обреновић, Писање бечке иштампе о последњим данима смрти и сахрани краља Милана Обреновића у Бечу 1901*, Нови Сад 1975, 9–25; Бечки листови доносили су на истакнутим местима вест о последњим данима, смрти и сахрани Милана Обреновића. У наставку су објављивали и његову биографију.

¹¹ *Ново време*, XIII, 1901, бр. 9, 1.

¹² Пера Тодорвић, *Дневник*, Београд 1990, 348–352, приредила Латинка Перовић.

и сахрани у манастиру Крушедол. Краљево тело пренето је у четвртак у 10.30 ноћу у српску православну цркву Светог Саве.¹³ У петак су му одали пошту грађани Беча. Патријарх српски Георгије Бранковић¹⁴ одржао је опело којем је присуствовао цар Франц Јозеф са надвојводама. Након опела испратио је мртвог краља, идући пешице у погребној поворци до железничке станице¹⁵. Тело је пренето у Сремске Карловце где је на станици свирана српска химна а у Саборној цркви одржан помен. После помена испраћен је у Крушедол и сахрањен поред кнегиње Љубице Обреновић¹⁶. Сахрана је обављена 3. фебруара у 4 сата у присуству много народа.¹⁷ Од родбине краља Милана сахрани су присуствовали: барон Федор Николић,¹⁸ Анастасија Алексић од Мајне¹⁹ и њене три кћери: Ана, Марија и Евелина.²⁰ На сахрани је говорио патријарх Бранковић и бан Куен Хедервари.²¹ После сахране патријарх је приредио вечеру за душу покојнику. На ковчегу је био положен венац од цвећа на коме је писало: Александар своме драгом оцу.

Краљ Александар донео је Прокламацију народу српском о краљевој смрти, прогласио је државну и дворску жалост која је требала трајати шест месеци.²² На дан сахране у Саборној цркви у Београду одржан је погребни парастос за покој душе. Чинодејствовао је митрополит Инокентије²³ са свим архијерејима и са преко 50 духовника и свештеника. Присуствовали су краљ Александар, Влада, Народна скупштина, генералат, Академија наука и многи званичници. Краљица Драга није присуствовала парастосу.²⁴ Говорили су: председник министарског савета Алекса Јовановић, потпредседник Народне скупштине Драгутин Стаменковић и секретар САНУ Јован М. Жујовић.

На целокупном српском културном простору јануара месеца 1901. излазило је око осамдесетак српских листова. Велики број часописа разних профила и оријентација пропратило је смрт Милана Обреновића.²⁵ Готово

¹³ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 348; Краљ Милан је уручио 1000 форинти Српској црквеној општини у Бечу као прилог цркви Светог Саве.

¹⁴ Георгије Бранковић (1830–1907), српски патријарх.

¹⁵ Дејан Медаковић, *Истио*, 91.

¹⁶ Љубица Обреновић (1788–1843), жена кнеза Милоша Обреновића

¹⁷ *Српски сион*, XI, 1901, 69–70.

¹⁸ Федор Николић (1836–1903), унук кнеза Милоша, барон, адвокат, угарски државни саветник

¹⁹ Анастасија Алексић од Мајне (1839–1933), ћерка Јована Обреновића, сликарка, добротворка, жена аустријског генерала Теодора Алексића од Мајне.

²⁰ Милан Јовановић – Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 364.

²¹ Протосинђел др Стефан Чакић, *Истио*, 37–38.

²² *Ново време*, XIII, 1901, бр. 9, 1.

²³ Инокентије (Јаков) Павловић (1840–1905), архиепископ београдски и митрополит Србије.

²⁴ То је време када је краљица Драга симулирала трудноћу.

²⁵ Часописи који си излазили 1901. године а нису пропратили смрт краља Милана: *Глас Српске краљевске академије*, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, *Гласник православне далматинско истријске епархије*, *Годишњица Николе Чујића*, *Духовна зрница*,

сви часописи од значаја сем *Летописа Матице српске*²⁶. Овај најстарији живи часопис, који је тада уређивао Милан Савић, до дана данашњег није нашао за сходно да објави ниједну једину реч о краљевој смрти. Највеће изненађење представљају некролози које пише црквена штампа у Србији, ако се зна какав је био однос краља Милан и Српске православне митрополије.

НЕКРОЛОЗИ КОЈИ АФИРМАТИВНО ГОВОРЕ О МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ

Босанска вила, сарајевски часопис за забаву поуку и књижевност уредника Николе Т. Кашиковића на првој страни доноси некролог о Милану, првом српском краљу после Косова. Писац некролога покушава да оповргне мишљење јавног мњења о Милану као лошем владару. Њему замера недостатак обузданости и хладне присебности. За његове блиске сараднике говори да су лижисахани и политичке шићарције. Сматра да ће његова владавина златним словима бити исписана, а време их неће избрисати: због добијања независности, подизања кнежевине у ранг краљевине, давање земљи најслободнијег устава и уступање престола у корист свога сина Александра.²⁷ То је био часопис који је проповедао српско-хрватско културно јединство и одбацивао националну искључивост.²⁸

Уредник *Бранковог кола* Паја Марковић-Адамов²⁹ истиче да је његова смрт први велики историјски догађај у животу српског народа на уранку 20. века и сматра да ће његова дела историја достојно оценити.

Београдски лист *Браћимство*, на првој страни даје опширан некролог. Писан је као хвалоспев. Између осталих похвала за краља Милана Обреновића пише да је био Богом обдарен ретким и одличним особинама, пре свега племенитом великодушношћу. Уредник овог недељника био је Атансије Поповић.³⁰

Бранич – лист за правне и државне науке, орган Удружења јавних првозаступника у Србији,³¹ врло кратко и у службеном тону доноси вест о смрти Милана Обреновића.³²

Будућности, лист за материјалне и просветне интересе који је излазио у Вршцу у више издања доноси вести о Милану Обреновићу и констатује:

Бачки гласник, Зора, Карацић, Летопис Матице српске, Народно здравље, Народне новине, Народни лист, Наставник, Нови востанич, Позориште, Привредник, Српски технички лист, Хришћански весник, Школски вјесник, Школски одјек.

²⁶ *Летопис Матице српске* 1901.

²⁷ *Босанска вила*, 28. 2. 1901, бр. 4, 1–2.

²⁸ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995*, Београд 1996, 97.

²⁹ *Бранково коло*, VII, 1901, бр. 5, 129–130.

³⁰ *Браћимство*, II, 2. 1901, бр. 5.

³¹ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Истио*, 101.

³² *Бранич*, VIII, 1901, бр. 2, 97.

„Иако није био схваћен од свог народа краљ Милан заслужује све похвале и на његовом отвореном гробу, треба да се забораве све грешке нехотице учињене. Он информише своје читаоце да је у Будимпешти српска црква била мала да прими сав народ који је желео да присуствује парастосу краљу Милану. Исти број саопштава да ће краљ Александар доћи на гроб свога оца али *incognito*. Обавештава да је цар Франц Јозеф наредио да се краљу Милану о његовом трошку направи велелепни споменик, да се гробница рестаурира и да се направи ризница краљу у част.³³

У часопису свештеничког удружења *Веснику српске цркве* краљу се изражава захвалност за добијену аутокефалност Српске цркве. Овај часопис је јавно изразио жалост што први краљ Ослободилац не лежи међу својим великим претходницима у београдској Саборној цркви. Али сматрају да је овим ојачана веза између Срба из Србије и прекосавских Срба и да ће гроб краља Милана послужити да њихова пробуђена свест не малаксава и да ће наставити борбу за своја права. Овај лист дао је и прецизне податке о погребном парастосу и говорницима у Саборној цркви у Београду.³⁴

Вечерње новости у три броја обавештавају своје читаоце: о смрти краља Милана, о краљу на самртничкој постељи и о програму за погребни парастос.³⁵ То је био независни политички и друштвени дневни лист уредника Љубомира Бојовића.³⁶

Цетињски *Глас Црногорца* лист за политику и књижевност, обавештава да је његово височанство Господар (мисли се на кнеза Николу Петровића) добио телеграм од краља Александра да је умро његов отац. Објављују и текст телеграма који је послао кнез Никола краљу Александру. У даљем тексту врло мудро се оградају од оцене о краљу Милану и пишу о братској заједници на бојном пољу, описујући догађаје из времена српско-турских ратова. У другом броју доносе Прокламацију краља Александра и извештавају о сахрани краља Милана.³⁷

Гласник Православне цркве орган Архијерејског сабора, уредника Добросава Ковачевића, донео је некролог у којем су истицани храброст и јунаштво краљево. Поред некролога овај часопис објављује и говор митрополита Србије Инокентија на помену одржаном у Саборној цркви у Београду. Митрополит у свом говору подсетио је да је Милану била мала Милошева Србија него је позвао Србе на бој речима: „Ето мене Милошева унука“, проширио је Србију и извојевао независност. Говор је био прожет религиозним духом и био типичан за једног архипастира у служби једне Краљевине.³⁸

³³ *Будућности*, 4. 2. 1901, 1; 25. 2. 1901, 3.

³⁴ *Весник српске цркве*, XII, 1901, бр. 2, 101–109.

³⁵ *Вечерње новости*, 1901, бр. 30, 33, 34.

³⁶ Милица Кисичић, Бранка Булатовић, *Истио*, 132–133.

³⁷ *Глас Црногорца*, 2. 2. 1901, 1; 3. 2. 1901, 1.

³⁸ *Гласник Православне цркве*, II, 1901, бр. 1.

Сомборски *Голуб*, дугогодишњи лист за српску младеж, чији је власник и уредник био учитељ Јован Благојевић³⁹, кратко али садржајно јавља вест о смрти краља Милана.⁴⁰

Часописи који су постојали и у унутрашњости Србије обавештавају своје читаоце о смрти Милана Обреновића. *Градина*, часопис који је излазио у Нишу,⁴¹ на првој страни објављује фотографију краља Милана у војној униформи, године рођења и смрти, а на наредној читуљу по обиму велику. Истиче његове заслуге за независност Србије, културни преображај, напредак науке, просвете и уметности.⁴²

Панчевачки *Грађанин* – лист за аутономне, просветне и материјалне потребе, уредника Николе М. Косанића, у врло патетичном стилу оплакује смрт првог независног краља. Изражава велику жалост што краљ није умро, нити је сахрањен у својој земљи, и због тога се пита: каква ли то искушења чекају српски народ?⁴³

Власник *Домаћице* било је Женско друштво у Београду. Не баш увек наклоњено краљу Милану, друштво је у свом листу објавило његову фотографију и кратку вест о смрти⁴⁴.

Женски свет, лист добротворних задруга Српкиња Новосаткиња, уредника Аркадија Варађанина, у низу кратких некролога даје и некролог краљу Милану. Не осврћући се на његов политички рад, сажаљева његову судбину и жели му лаку црну земљу.⁴⁵

Земљорадничка задруга, орган Главног савеза земљорадничких задруга, уредника Станка Лапчевића, објавио је кратак некролог о његовом величанству саосећајући у превеликој тузи сина Александра.⁴⁶

Још један дечији часопис, *Зорица*, који је излазио у Београду (1897–1904) објавио је вест о смрти краља Милана.⁴⁷

Коло, књижевни и научни часопис у свом првом броју на првој страни, придружује се жалости поводом смрти краља и подсећа да је он био оснивач и заштитник Српске краљевске академије и добротвор српске књиге и просвете.⁴⁸

Нада ђоуци, забави о умјетности, која је излазила у Сарајеву у издању Земаљске владе, уз *Босанску вилу* то је још један босански лист који је огласио смрт краља Милана и донео фотографије покојника.⁴⁹

Народности, орган Српске аутономне странке Тодора Бекића који је до 1901. излазио у Панчеву а затим у Земуну. Доследно је заступао мађар-

³⁹ *Српски биографски речник*, Нови Сад 2004.

⁴⁰ *Голуб*, XXIII, 1901, бр. 3, 46.

⁴¹ Милица Кисећ, Бранка Булатовић, *Исто*, 137.

⁴² *Градина*, 1901, бр. 25. и 26.

⁴³ *Грађанин*, 1901, бр. 6.

⁴⁴ *Домаћица*, 1901, бр. 2, 33.

⁴⁵ *Женски свет*, 1901, бр. 2, 29.

⁴⁶ *Земљорадничка задруга* 1901, бр. 1–2, 1.

⁴⁷ *Зорица*, 1901, бр.6, 82.

⁴⁸ *Коло*, 1901, I, бр. 1, 1.

⁴⁹ *Нада ђоуци, забави о умјетности*, 1901, бр. 4.

ске државне идеје.⁵⁰ По писању овог часописа сени краља Милана клањаће се сва поколења јер је проицљиви краљ схватио да мора раскинути са традиционалном политиком племенског сродства и повести обазриву и мудру политику интереса. Захваљујући томе од једне заостале источне, вазалне државице створио је краљ Милан модерну и материјално напредну а војно снажну Краљевину која се с правом може назвати Српским Пијемонтом. Овај лист велики број страна посвећује краљу Милану.⁵¹

Режимско и новосадско *Наше доба* уредника Стевана Павловића није било популарно у народу.⁵² На почетку некролога стоји: пређашњи краљ Србије (што није уобичајено) до краја свог живота бринуо се о Србији и да не би сметао напретку земље и народа уклонио се у иноземство нечекајући да га прогоне, као што је у Србији планирано.⁵³

Нова искра, илустровани књижевни лист са свечаним вињетама и фотографијом Милана Обреновића даје кратке податке о најважнијим датумима из његове биографије.⁵⁴

Ново време, орган за политику просветне и материјалне интересе, оснивача и уредника Симе Пајића је политички конзервативни лист близак патријарху Георгију Бранковићу, субвенционисан од Калајеве владе из Босне.⁵⁵ Некролог започиње речима: „На српском небу угасила се звезда првог реда“. Критикује Владу, Скупштину и народ у Србији који су били против краља Милана и замера им што сад сви глуме тугу и желе мртво тело краља Милана, а живом су забранили повратак. Замера и *Србобрану* због његових чланака против краља и пита се како ће он сада оплаквати краља Милана, а *Србобран* је остао доследан себи, што није био случај са осталим новинама. Опширно пише о краљевој болести, као и о сахрани.⁵⁶

Позоришни листи, који је почео да излази у години смрти краља Милана, такође се огласио поводом његове смрти. Народно позориште у Београду придружује изразе свога бола, тузи целог народа над самртним одром Његовог величанства са убичајеном фразом, првог краља српског после Косова. Уредник овог часописа био је Бранислав Нушић.⁵⁷

Полицијски гласник, стручни лист за све полицијске радње, уредника Наума Димитријевића дао је читуљу у којој саучествује у великој жалости краља Александра. Завршава је речима: „Мир пепелу блаженоупокојеног краља, нека му је вечан спомен у српском народу“.⁵⁸

Службени лист Министарства народне привреде *Привредни гласник* такође се огласио. У првом делу објављена је прокламација краља Алек-

⁵⁰ Василије Крестић, *Истио*, 417.

⁵¹ *Народност*, 1901, бр. 10.

⁵² Стеван Павловић хвалио је аустрофилску политику краља Милана и због тога га је краљ Милан одликовао Орденом светог Саве; Василије Крестић, *Истио*, 391.

⁵³ *Наше доба*, 1901, бр. 13.

⁵⁴ *Нова искра*, 1901, бр. 2, 1.

⁵⁵ Василије Крестић, *Истио*, 305–308.

⁵⁶ *Ново време*, 4. 2. 1901, бр. 9, 10.

⁵⁷ *Позоришни листи*, 4. 2. 1901, бр. 6, 42.

⁵⁸ *Полицијски гласник*, 11. 2. 1901, бр. 4, 1.

сандра поводом смрти његовог оца. У другом делу овај лист набраја заслуге краља Милана у привредној области. Подсећа да краљ Милан није крио своје побуде нити се пред историјом бојао за своја дела. Као једну од највећих заслуга краљу Милану приписују грађење железнице, Закон о порезу и установљење пољопривредних школа.⁵⁹

Просветни гласник, службени лист Министарства просвете осим фотографије краља Милана доноси и некролог. Просветни радници Краљевине Србије узимају учешће у жалости. Подсећају да је краљ Милан увео Србију у ред културних држава европских. Посебно истичу што је за све време своје владавине давао 120 дуката годишње на име награде за најбољи састав ђака Велике школе. Вечно су му захвални што је о свом трошку школовао велики број ђака ван Србије.⁶⁰

О мртвима све најлепше каже народна пословица, а некролог краљу Милану у илустративном листу Српског пчеларског друштва *Пчелар* очигледан је пример тога. Аутора текста понео је његошевски дух па за ту малу Србију краља Милана каже да је „трунка једна међу виорови“, која је имала „задаће гигантске и огромне, прилике несређене, младост и бујност народа непреврелу, недозрелу“ и у таквој једној атмосфери краљ Милан је у надчовечанским тешкоћама положаја свога био велики владар. У име српских пољопривредника захваљује се краљу Милану што је поставио темеље српске пољопривреде.⁶¹

Рајник, лист за војне науке, новости и књижевност, на првој страни доноси Наредбу врховног команданта краља Александра Српској војсци. Подсећа да је краљ кроз цео свој живот велику пажњу посвећивао напретку и развоју војске. Објављена је и наредба министра војног Васића⁶² поводом смрти армијског генерала Милана Обреновића.⁶³

Сарајевски лист, који је излазио на латиници и ћирилици по грегоријанском и јулијанском календару, своје читаоце је извештавао о болести краља Милана и о његовој смрти. Донео је и вест да ће тело бити пребачено у Београд.⁶⁴

Београдски часопис *Србин* у унутрашњој политици подржавао је владу Краљевине Србије а у спољној борио се против Аустроугарске и њених аспирација на Балкану.⁶⁵ Уредник Јован Стојановића на првој страни овог гласила доноси Прокламацију краља Александра и краљеву Наредбу милој и јуначкој војсци.⁶⁶

Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, донео је Прокламацију народу српском краља Александра.

⁵⁹ *Привредни гласник*, 1901/2, 1–6.

⁶⁰ *Просветни гласник*, 1901, бр. 1, 151–152.

⁶¹ *Пчелар*, 1. 2. 1901, 1–3.

⁶² Милош Васић, (10. III 1859 – 20. X 1935) генерал.

⁶³ *Рајник*, 1901, 1, 1.

⁶⁴ *Сарајевски лист*, 31. 1. 1901, 1.

⁶⁵ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Истио*, 139.

⁶⁶ *Србин*, 4. 2. 1901, бр. 6.

У првој години веома признатог *Српског књижевног гласника*, уредника Богдана Поповића, десила се смрт краља Милана. Као и многи други неполитички и неслужбени часописи, и овај се огласио поводом смрти. Као што и доликује оваквом часопису високог реномеа, овај некролог је написан лепим језиком и одмерено. Направио је паралелу између бурног живота краља Милана и Краљевине којом је владао. Подсећа, да би се дошло до објективног суда о овом краљу мора се узети у обзир његова средина и он сам. У некрологу се не говори о његовим успесима у политици већ о његовим заслугама у науци, са краљевим цитатом: „свуда сам заповедао, за све бих одговарао, само се у научне послове нигда нисам мешао“. Овај некролог нам слика краља у једном другачијем светлу: љубитеља уметности, старине, нумизматичара и великог мецену. Некролог је потписан именом Драгољуб М. Павловић, што представља праву реткост јер су некролози углавном непотписани.⁶⁷

Српски архив за целокујно лекарство, орган Српског лекарског друштва⁶⁸, придружује се жалости и захваљује краљу за свој опстанак у тешким временима за српски народ. Уредник овог часописа био је др Јован Данић.

Српски Сион био је недељни лист за црквено-просветне и аутономне потребе Српске православне митрополије Карловачке, власника Георгија Бранковића, патријарха српског. Уредник му је био Јован Јеремић. И овај лист Српске цркве у Аустроугарској придружио се жалости поводом смрти краља Милана. У кратким цртама подсећа на хронологију живота краља Милана, а више пажње посвећује телеграму који је патријарх српски послао краљу Александру и његовом одговору. Говори се о великој тузи коју осећа љубљени премилостив, владар Његово височанство цар и краљ Франц Јозеф. Описује протокол сахране и личности које су узеле учешће у спроводу.⁶⁹

Цариградски гласник, уредника Николе Савића, закључује да је краљ Милан реформатор који је потпуно преобразио државу дајући јој модерно обележје, користећи се способним људима. Хронолошки описује његов живот и када говори о његовом одласку у бању Карлсбад, каже: „одакле се, после догађаја који су наступили, није вратио у Србију“. Да не би увредио лична осећања краљице Драге, писац ових редова не жели да буде конкретан и каже да је то проузроковала женидба краља Александра. Као и многи други некролози, и овај се завршава: „Бог да прости душу краља Милана. Вечна му памјат“!⁷⁰

Краљ Милан као ђенерал и командант активне војске дао је велики допринос у изградњи стајаће српске војске пред којом су стајала велика искушења. У тој војсци имао је много својих приврженика који су жалили

⁶⁷ *Српски књижевни гласник*, 1901, бр. 1, 133–135.

⁶⁸ *Српски архив за целокујно лекарство*, 1901, бр. 1, 1.

⁶⁹ *Српски Сион*, XI, 1901, бр. 569–70.

⁷⁰ *Цариградски гласник*, VII, 1901, бр. 6.

његов одлазак. Војнички лист за поуку и неговање војничких врлина и ви-тешку забаву *Узданица* објавио је некролог пун хвале за краља Милана. Очигледно да аутор, потписан као Градимир, није познавалац историје па је направио неколико већих омашки.⁷¹

У име српских учитеља огласио се и педагошко књижевни лист *Учи-тељ*. Искрено је ожалио смрт краља, придружујући се осећањима најдуб-ље туге и жалости свих Срба који су саучествовали у голомој тузи свога љубљенога краља Александра за рано преминулим оцем.⁷²

Учићелски весник, илустровани лист за учитеље, проглашава краља Милана за великог покојника и великог сина своје земље и сматра да се губици прераном смрћу још не могу предвидети. Изражава се посебна за-хвалност краљу за развитак школства јер се под његовом управом оно развило од часловца до најмодернијих педагошких захтева. Уредник овога листа био је Јован Максимовић.⁷³

Уредник Никола Ђ. Вукићевић у *Школском листу*, часопису са тра-дицијом, који је излазио у Сомбору, међу осталим читуљама даје кратак некролог краљу Милану.⁷⁴

Часописи који су током целе своје историје јавно нападали Милана Обреновића и у тренутку његове смрти остали су томе доследни. Не пре-зајући пред отвореним гробом они пишу о краљу врло негативно. Такве некрологе проналазимо само у штампи која је излазила на територији Двојне монархије.

Браник – Орган Српске народне слободоумне странке, четири стране посветио је краљу Милану. Квалификује га као врло интересантног чове-ка али несрећног владара, склоном злу а не добру. Либерали га оштро на-падају јер сматрају да је његов политички злочин што се сасвим бацио у наручје Аустроугарској на тако понижавајући начин, вређајући достојан-ство српског народа.⁷⁵ Врло негативно се изражавају и о његовој лично-сти и унутрашњој политици, вечног изигравања политичких странака и значајних личности. Признају му велике заслуге у реформисању српске војске. Лист обавештава и о догађајима везаним за смрт и припремама за сахрану. У наставку је објављен и један фељтон под насловом *Један несре-ћан владар*.⁷⁶

Засјава – Орган Српске радикалне странке врло опширно пише о по-реклу и животу краља Милана и при том оцењује: „Био је јако даровит, али му беше погрешка, што је држао да је Србија ради њега, а не он ради Србије. А владар са таквим назорима никад не може да усрећи земљу.“⁷⁷

⁷¹ *Узданица*, I, 1901, бр. 2, 81–84.

⁷² *Учићел*, XX, 1900/1901, бр. 6, 437–439.

⁷³ *Учићелски весник*, VIII, 4. 2. 1901, бр. 5, 33–35.

⁷⁴ *Школски лист*, 1901, бр. 2, 23.

⁷⁵ Сва српска опозициона штампа с обе стране Саве и Дунава краљу Милану је после склапање Тајне конвенције (1881) објавила прави рат; Василије Крстич, *Истио*, 391.

⁷⁶ *Браник*, XVII, 1901, бр. 14, 5.

⁷⁷ *Засјава* XXXVI, 1901, бр. 25.

Писац ових редова врло злобно коментарише да и поред све своје даровитости није никада ни у чему успео.⁷⁸ Некролог је препун историјских грешака. Знајући да је краљ Милан имао крајње непријатељски став према писању *Заставе*, а и *Застава* према њему, овај некролог не представља изненађење.⁷⁹

Садашњост, лист који је излазио у Великој Кикинди као независни орган месне организације Радикалне странке,⁸⁰ на најригіднији начин писао је о краљу Милану, истицао да је човек ванредног ума али човекомрзац, лукав, неповерљив, без срца, осветољубив и лакомислен до крајности. Некролог почиње речима: „Далеко од своје отаџбине као изгнаник умро је краљ Милан“.⁸¹

Загребачки *Србобран*, лист за политику, народну просвету и привреду на самом почетку некролога о бившем краљу обелодањује своју политичку оријентацију. Замера му се његова блискост са Аустроугарском после Берлинског конгреса. Писац се нада да је његовом смрћу крај забунама и трзавицама у Србији. По њему је први краљ после Косова сву своју огромну енергију потрошио у борби против свог народа. Овај заједљив некролог не заборавља ни васпитаче младог краља Милана. Не поричу и његове заслуге, али одмах спомињу да се оне не могу видети од читаве планине погрешака његових. Уместо лаке земље краљу, некролог се завршава речима: Србија ће бити мирна и њезин краљ живеће и краљевати мирно и праведно, окружен, у сретном породичном животу, искреном љубављу својега народа.⁸²

Српски глас из Задра, орган Српске народне странке, био је први и главни политички орган далматинских Срба. После кратког извештаја о краљевој болести писац се трудио да, иако каже да ово није прилика за то, на што гори начин прикаже краља „залуталог сина народа свога“. У некрологу између осталог пише: „Милан Обреновић кроз тридесет година својега владања учини све и сва да помете трагове благотворнога рада својих предака и да Србију поведе другим, новим и ненаравним путем“. Овај лист, насупротив многим другим листовима, сматра да је владавина краља Милана злокобно утицала на културни и економски развитак. На истој страни лист поводом смрти Светозара Милетића пише: „Милетићево је доба најсветије доба у овога странага српскога народа, када је Србин србовао као никада до тада; поражен – тужним срцем довикујем највећем Србину Светозару Милетићу слава и вјечнаја памјат“. Писац овог телеграма је познати научник др Јован Пачу. Некролог о краљу Милану је непотписан.⁸³

⁷⁸ *Застава* заборавља да је краљ Милан од турског вазала постао краљ независне државе.

⁷⁹ Василије Крестић, *Истито*, 187.

⁸⁰ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Истито*, 96.

⁸¹ *Садашњост*, 4. 2. 1901, 1.

⁸² *Србобран*, 30. 1. 1901, бр. 23, 1.

⁸³ *Српски глас*, 1901, бр. 5.

Неки часописи који су излазили у Краљевини Србији 1900. и 1901. су забрањивани због неслагања са политиком краља Александра и његовом женидбом. Пера Тодоровић је у *Старим малим новинама* (обновљеним после забране) тек априла месеца писао некролог краљу Милану и текст у наставцима: Успомене на краља Милана.⁸⁴ Познати су односи краља и Пера Тодоровића. Његов некролог почиње: „Хоћу да пишем о теби, велики покојниче, велики мучениче, мој драги мртви краљу Милане. Био си велики човек, велики Србин и велики краљ и опет је зато, у очима малих људи, твоја величина била мала“.⁸⁵ Можда је то један од најоригиналнијих некролога. Краљ Милан није ни слутио да ће обичан српски народ ожалити његову смрт, посебно због околности и места где је умро, без својих најдражих.⁸⁶

У години 1901, поред смрти српског владара умрла је и Викторија, краљица Велике Британије и царице Индије по којој је цела епоха била називана. Преминула је у 82. години живота и 64. години срећне владавине своје.⁸⁷ Као и за време краља Милана и за време њене владавине Велика Британија доживела је велике успехе. Тог истог месеца умро је још један од најзначајнијих Срба свих времена. Био је то Светозар Милетић.⁸⁸ Српска периодика није остала gluva за смрт српског тића. Исте новине које су огласиле смрт краља Милана писале су и о Милетићу. О њему су писане песме – некролози, а у наставцима причана његова животна прича.

Читајући штампу и некрологе који су излазили у Краљевини Србији, стиче се утисак да је краљ Милан био личност од формата, штампа га је ожала како доликује поштованим и великим владарима. Много су простора посветили смрти краља Милана. Док српска штампа која је излазила у Аустроугарској, читаоца сасвим збуњује. Некролози су дијаметрално супротни. На исту тему дају различите одговоре. У сваком случају, врло су пристрасни и иду до крајности.

Обичним људима суди само Бог, владарима суди још и историја. У некролозима је често навођено да ће суд о краљу Милану дати историја, која ником не прашта и није пристрасна. Имајући у виду српску историографију, па и овај научни скуп, суд историје о краљу Милану је и данас контрадикторан. Једни мисле да је Србија унапредовала захваљујући краљу Милану, док други мисле да је напредовала упркос њему као лошем владару.

⁸⁴ Пера Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, Београд 1997, приредила Латинка Перовић.

⁸⁵ Пера Тодоровић, *Огледало зраке из прошлости*, Београд 1997, приредила Латинка Перовић.

⁸⁶ Пера Тодоровић, *Дневник*, 348–350.

⁸⁷ *Женски свет*, 1901, бр. 2, 29.

⁸⁸ Светозар Милетић (1826–1901), адвокат, публициста, политичар, првак Срба у Јужној Угарској.

OBITUARIES FOR MILAN OBRENOVIĆ IN THE SERBIAN PRESS

by

Aleksandra Novakov

Summary

Milan Obrenović died in Vienna, at 16.15, on January 29, 1901, and was buried in the Krušedol Monastery, not in Serbia, as his son King Aleksandar wanted. King Aleksandar issued a Proclamation to the Serbian nation about the King's death, declared the state and court mourning which should last for six months. On the day of burial, the memorial service for the peace of his soul was held in The Cathedral Church in Belgrade. The majority of the Serbian press wrote obituaries on the occasion of his death. Magazines published in the territory of The Kingdom of Serbia wrote nice, insightful and positive obituaries. Among others, such obituaries can be found in: *Vesnik Srpske Crkve*, *Glasnik Pravoslavne Crkve*, *Pčelar*, *Srpski Književni Glasnik*, *Uzdanica*, *Stare Male Novine* and other newspapers. Such obituaries can be partly found in the Serbian press published in Austria-Hungary: *Narodnost*, *Naše Doba*, *Novo Vreme*, *Srpski Sion*. The opposition Serbian press in the Dual Monarchy, like *Branik*, *Zastava*, *Sadašnjost*, *Srbobran* and *Srpski Glas*, very harshly and without mercy attacked and wrote highly critically about King Milan's rule and his personality.

The judgement of history about King Milan is contradictory even today. Some people think that Serbia progressed thanks to King Milan, while others believe that it progressed in spite of him as a bad ruler.

Слободан Турлаков

МИЛАН ПИРОЋАНАЦ И ЊЕГОВЕ „БЕЛЕШКЕ”

САЖЕТАК: Ретко се нађе у једној особи удружено толико памети и толико пакости, као у Милана Пироћанца, угледног адвоката и политичара, из друге половине 19. века. Вођен тим особинама, он је тако оцрнио све што се било издигло, да после његових *Бележака*, као да никог и ништа немамо, Доњи редови то показују...

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Пироћанац, кнез Михајло, краљ Милан, краљица Наталија, краљ Александар, Јован Ристић, Илија Гарашанин, Милутин Гарашанин, Чеда Мијатовић, Јован Мариновић, генерална унија – *bontu*, Народна скупштина, радикали, либерали, народњаци, „Видело”, „Застава”, Нови Сад

У нашој историји 19. века, тешко је наћи човека, интелектуалца, политичара, државника, који се са толико мржње и омаловажавања односио према другим људима, чак и према најближим сарадницима, као што је то био Милан Пироћанац. Не може се, међутим, рећи да је разлог за тај и такав свој одбојни став, налазио у понашању средине према њему. Напротив! Био је не само цењен и поштован, редовно посећиван, обавештаван и саслушаван у његовим коментарима и саветима, чак га је и краљица Наталија, узела за свог адвоката, у бракоразводној парници са краљем Миланом! Његова реч била је присутна на Двору и шире, тако да би се речена нетрпељивост према свима могла приписати пре свега, његовој настраној психичкој конституцији, коју је иживљавао у својим *Белешкама*, једном врстом интимног дневника, који је водио (с извесним прескоцима и прекидима) од 26. фебруара 1882. до 17. новембра 1894, с тим што је др Сузана Рајић, приређујући их за штампање, додала и два краћа одломка, раније записана, из 1878. и 1880.

Иначе, др Сузана Рајић се бавила и шире Миланом Пироћанцем, па је тако из заоставштине др Драгослава Страњаковића, узела и објавила, са пропратним коментаром, Пироћанчево *Завештање* својој деци, написано 1895, што уз оно што је о њему написао Милан Ђ. Милићевић у свом *По-*

менику, представља добру основу за његову биографију. Кажемо основу, јер је целина неухватљива, уосталом као и он сам.

И тако рођен је, како сам каже, 7. јануара 1837. у Јагодини, где му је отац Стефан био срески старешина. Пошто је завршио гимназију и две године Лицеја, 1856, отишао је, као државни питомац, у Париз, где је 1860. дипломирао права све са одликом, а потом је био у Хајделбергу да би, поред осталог, усавршио немачки језик, и на крају 1861, вратио се у Београд.

Иако у реченом *Завештању* преклиње своју децу да се клоне државне службе, ипак се како каже, на навалџивање пријатеља Илије Гарашанина и Јована Мариновића, у првом реду, прихватио те службе, чинећи тако погрешку коју себи никад није опростио. Јер, „у Србији боље је чистити нужнике, него се назвати државним чиновником”.

Тако се најпре, 1861, запослио у Министарству иностраних дела, где је 1867. постао и начелник. По убиству кнеза Михаила, премештен је за председника суда београдског округа, а потом у Горњи Милановац у истом својству, да би 1874. дао оставку на државну службу, вратио се у Београд, и као пензионер посветио се адвокатури. У краткотрајном Чумићевом кабинету (нов. 1874. – јан. 1875) био је министар иностраних дела, а потом опет адвокат. Као оснивач и шеф Напредне странке, постао је 21. октобра 1880. председник Владе, држећи и ресоре најпре правде, а потом иностраних дела. После изгубљених избора од 7. септембра 1883. дао је оставку 21. септембра, и вратио се адвокатури, којом се бавио до краја свог живота (1. марта 1897), „умејући се њом врло скупо наплаћивати”, по речима његовог биографа и пријатеља, Милана Ђ. Милићевића.

Пироћанац се забележио и као оснивач политичког листа *Видело* (1880), око ког су се окупили тзв. млађи конзервативци, са којима ће формално основати 18. јануара 1881. и политичку странку названу Напредна, којој ће, са Гарашанином, бити шеф све до 1886, када ће се повући, напуштајући и лист и странку. Написао је и низ мањих брошура, које ће га, по Слободану Јовановићу, учинити популарнијим но што је био политичар и државник, што није једино непокривено тврђење из пера тог нашег нормативног историчара, а што је тзв. Инкогнитус, тј. Александар Протић, иначе пуковник, у потпуности оспорио.

О Пироћанцу није много писано, мада је често спомињан, више успутно, у другим радовима, али и тада са значењем, која су га ближе, мада различито, одређивале, у зависности од самих аутора и њиховог односа према њему. Веће и детаљније радове о њему дали су Слободан Јовановић и у најновије доба, Латинка Перовић, а у уводу његових *Бележака*, њихов приређивач, др Сузана Рајић, дала је један шири поглед на њега и његово дело. Око његових списа, Пироћанцем су се исцрпније и критичкије бавили и Јован Ристић и речени Александар Протић. Сасвим пригодно и са видним симпатијама писали су још Милан Ђ. Милићевић и Теодор Стефановић Вилоски, коме дугујемо сазнања из Пироћанчевог бечког боравка, пред оснивање *Видела*, Напредне странке и његовог кабинета.

Интересантно, колико и чудно, Слободан Јовановић, који је у време писања о Пироћанцу 1909/10. био једини који се могао користити „хартима свога оца” (које ће проф. др В. Крстић, издати под насловом: *Владимир Јовановић Успомене*, 1988), у битним стварима заобишао је очеве судове о Пироћанцу и као човеку и као државнику, што се ничим не може правдати. Да нетачност и историјска необјективност буду потпуни, треба имати на уму да су се мишљење и оцена Слободана Јовановића о Пироћанцу, нажалост, увелико били устоличили, кад су супротна сведочанства његовог оца, угледала светлост дана (1988), што ће веома мало или никако помоћи успостави праве историјске истине.

У погледу објективнијег сагледавања Пироћанца, није се истакла ни приређивач *Бележака*, које у највећој мери откривају његов интимни лик, насупрот описаних догађаја и њихових протагониста, како их је бележио и тумачио. Грдно робујући његовом перу, она чак тврди „да за изучавање историјских догађаја, Милан Пироћанац, јесте извор првога реда међу мемоарским делима, и по веродостојности, стоји раме уз раме са истинољубивим Николом Крстићем”. Шта више, „да се у тачност Пироћанчевих записа, може имати велико поверење.”

Међутим, сваки онај који иоле познаје период наше историје коме је Пироћанац дао места у својим *Белешкама*, мора бити запањен пред нетачностима, тенденциозностима, злим намерама ауторовим, тако да би било саветно, да ове *Белешке* никако не буду прво историјско штиво никоме, а поготову не студентима историје, јер ће се напојити толиком, личном зловољом његовом, које ће се тешко ослободити у ишчитавању других дела, која се баве тим периодом наше историје.

Одиста, ми не знамо где је извор Пироћанчеве толике мржње према ондашњим савременицима, па чак и сатрудницима, бивајући, искрено речено, пасквилант и интригант првога реда, али, увек на прагу да задовољи себе и своју наопаку страст.

Јер зло и наопако да су те *Белешке* биле објављене за његовог живота, што нема сумње, њему и није падало напамет. И не само *Белешке*, већ и речено *Завештање* деци, која су, оба списа, исте природе и исте зловоље према свој његовој околини.

Зато, треба рећи да је др С. Рајић више задужила нашу историју објављивањем Пироћанчевих *Бележака*, него њиховим уводним тумачењима, која су морала бити чешћа и исцрпнија, с обзиром на Пироћанчеву, готово манијакалну, потребу ружења свега и свачега у Србији, у свему ономе у чему он, Пироћанац, није био главни актер. Одиста, не зна се да ли је теже наћи толику и такву заљубљеност у себе и своје способности, или, пак, већу необјективност у оцени свих других и њихових доприноса општим пословима. Да је то истакнуто од стране приређивача ових *Бележака*, оне би послужиле као добродошло и веродостојно огледало наших прилика и њихових протагониста, не само у другој половини 19. века, а

поготову, колико је код нас било тешко и готово немогуће ићи сложено у настојањима за било какав напредак Србије.

Треба рећи, да за толику осорност и суревњивост према људима и средини, има основе у генима самог Пироћанца, чији су преци по очевој линији, заједно са самим оцем, били прави хајдуци којима убити човека није била никаква мука. Пироћанац, истина није убијао, али је својим пером приземљивао и деградирало свакога, не презајући, чак ни да, готово простачки, наружи краљицу Наталију, којој је иначе званични заступник био, као што је већ речено. За њега нису постојале никакве ограде и препреке; никакви ауторитети и обзири, чак ни изрази уљудности, иако се по његовом луксузном породичном животу на високој нози, могло очекивати другачије, па и естетичкије, понашање.

Да не бисмо у горњим својим тврдњама остали непокривени, ми ћемо их у следећим партијама, његовим оценама поткрепити, што и јесте сврха и циљ овог нашег написа.

* * *

Белешке Милана Пироћанца, онако како их је Сузана Рајић објавила у издању Завода за издавање уџбеника Србије, 2004, имају два дела: у првом, од 27. јануара до 9. јула 1878. и 19. октобра 1880, реч је о хапшењу и суђењу Аћиму Чумићу за тзв. Тополску буну; и други главни део, почев од 26. фебруара 1882. до 17. новембра 1894, са извесним прескоцима и нередовностима, у коме се он бави другом половином своје владе, шефством у својој странци до 1886, и на крају, нашим општим државним и политичким приликама и перипетијама, као „приватна личност”, мада оне никако нису биле лишаване његове активне и заинтересоване присутности.

Полазећи од тога, да су ове *Белешке*, више једна приватна скандалозна хроника, којом се иживљавала интригантска страст њеног аутора, на прагу себе и за себе, ми ћемо настојати да покажемо и докажемо ту његову потребу кроз бројне примере у којима ниједан српски државник или политичар онога времена није заобиђен, ни поштеђен, а понајвише Јован Ристић и Милутин Гарашанин, од којих је први, као вођа либерала, био његов политички противник, док је други био дугогодишњи његов саборац, са којим је делио вођство и у *Виделу* и у Напредној странци, па самим тим и у Влади. При томе, треба имати на уму да је све време имао са њима, и не само са њима, у приватном па и службеном саобраћају врло коректне односе, ма колико да их је, одмах потом, оцрнио у својим интимним *Белешкама*, за своју душу, ваљда, да би задовољио своје настране оговарачко-потцењивачке страсти. Истине ради, напоменимо да је Пироћанац имао једино решпекта према Илији Гарашанину, свом протектору на почетку службовања, донекле и ретко према Јовану Мариновићу, Милану Ђ. Милићевићу и Аћиму Чумићу, иначе свом побратиму. Могло би се рећи да је у по нечем имао милости и према кнезу Михаилу, али тек у сво-

јој брошури *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, мада више зато да би истакао И. Гарашанина и да би срубио Јована Ристића, коме је чак оспоравао и заслуге у добијању градова у пролеће 1867, него да би истакао кнежевину постојаност и чврстину карактера, па и владалачку вештину и величину.

Та накарадност Пироћанчевог карактера, којој је робовао и кад су били у питању најближи сарадници, они без којих није могао ни сам да политички опстане, највише се открива из односа према М. Гарашанину, потом према Чеди Мијатовићу, Милану Кујунџићу – Абердару... у почетку и према Стојану Новаковићу, да би га касније толерисао, али је питање да ли би и њега поштедео да је наставио са својим *Белешкама* и у време Новаковићеве владе 1895/96. Поменимо, ипак, да је два три пута знао да похвали Димитрија Радовића, у два маха министра правде, други пут у његовој влади.

Почнимо са тим блиским сатрудницима.

О *Милутићу Гарашанину*¹ и *оствалим најпредњацима*

„Гарашанин је бечкој ‘Политичкој кореспонденцији’ рекао како је Пироћанчев кабинет таложио слободу на слободу, а није осигурао државну власт и ред, па се и он преварио и пошао тим путем...

„Од образовања новог кабинета под његовим председништвом, присни пријатељи Чумић и Гарашанин, живо раде против мене да мој положај у партији ослабе и људи ме нападају и грде. На челу те клике стоји Јулија, жена Гарашанинова. Гарашанин би желео да са мном стоји у добрим односима, а да његови пријатељи њега уздижу, а мене обаљују. (Његово) име данас у политици не јамчи ништа друго до неспособност, где год његова рука дође. Да има политичку способност, колико има амбиција, био би вредан државник, јер само се један звекан, може овако оголити” (17. април 1884).

„Бојим се да ће странка вођена овим неспособним људима, као што су Гарашанин, Новаковић и Кујунџић морати да се распадне. Они су за ово кратко време претворили Странку у краљеву², сад краљ влада и управља” (24. јуни 1884).

„Нико разумнији у странци не држи Гарашанина за дорасла да води државне послове” (6. август 1884).

„Гарашанин је назадан, неуредан и невешт у пословима. Он се јако прецењује. Јако је притворан, никад не говори отворено са својим друговима” (9. фебруар 1885).

¹ Мин. унутрашњих дела, најпре у влади Милана Пироћанца 1880/83, а потом у трима својим 1884/86, 1886/87, када је одступио због противљења разводу брака краља и краљице. Један од оснивача Напредне странке, а после Пироћанчеве оставке, 1886, њен једини шеф, да би је 1896. распустио. Од 1894. до смрти, феб. 1898, посланик у Паризу.

² У *Успоменама* Вл. Јовановића, Београд 1988, на стр. 456, стоји да је Напредна странка организована по упутствима кнеза Милана, тј. од млађих конзервативаца и либерала (Пироћанац, Гарашанин, Ст. Новаковић, Чета Мијатовић, Љубомир Каљевић, Милан Кујунџић Абердар и др.), у коју је покушавао да увуче и самог Вл. Јовановића, који је то одбио, сматрајући да кнез мора бити изван странака.

„Питали су ме, да ли ја хоћу да разговарам са Гарашанином, одговорио сам, да немам обичај да млатим празну сламу.” (2. маја 1885)

„Краљ је љут на мене, а хвали Гарашанина као јединог државника. Гарашанин добро слуша, али да ли је то добро за краља и земљу?” (10. јули 1885)

„Гарашанин је говорио, како неки који му се показују као пријатељи, а раде против њега, да ће он са њима с пиштољем да се разрачуна. Будала.” (25. децембар 1885)

„Гарашанин је толико будаласт, да може и данас, краљу веровати да има кредит у земљи” (26. децембар 1885).

„Гарашанин је у мозгу поремећен, што је и сам Мијатовић говорио Ракићу, о њему” (3. фебруар 1886).

„Гарашанин се горко жалио и плакао, јер су га напустили пријатељи, па и сам Бог, да му је фамилија пропала, да он не би тако поступао према Новаковићу и Пироћанцу, кад би се они у тако тешком положају налазили. Гарашанин мора бити потпуно луд. Зар се плаче што се из Министарства мора изаћи? Напослетку, шта ми непријатељски према њему чинимо? Нећемо да му помогнемо да и даље земљу упропашћује, и ако ово није лудило, ја не знам шта онда може бити”. (13. март 1886)

„Много су говорили да је Гарашанин дезертирао своју странку, да јој је поништио цео политички програм. Да је водио штетну политику и да је допустио да један Чивутин³ крађама, скоро јавним, растроји српске финансије” (14. април 1886).

„Ракићу је поверио Гарашанин, да је тек сада пронашао пут и начин како овом земљом треба управљати. Устав је једна дивна справа... (има) двајестину рупа... помоћу којих се може владати... Ово већ није рупа у Уставу – ово је огромна рупа у Гарашаниновом мозгу, који је доведен у још болесније стање. Краљ је у Нишу рекао, да су му у Србији остали верни, само његов пас Виго и Гарашанин” (1. август 1886).

„Краљ је пред Милосавом Протићем грдио Гарашанина на сва уста, како не вреди ништа и како га је носио на својим леђима... Говори се да је краљ пред једним страним послаником рекао за Гарашанина, да је права животиња и то Гарашанин зна.” (29. маја 1887)

„Значајно је то што Гарашанин, који је због краљичиног питања отпуштен, не сме њено име да спомене у ‘Виделу’. Господин се каје што је погрешно и сад новом подлошћу искупљује једини час у свом политичком животу, у коме је нешто часности и увиђавности показао.” (4. маја 1888)

„Гарашанин говори како је Србијин положај тежак и како он са писањем у ‘Виделу’ о спољној политици, иде на то да спреми народ против Русије. На примедбу уредника да народ неће са А/У против Русије, Гарашанин је одговорио да мора... Кад се овоме дода што је Гарашанин гово-

³ Реч је о Вукашину Петровићу, министру финансија, иначе унуку Јосипа Шлезингера, првог капелника Књажевско српске банде, од 1833.

рио једном овдашњем дипломати да Србија мора ући у склоп Аустрије⁴, па тек ту да се побрине за српски елеменат, онда се јасно види како је његова спољна политика била бедна” (30. мај 1888).

„У Версају ми је казала краљица, да је њој казано да је Гарашанин плаћеник А/У” (20. август 1888).

„Гарашанин се све више и више обелодањује као неваљао и покварен човек” (22. август 1888).

„Гарашанин је написао краљу писмо и моли га да ствар развода поравна. Писмо ми је прочитао. Оно је доиста добро написано, али би он тиме добио тек кад би га данас публикувао. Држећи га у тајности, оно је без значаја. Он ће то писмо да објави, ако краљица добије парницу” (4. септембар 1888).

„Гарашанин се показао и у овој прилици, као и свагда, да је необразован глупак” (8. јуна 1893).

„Гђа Пата Гарашанка, жалила се на свог девера Милутина, што јој не издаје суму новаца на коју се обвезао да ће јој издавати, као удовичко уживање, од дела њеног мужа. Причала је да јој је њен муж Светозар, на два дана пред смрт, предао 15 хиљада дуката цесарских, које јој је, два дана по смрти, одузео М. Гарашанин, а њој издао писмо са обавезом да јој издржавање плаћа. Ову суму добио је Светозар као мито од Дебанжа за топове, што је од њега српска држава купила. Милутин је знао за ту суму и чим му је брат издахнуо, дошао је да је тражи. Радовић ми је казивао да се Милутин писмено обвезао плаћати Пати по 40 дуката месечно. Ми смо се чудили, откуд да се обвеже да плаћа толику велику суму, кад он сам, тако је вазда говорио и његови политички пријатељи разносили, нема нигде ништа, него живи од милости женине фамилије. Ова прича гђе Пате прилично изјашњава становање фамилије М. Гарашанина у Паризу и иначе у иностранству⁵. Пошто није од Милутина примила пуних 7 месеци ни паре, она му је поручила да ће да га тужи суду” (9. новембар 1894).

О Стојану Новаковићу⁶

„За Новаковића сам у неизвесности, шта о њему да мислим. Знам да је човек кратког погледа, поводљив за упливима, али од како је у Нишу, изгледа ми сувише чудноват, детињаст, несмишљен” (8. јуна 1884).

⁴ Пироћанац заборавља да је управо он био тај који је предложио стварање балканске федерације у оквиру Аустрије, са Србијом у њеном саставу, у својој брошури *Међународни положај Србије*, 1893.

⁵ Пироћанац прелази преко чињенице да је Гарашанин, до своје смрти, био српски посланик у Паризу, и да су плате посланика биле више него пристојне. Из Владанове књиге *Крај једне династије*, 1908, сазнајемо да је плата нашег посланика у Букурешту била 27.000 динара, а сигурно је у Паризу била још и већа.

⁶ Стојан Новаковић, научник и политичар, као и Чедомил Мијатовић, први пут министри у Ристићевој влади (1873), али су га обојица изневерили, шурујући са тзв. млађим конзервативцима, са којима су потом непрестано сарађивали у оквиру Напредне странке. Пре тога, Новаковић је био мин. просвете у владама Чумића и Данила Стефановића, што ће бити и у влади М. Пироћанца, док ће у првој влади М. Гарашанина бити мин. ун. дела. Касније ће бити председник владе (1995/96).

„Новаковић би много шта учинио да поврати краљеву милост” (6. август 1884).

„Од како је у овом министарству, Новаковић се понаша према мени довољно, што је признао” (31. марта 1885).

„Новаковић звао свога шурака Кујунџића да дође из Рима у Ниш на Скупштину. Кад смо га краљ и ја питали да ли га је позвао, овај је упорно тврдио да јесте, а Новаковић је рекао да није. Дакле, Новаковић жртвује свога шурака, кога је навео на погрешку⁷, само да он остане министар, што је врло значајно за оцену карактера Новаковића” (17. април 1885).

О Чедомиљу Мијатовићу.⁸

„Кад би Србија спала да јој Мијатовић води спољну политику, доиста би онда опозиција имала право да зебе од њених последица”⁹ (18. јуна 1883).

„За Мијатовића се може рећи ‘Код све крађе, на Божић без ручка’” (16. октобар 1883).

„Краљ је на више места говорио, и пред Мијатовићем, да Пироћанац нема права да критикује рат, јер је он, са Новаковићем, писао скупштинску Адресу. Одговорио сам, жао ми је што то краљ преда мном не понови. Ми смо, истина, писали Адресу, али у Адреси нити је решен рат, нити је у њој стајало да се ратује без муниције и без довољно војске, нити је тамо казано да главнокомандујући побегне са бојног поља, не знајући где му је војска. Адреса је доиста наша, али војена је краљева и његових саветника”¹⁰ (21. март 1886).

⁷ Кујунџић је био наш посланик у Риму, и без одобрења свог министра ин. дела, дошао у Ниш на Скупштину, што је било колико недопустиво, толико и кажњиво, те је опозван из Рима. Из горњег се види да се он правдао да је дошао по позиву свога зета, Новаковића, мин. ун. дела у кабинету Гарашанина.

⁸ Као и Стојан Новаковић, први пут министар у Ристићевој влади (1873). Пре тога, мин. фин. у влади Мариновића (1873/74), што бива и код Д. Стефановића (1875), а потом у влади М. Пироћанца, најпре мин. ин. дела, потом мин. фин., што ће бити и у трећој влади М. Гарашанина (1886/87). У влади Ник. Христића (1888/89) мин. ин. дела, да би у влади Ђорђа С. Симића (1894) опет био мин. фин. Потомо посланик у Лондону, до убиства краља Александра.

⁹ Био мин. ин. дела и у Пироћанчевој влади, до 10. окт. 1881, у ком је својству потписао, без знања владе, по наредби кнеза Милана, Тајну конвенцију са А/У. Уопште, Мијатовић је био ретко привржен династији Обреновић, радећи свакојаке послове по наређењу краља Милана, да би по убиству краља Александра дао оставку, не хтејући, као сви остали, да служи новој династији, али је остао веран Србији, што говори доста и о његовом правом карактеру.

¹⁰ Иако Ал. Протић (Инкогнитус) није могао знати шта је Пироћанац писао у својим *Белешкама*, он је, у свом делу *Поводом* (Пироћанчеве) *Наше завршне речи* (Бгд, 1896); на стр. 84/86, рекао и ово: да је „Адреса, соколила на райи. ‘народ је појмио да је судбина његове будућности у питању, да је наступио час у коме се одлучује: хоће ли моћи опстати ли ће се у мучној борби, без излаза, морати временом губити.’ Па се онда краљ овако апострофира: ‘И с одушевљеном готовошћу, стоји драга Твоја, Теби и Нама мила војска. С оружјем у руци, Узвишени Представниче, светога и народнога позива... Народ верује у Тебе, првога краља обновљене Србије и дубоко проникнут овим веровањем, одушевљено криче: да живи Краљ Српски, Милан први.’ На тој Адреси потписани су М. Кујунџић, Ст. Новаковић, Д. Рајковић и М. Пироћанац, онај исти који сад доказује како је тај рат дело Краља Милана, како он и горе поменути његови пријатељи, нису за њ ни мало одговорни”.

„Мијатовић је... од некадашњег љубимца, кад је за време мога министровања против мене интригирао, постао несносна личност у краљевим очима” (11. мај 1886).

„На овакве опасне подлаце као што су Никола Христић, Рајовић и Мијатовић, слабо се код нас обраћа довољна пажња” (28. мај 1887).

„Три члана владе стоје под сумњом да узимају новац приликом свог званичног рада: Мијатовић, Владан (Ђорђевић – С.Т.) и Ракић. За овог последњег не постоји никаква сумња, примајући мито приликом наименовања почасних конзула у иностранству. И ови људи још смеју да говоре о корупцији!” (14. март 1888).

„Јуче је ‘Видело’ одштампало изјаву Мијатовића и Владана да се повлаче из Напредне странке, зато што није тако патриотска и лојална, као што су те две политичке протуве. То је доиста прави скадал” (12. јануар 1889).

О *Милану Кујунџићу Абердару*¹¹

„Синоћ после 9 увече дошли су ми Хорватовић и Кујунџић у посету, што је чудно за Кујунџића, коме сам јасно казао, да нисам рад имати са њим никакве ближе односе. Он се служи са оним што је сазнао од пријатеља, док је с њима радио, против њих, кад се од њих одвојио” (9. август 1886).

„Моји бивши политички пријатељи а потом противници, нису никад умели да стоје на својим ногама. Кад сам их ја извукао до положаја, краљ их је отимао, а они су у себи уображавали да су државници, али кад их је он отурао, онда су падали ничке и нису се више сами умели дићи. Такви су сви они, и Гарашанин и Петровић, и Маринковић, и Кујунџић, Радовић само чини изузеће (4. јуни 1887).

„Казивао ми је Кујунџић да је добио неколико безимених писама, које приказују Каљевића као да ради на рачун Карађорђевића. Кујунџић је то казао Новаковићу и Гарашанину и краљу. Доцније се обелоданило да су ово његове интриге¹², због неверне љубави гђе Каљевићке са којом је овај побратим (Каљевићев) од вајкада ишао” (17. октобар 1884).

„Он се лично према мени владао некоректно, а у политици неозбиљан, ћудљив, поган, и детињаст... Као посланик у Риму никад није био у стању да по једаред у месецу пошље министру извештај. Од како је истеран изи службе, сва му је брига да поново послаником постане и пронашао је, да је за то једини пут – удварање” (30. децембар 1885).

„Кујунџић се влада веома неваљало и лакоумно” (18. јануар 1886).

„Кујунџић је казивао Новаковићу како он ради са Свет. Настасијевићем и Пером Велимировићем, да радикали уђу у кабинет са Гарашанином,

¹¹ Песник и политичар, један од оснивача Напр. странке и *Видела*. Мин. просвете у трећој Гарашаниној влади, председник НС, посланик у Риму.

¹² Нису биле интриге, већ истина. Каљевић је био главни сарадник Карађорђевићевог листа у Темишвару, чак је и новац примао од њега. Но, чудно, иако се то знало, краљеви Милан и Александар нису га прогањали, већ устоличавали на разне државне положаје, што му, ипак, није сметало да неколико сати по убиству Александровом, постане мин. ин. дела. Ко зна, није ли и то разлог Каљевићевог самоубиства?

те да учине по вољи краљу, а кад већ једном буду ушли у његов кабинет, да га експедију напоље. И овај господин чинећи велике напретке у интригисању, није без изгледа на будућност” (12. фебруар 1886).

„Кујунцић је човек без поноса, следствено без карактера, треба да га краљ дубоко презире и не трпи, те да га за свој сто не позива” (7. март 1886).

„Данас сам питао Мијатовића, зашто је краљ на Нову годину прошао поред Кујунцића без да га ослови. Мијатовић ми рече да је узрок песма коју је Кујунцић на Божић у ‘Виделу’ објавио, у којој се описује живот гђе Каљевићке, његове давнашње милоснице, на коју је Кујунцић данас расрђен и краљ прочитавши песму, рекао је Мијатовићу да каже Кујунцићу да је учинио једну прљавштину. Мијатовић ми даље каза, да је Кујунцић из суревњивости скоро полудео, да му се гђа Каљевићка жалила, како јој Кујунцић прети да ће да је мете у новине и како, у ствари, пише њеном мужу анонимна писма, која ова по стилу познаје да су од њега. Гђа Каљевићка је звала Мијатовића и молила је да је спасе беде и напада зла човека... Ово је историја тако гнусна, а тако карактеристична за Кујунцића да је било вредно забележити је. Кујунцић је венчао Каљевића и издаје се 30 година за његовог присног пријатеља. Да, краљ га је на балу и тиме понизио, што је у моменту кад је предавао цвеће гђама Константиновићки, Христићки и двома другима, из друге собе довикнуо: ‘Госпође, не примајте ништа из руку тога господина’. И госпође су цвеће одбиле.” (5. јануар 1888).

„Кујунцић је у Вуковару, пред Симом Филиповићем, казао да се не чуди што је књаз сад погинуо, него што није одавно, и да Радовановић није лола, него најзнатнији карактер Србије, кога са Христом треба сравнити” (11. април 1894).

О Јовану Мариновићу¹³

„Мариновић је вазда тајно гајио према мени чувства антипатије. Никад није пропустио прилику да ме напада и код кнеза и код страних посланика. Он је Мијатовића наговорио да осујети скуп партије око Видела, а тако исто и Гарашанина, говорећи како ће Пироћанац, силом ствари, постаћи глава тога скупа, а он је човек врло непогодан” (19. октобар 1880).

О Димитрију Маринковићу¹⁴

„За Маринковића причаше ми данас да је правио тестаменат и да је оставио 3.000 дуката. Жена му се, а и он, хвале, да су се одужили за време министровања и да су нешто и привредили. Маринковић није могао стећи, и поред одужења, 3.000 дуката, за две године министровања¹⁵, и ако би их доиста имао, јасно је да је као министар крао” (14. април 1886).

¹³ Један од најпознатих државника, мин. фин. у владама Ал. Симића и Стојана Марковића, пред. Државног савета, кратко време после убиства кнеза Михаила, Намесник.

¹⁴ Мин. правде у првој и трећој Гар. влади, и ун. дела у другој.

¹⁵ Пироћанац, за кога, не само, Сл. Јовановић тврди да је пливао у дуговима, за три године министровања подигао је три куће, од којих она, у Франуској бр. 7, и данас представља мали дворца, а камоли у оно време, 1883.

О *иројши Алекси Илићу*¹⁶

„Од сиротана постао газда човек и доглавни прота код митрополита. Како овај пева и ћаска само својој голубици, како се ради по банатским местима, Алекса управља свештенством и продаје све услуге. Он је до јуче кочијашки нападао Гарашанина, а данас брани његову политику, да би сачувао своје лукративно место. Продавао је и манастирске шуме” (8. јануар 1886).

„Јуче ми је казао прота Алекса, председ. Конзисторије, да је А/У посланство слало човека да га подмити у процесу развода брака краља и краљице и да му нуде награду колико он одреди. Прота је то одбио и казао краљу, на што је краљ оћутао” (20. август 1888).

О *Љубомиру Каљевићу*

„Бонту је казао Мијатовићу како је платио Пашићу 20 хиљада динара да не изађе из Скупштине приликом гласања о железничком уговору, а Каљевићу 50 хиљада, иначе, председнику Одбора за Железнички уговор, који је, чим је ово примио, изашао из ‘Видела’, где је био нашао кору хлеба, и самој странци окренуо леђа. Горњу суму примио је Каљевић од адвоката Марковића, преко кога је све рађено и који је примио, чини ми се, 400 дуката, за ту цел. Пошто није био задовољан, причао је ствар *urbi et urbi*, па чак и у каквим је кесама новац предат” (19. октобар 1890).

„Каљевић не припада ни једној странци” (1. јул 1886).

Међу члановима Комисије за израду новог Устава, од стране Напредне странке, по предлогу Пироћанца, и – Каљевић! (17. јули 1886).

О *владика Мојсеју, званом Ђоса*

„Владика Мојсеј, који је постављен за (држ.) Саветника за заслуге у краљевој бракоразводној парници, врло је опасан човек, шпијун краља и руски и целог века неспособан за све. Краљ га је данас наградио, али то опет не смета да он против њега ради” (13. новембар 1888).

О *Светомиру Николајевићу*¹⁷

„Овај човек по крактеру и обрту духа, највише наличи на митрополита Михаила. Тако је перфидан и покварен” (25. октобар 1883).

„Светомир Николајевић остаће у историји као ретка појава једног неваљалог до крајности поквареног, шупљеглавог властољубца” (Завештање).

О *Вукашину Пејровићу*¹⁸

„В. Петровић, министар финансија... крајње неспособан човек, али је у накнаду за то, јако протежиран од краља. Да, подржавају га јако Немачка и Аустрија” (29. септембар 1885).

¹⁶ Напредњак, члан ужег Одбора Напр. странке и врло активан у његовом окупљању, једно време, 1888, председник Конзисторије Београдске епархије. Због противљења разводу краљевских супружника, смењен и послат у Жичку епархију.

¹⁷ Професор и ректор Велике школе. Био најпре радикал. Основао масонску ложу у коју је увео скоро све виђеније Србе. Оснивач друштва *Св. Сава*, чија се делатност одвијала у Старој Србији и Македонији. Као пред. владе (1894), учествовао у суспендовању Устава од 1888.

¹⁸ У другој Гарашаниновој влади, мин. фин, исто у влади Св. Николајевића (1894) и код Н. Христића (1894/95) и код др. Вл. Ђорђевића (1898/1900).

„Рајовић ми рече како је В. Петровић, за време њиховог путовања за Ниш, грдио краља, називао га нитковом, лолом и никаквим човеком” (24. новембар 1885).

„Казао сам краљици да је В. Петровић веома непоуздан и да сам сигуран да он шпијунира краља и краљицу, за рачун А/У посланства” (3. децембар 1885).

„Напредна странка толико је ниско пала да је морала да рехабилитује и В. Петровића, бирајући га у одбор за порез... кога сви, сем Гарашанина, сматрају за јавног лопова, А/У шпијуна. Краљ би волео да опет види Вукашина као мин. финансија” (8. јули 1886).

„Ја сам рекао краљици да Вукашин, као министар, није своје финансијске назоре спроводио, него краљеве, а краљ се држао способним, да и о томе сам све решава” (26. октобар 1886).

„Краљица је сазнала да је Вукашин примао од А/У 62 дуката месечно” (20. август 1888).

*О Драгуйићу Франасовићу*¹⁹

„Франасовић није никакав војник, али краљ држи да му је поуздан човек” (24. новембар 1885).

„Управитељ Михаило Барловац ми прича да је краљу казао шта се о његовом кабинету говори, и да свет сматра, као прави скандал, што су поверени интереси Србије, Франасовићу, у спољним односима. Краљ је поцрвенео на овај извештај” (13. фебруар 1887).

*О Ђури Хорватовићу*²⁰

„Хорватовићев начин понашања према људима с којима је стајао у тешњим односима, чудноват је и глуп...” (15. јуна 1886).

„Хорватовић је био у Кладову на позив краљице и јуче је био код мене, али ни једне речи о краљици није казао, мањ толико да је видео врло мало, и да му је рекла како је она држала да је Милан испланирао преврат. Али како је краљ (Александар – С.Т.) уверио да је то чисто његово дело. Ово би Хорватовић овако могао да прича само своме винограцији, а не мени, али шта ћеш са глупошћу” (16. мај 1893).

*О Јовану Ристићу*²¹ *и либералним вођама*

„Ристић је заслепљен за влашћу, а угушен страху. Радивоје ништа и не зна до да ствара интриге, и он уображава да је државничка способност!” (21. јануар 1878).

„И г. Ристић, мали Бизмарк на Истоку, сад ће ваљда увидети да није дорастао својом памећу, да се о источним питањима размеће. Како се види, он је, сиромах, још при азбуци у томе. За њега је да пише чланке у *Истиоку*, назива све паметније и оданије људе интересима земље, проданим

¹⁹ Генерал и дворски човек. Мин. ин. дела у трећој влади Гарашанина и првој Саве Грујића (1887/88), а војни у влади др Л. Докића (1893) и Ст. Новаковића (1895/96).

²⁰ Ђура Хорватовић, генерал, мин. војни у трећој влади Гарашанина (1886/87), посланик у Петрограду

²¹ Посланик у Цариграду 1861/67, Намесник 1868/72, 1889/1893, пред. Владе и Мин. ин. дела 1873–1880 и 1887, Пред. Академије наука 1899.

људима, да измишља комплоте, доказује политичким процесима, где су све гаранције закона метнуте под ногу, да су Срби, чији су очеви по имену, кад ни једног Ристићевог претка ту није било, прву пушку против Турака у Србији избацили и до овога Србију довели, да доказује да су синови тих Срба, данас примили новце од Турака и Маџара... Докле ће искључиве лажи да служе за средство управе у земљи и докле ће ова груба, драстична себичност, још моћи да се јавно и без стида размеће” (30. јануар 1878).

„У Србији данас нема памети. Од Намесништва до данас, народни мозак је толико штитан, гуран и потискиван, да је неспособан и мртав за праву какву мисао” (22. фебруар 1878).

„Катарци, пуковник, ујак краљев, Радивоја држи за зликовца” (17. октобар 1882).

„Пропали либерали с Ристићем, постали су прости купљени агенти руске политике у Србији. Краљ се вара, ако мисли да су радикали опасни, а либерали људи од реда” (10. септембар 1883).

„Ристић је сумњив при свим његовим изјавама” (15. септембар 1883).

„Ристић и либерали сметали су у свему што је моја влада започињала и радила, просто из зависти, јер су то најневаљалији људи у овој земљи (22. септембар 1883).

„Ристића је казнила његова лакомост за влашћу, његови скучени погледи на важна политичка питања која земљу занимају, његова неспособност и преживела пратња” (9. јуни 1886).

„Пре два дана у *Новој уставности*, Ристић је написао чланак у ком каже да су гро напредњака примили бакшише од Бонтуа²². Кад се ово сравни са говором који је са мном водио, види се јасно стари неваљали спекулант са подлом душом, необразованим карактером и плитком памећу. Само политичка неспособност може за два месеца доћи до оваквих резултата. Мењати устав (!) и ограничити краља, играти смицалице са радикалима, убијати и палити напредњаке²³, лагати Русију, улагивати се Ау-

²² Вл. Јовановић у н.д. стр. 457–466, сведочи извештајем В. Завацког, службеника Бонтуовог бироа у Београду, упућеног А. Персијанију, руском посланику у Београду, који је овај копирао са оригинала, на ком су исписани поменути „бакшиши”, ради добијања железничке концесије. Главни прималац био је краљев ујак, пуковник Ђ. Катарци, а од министара: Пироћанац 60.000 фр, Мијатовић 50.000 фр... скупштински Одбор који је оцењивао конвенцију: Каљевић, пред. Одбора 30.000 фр, Мита Ракић, известилац, 20.000 фр, Ђока Павловић 15.000 фр... а да би добили одобрење од радикала, да могу и „двогласци” да учествују у одлукама Скупштине, Таушановић, као предводник радикала, 36.000 фр. Сем овог извештаја Завацког, постојала је и једна брошура, Тасе Ивковића, псеудоним „Мон Ами” под насловом *Бомбе*, са истим грљавим вешом, око изгласавања железничке концесије. Вл. Јовановић посебно пише о Пироћанцу, који, не само да није „имао никакву непокретну имовину, него му је и на покретну, био стављен секвестар, за дуг од 400 дуката, а када је после три године сишао са власти имао је две одн. три велике куће у Београду”, и постао правни заступник железничке компаније са 20.000 динара годишње плате.

²³ Пироћанац на неколико места приписује тзв. народни одисај, у ком су стравично страдали напредњаци – либералима, а опште је познато да су тај „одисај” чинили искључиво – радикали, као освету. Чак му је и име наденуо сам Пашић.

стрији, вређати краљицу да би се краљу угодило, веома је то много за његову главу. Он је већ спао ниже него сам Гарашанин, јер је постао послушнији краљевим жељама и опет мучно да ће се ту потпуно угодити” (16. јула 1887).

„Што би Ристић, без штете, могао учинити и што би га уврстило у ред образованих људи, то је да не пише у свом листу, *Новој усјавности*, подла клеветања и будаласта булажњења о баронским замцима испод Позоришта”²⁴ (12. новембар 1887).

„Штета доиста, оваква четири државника као што су Ристић, Радивоје, Авакумовић и Алимпије²⁵, такве није у стању ниједна политичка странка, ниједна група људи у Србији да покаже. Неспособност, незнање, интригантство, пакост најниже врсте и крајња подлост, у овим су људима дотерани до савршенства” (19. новембар 1887).

Рекао краљу: „Ристић се, за чудо, слаб показао. Данас је питање, да ли је он лично икад више и вредео. За време кнеза Михаила њега су подизали кнез и Гарашанин. У Намесништво узео га је Блазнавац. Он се уз њега, и поред њега и над њиме надувао. Све што је урађено, ако што вреди, тврдио је да је његово. Ристићево министровање 1876. за време рата до Берлинског конгреса и после, наслањало се искључиво на политику коју је сам краљ руководио. Рат 1876. чисто је дело краљево²⁶. Данашње министровање Ристићево било је једина прилика у којој је сам имао да ради и он није умео да ради. Показало се онакав какав је, у ствари” (8. јануар 1888).²⁷

„Радивоје не разуме другачију политику. Клеветања, сталне оптужбе, убиства, то је систем који он разуме и Ваше Величанство, није могло наћи разлога да га похваљује, као што је чинило, за његово одржавање оваквог реда у земљи” (16. април 1888).

„Ристићево слепило, његова послушност и кукавичлук, помешани су са нездравим властољубљем” (17. октобар 1888).

„Ристић се тако исто улагивао и кнезу Михаилу, а кад је овај погинуо, подвикнуо је ‘Тако му и треба!’ (У Берлину)” (17. новембар 1888).

„Радивоје је умро пре два дана. Један неваљалац и зликовац мање” (18. децембар 1888).

²⁴ Мисли се на Француску бр. 7, тј. на Пироћанчеву вилу.

²⁵ Радивоје Милојковић пред. Апел. суда, мин. ун. дела 1868/69, пред. владе 1869/1872, мин. правде 1875, мин. ун. дела 1876/79, 1887; Јован Авакумовић, мин. правде 1880, судија Кас. суда 1880/87, мин. правде 1887, пред. владе и мин. ин. дела 1892/93; Алимпије Васиљевић мин. просвете 1875, 1876/78, 1878/1880, 1887.

²⁶ На 512 стр. ових *Бележака*, Пироћанац тврди да је он лично био против тог рата, а да је Ристић увео земљу у тај рат.

²⁷ Много је таквих сусрета и говора краљу, забележио Пироћанац, вероватно уверен, да је њима дезавуисао за сва времена Ристића и његове либерале. Па, ипак, две године касније, краљ Милан је одредио Ристића за првог Намесника. Хтео је и Радивоја Милојковића за другог, али он је умро. То именовање, нема сумње, могло је Пироћанцу да јасно каже, шта је краљ мислио о њему и колико га је за озбиљног и способног државника држао. Али, он се и тада нашао на својим ногама, смислио је да је тим и таквим (неспособним) Намесништвом, краљ Милан желео да се освети српском народу, јер га је мрзео!

„Ристић је и сада, и у овој прилици, показао огромност своје глупости” (28. фебруар 1889).

„Зао удес који је стао живота кнеза Михаила, довео је на престо краља Милана, а још гори удес хтео је да му први васпитатељи у вођењу државних послова буду Блазнавац, Ристић, Радивоје, Белимарковић и Коста Протић, људи без правог образовања и скроз неваљали” (8. март 1889).

„Ристић... блесан један” (6. мај 1891).

О Николи Христићу

„Никола је један зао човек. То је једна необразована, глупа, себична природа, а утолико властољубив. Он се поноси што још није сео на железницу, што је од митровачког писара, доспео до високих положаја у Србији. Он је шпијунирао свог председника кабинета И. Гарашанина, док је био његов мин. ун. дела. Помагао кнезу Михаилу да отера кнегињу Јулију, која му је децу крштавала. Кад је пролазио кроз варош, он се скоро ваљао, а не корачао, од надутости, а кад је кнез Михаило погинуо, он је пузио пред својим колегом Блазнавцем, служећи му као оруђе да се дочепа власти и Намесништва. Он и сад ради као што је радио под кнезом Михаилом, и пошто види да је краљ веома потресен и растројен, мисли да ће моћи узети сву власт у своје руке” (26. мај 1887).

„Ја у Христићево решење да одступи не верујем. Он је дошао на власт да из’рани фамилију и да слуша” (27. мај 1888).

О Кости Христићу

„Адвокат Добривојевић је тражио 30 и најзад пристао на 12 хиљада. Каже не може да пристане на малу суму, зато што мора да дели са предсуда К. Христићем, сином данашњег министра председника. И кад сам ја у то посумњао, он ми је рекао да је Коста гори хајдук од Богића, зета мин. председника” (11. мај 1888).

О Милану Ф. Христићу

„Јуче ми Хорватовић прича, како је пре неког времена видео у 3 часа по подне у Топчидеру, краља и жену Милана Христића. Неугодно време за променаду... Још ми рече, да је пре неки дан краљ отишао кући Милана Христића, у 1 час по поноћи, да је разбудио господина и госпођу, и остао до 6 часова изјутра. Ово је невероватно, јер би се граничило са неком сортом лудила” (12. мај 1887).

Александар Персијани, руски посланик

„Персијановица, у кући Константиновића, казала јавно његовој жени, да она ради, гурајући роговима свога мужа” (16. мај 1887).

*О Кости Протићу*²⁸

„Каква би могла бити за државне послове корист од повраћаја Протићевог у милост, може се закључити отуда што је извесно да је он подводио своју жену краљу и преко ње радио, једно време, у Србији, шта је хтео” (13. фебруар 1887).

²⁸ Коста Протић, генерал, начелник штаба Врх. команде у рату 1877/78, краљевски намесник 1899/92.

О краљу Милану

„Краљ, кад је раздражен, често више каже но што је спреман да учини” (15. октобар 1882).

„При самом образовању кабинета, краљ је мало желео да ја у исти уђем. Прошлог лета, 1881, надао се да ћу одступити, а да ће остали остати” (6. новембар 1882).

Краљ Милан „Овај народ не уме да поднесе слободу” (19. новембар 1882).

„Сумње нема, краљ жели земљи добра више него ико... али су га дивље агитације радикала и безобзирни напади либералне штампе, довели у положај да се запита... да ли је ова земља у стању да издржи слободе, које су јој под нашом управом дате” (19. новембар 1882).

„Краљ је са мном ладан поодавно. На дворском балу није ми пружио руку, може се рећи, игнорисао ме је” (26. фебруар 1882).

„Пироћанац, само ми и још неколико лица, могу разумети велику политику” (18. фебруар 1885).

„Краљ је казао Владану да у Србији нико сем њега не разуме спољну политику, ни Ристић, ни Пироћанац” (19. август 1885).

„Данас сам опет видео Гарашанина. Причао ми је много о ратовању и о краљу, који се услед несрећних догађаја много променио... како је падао у највећу раздраженост против краљице, што се ова толико занима рањеницима, као да она тиме хоће да се учини популарном и да смера на регенетство, и да се већ понаша као владар, јер је све узела у своје руке. Гарашанин не види противречност у томе, што краљ говори да хоће да абдицира, и што се љути на краљицу, што се ова прави популарном. Моје је уверење да краљ никако не мисли да абдицира, то што говори само је игра да би њоме сазнао туђе мисли” (15. децембар 1885).

„Краљ изгледа расположен и сасвим је у добром здрављу. Што је претрпео услед пораза и забуне, све је ишчезло са његовог лица” (25. децембар 1885).

„Краљ је често говорио, да би му радикали лизали чизме, кад би их он узео за министре” (28. децембар 1885).

„Кажу, као позитивно, да краљ има у Нишу неку Сајфертову за милосницу. Најпре је био у љубавним односима са старијом сестром, женом инжењера. То може да буде разлог што се краљ без других разлога у Нишу задржава” (28. јануар 1886).

„Краљ нити је умео да води рат, нити уме да закључи мир. Код њега вазда држе превагу консидације које ниједан паметан човек не би био у стању да разуме. Створити стање које није ни рат, ни мир, то је сувише будаласто и детињасто” (18. фебруар 1886).

„Краљ мрзи краљицу, она презире његову близину” (28. фебруар 1886).

„Краљ свакој опозицији, своју помоћ великодушно даје” (18. март 1886).

„Један сокачки пашквилант (Пера Тодоровић – С.Т.), често конферише са владоцем о државним пословима и представља се као личност којој предстоји да пословима ове земље, једног лепог дана, по милости краљевој, руководи” (28. мај 1886).

Краљ: „Ви сте сви неваљали и ја нећу да будем бољи од вас” (24. јул 1886).

„Краљев говор учинио је на мене жалостан утисак, јако је попустио умно” (24. јун 1886).

„Краљ је био на правом путу, што му се веома ретко дешава” (15. октобар 1886).

„Да краљ сматра војску као жандармерију за унутрашње потребе, то је цела истина” (13. фебруар 1887).

„Доиста, мучно је разумети владоца који је изабрао баш оно време за провођење по страним купатилима, кад се у његовој земљи сече, пали, и убија и на коље натиче, и то све због различитог мишљења у политици” (18. септембар 1887).

„Насигурно, разводу би следовао други брак и чим би краљ добио мушког потомка од друге жене, почео би, по свој прилици, да ради на томе да се његов син од краљице Наталије, лиши права на престо” (27. мај 1888).

„Краљ је полудео” (17. новембар 1888).

„Видео сам краља Милана кад је улазио у кућу гђе Артемизе. Хоће ли српски народ црвенети једног дана, како је равнодушно и без протеста гледао како се с престола, без зазора, пред лицем целог света, плује на његов јавни морал. Никома не може бити дозвољено да усред бела дана, у најживљој београдској улици одлази једној жени, чији је муж одавде уклоњен” (10. јануар 1889).

„Милан је се данас одрекао престола... Жалостан и доиста конач једног неуспелог живота. Бог се смиловао на ову земљу... Владавина краља Милана доба је моралног распадања ове земље и да не би било боље после њега, он се побринуо наименовањем намесника у коме су, сем Ристића, она двојица покварених и неваљалих људи. Образовањем (таквог) Намесништва он је одржао своју реч, да ће се народу осветити, кад са престола сиђе” (22. фебруар 1889).

„Зао удес који је стао живота кнеза Михаила, довео је на престо Србије краља Милана, а још гори удес да му први васпитатељи у вођењу државних послова буду Блазнавац, Ристић, Радивоје, Белимарковић и Коста Протић. Људи без правог образовања и скроз неваљали... Растао у смрдљивој атмосфери до крајњих граница које су од њега створиле накарадну појаву... Није веровао ни у Бога, ни у људе, ни у љубав, ни у верност, ни у пријатељство, ни у правду, али је тврдо био убеђен да је свет створен цигло ради његовог уживања и провођење његове ћуди... Реч „закон” доводила га је вазда у раздражење, а грозио се у дубини своје душе свега што је било часно. Дуго није трпео Миту Ракића, али чим му је М. Гара-

шанин предао писмене доказе да је Ракић у служби крао, он га је узео за министра финансија... Народ српски није волео краља Милана. Сматрао га је као странца од влашке крви, а краљ Милан мрзео је народ из дубине своје душе. У јавном и приватном животу био је крајње блесаста распикућа а дозлабога лакоуман. Није имао никаква знања, млатио је у говору са мислима које је овде онде покупио, како му је кад требало. Имао је добро памћење, о људима нарочито. Странци који га први пут виде, обично говоре да је имао духа” (8. март 1889).

„Казаше ми са две стране, како краљ Милан има новаца... да је предао Лендербанци три милиона франака и своју архиву” (17. март 1889).

„Данас ми Дучић каза да позитивно зна да краљ Милан дугује Лендербанци 400 хиљада динара...” (31. март 1889).

„*Мале новине* траже од краља Милана да јавно каже, да ли је истина што *Застава* пише, да је рекао да су Гарашанин и Пера Тодоровић два најневаљалија и најпоқваренија човека у Србији!” (5. април 1889).

„За краљ Миланово писање у *Српској речи*, Патримонио²⁹ мисли, да је то необорив доказ да је тај човек потпуно луд” (30. јун 1889).

„Ноћас, између 1. и 2. априла, извршен је државни удар... Наше је уверење да овај акт треба приписати умној поремећености краља Милана. Он је од младости навикао да подрива терен оних који су на управи.” (2. април 1893).

О краљу Александру

„Мијатовић рече да је краљевић дечко без срца, лакомислен, а рђаве нарави. Не сети се да пише матери, донде док га отац на то не тера, а тако је чинио док је био и код матере. Говори само о јелу и пићу и радо се свакоме подсмева. ‘Прави отац’, додаде Мијатовић.” (20. август 1889).

„Београђани су опрали образ престоници и Србији³⁰, али је краљ Александар, ископао гроб своме краљевању. Нико не може да разуме овакву немарност једног младог човека од 15 година. Док младићи његовог века гину да стану на пут безочном насиљу, које се против његове матере врши, он се променира на колима са Ристићем, да би показао како је он сагласан са Намесништвом, а против своје рођене матере” (6. мај 1891).

„Ристић краља Александра много хвали, као скромна, озбиљна, веома радна и послушна човека. Мисли да више воли оца, него матер” (17. децембар 1891).

„Краљ Александар има више од матере, него од оца. Кратковид је и има глас веома слаб и непријатан. Говори о стварима као млад образован човек његовог доба, али непознавајући шта је његово, а шта туђе, не бих смео изрећи уопште суд о њему” (13. децембар 1893).

О краљици Наталији

„Краљица сматра владу (Гарашанинову) за неспособну, краља за човека неспремна за послове и необразована за високи положај, где га је

²⁹ Француски посланик у Београду

³⁰ Јер су устали против протеривања краљице Наталије.

судба довела. Томе су криви највише Намесници. Она се стара да свог сина озбиљно васпита и образује, да дете заволи Србију, као своју земљу. Поред тога, стара се да му очврсне карактер и у свему да га на добре осећаје упути... Она је исувише искрена и отворена, тако да је често могу да лажљивицу сматрати” (15. октобар 1888).

„Краљ је причао како је краљица радила да он дође у додир са неким женскама и одмах растурила глас да се он неморално влада” (22. мај 1887).

„Краљица каже да краљ жели да се разведе и да се венча са ћерком Катарџијином” (сестром од ујака – С.Т.) (15. август 1887).

„О заступању краљице у парници око развода брака, нисам имао времена ништа да прибележим (!) То ћу доцније да учиним. Краљица ми је у Версају показивала своју кореспонденцију, од бугарског рата на овамо, која прави очајан утисак, и... јасно је што Србији, у својим пословима, све нагоре иде и што свуда извуче тањи крај. Уместо државничких погледа и оцена, тамо се и код краља, и код краљице и код министара виде, без избора, булеварски вицеви и изрази који сву државничку мудрост и вештину замењују. Том је краљица од свију понајдаља, бар се у њој види патриотизам” (20. август 1888).

„Још би требало да ми краљица ништа не плати, и онда би моја жена имала потпуно право, што је тврдила да ће нас краљичин процес скупо стати” (4. новембар 1888).

„Лакомисленост краљичина и сувоћа њеног срца, навукли су је да оговара људе, који су је једини у тешким приликама њеног живота, бранили. Она и краљ разорили су српску кућу” (5. април 1889).

„Краљицу мрзи да плати и зато ми ништа не пише. Чудновати карактер. Пустош, сељачки тврдичлук и глупост, то су основне црте овог јадног карактера” (25. април 1889).

„Моји су лични односи са краљицом сасвим поремећени и прекинути. Она ми је 29. прошлог месеца писала једно безобразно и за њу стидно писмо, у коме ми каже да неће да плати ништа за моје заступање у брачној парници, а ја сам јој на то дао одговор какав је заслужила. Према свецу и тропар. Неваспитана и будаласта жена” (20. јун 1889).

* * *

Биће да смо свим овим уобличили Пироћанчеву „Србију”, дакле Србију незналица, неспособњаковића, неспретњаковића, властољубаца, покварењака, неваљалаца, пакосника, превртљиваца, моралних пропалица, улицица, пузаваца, послушника, шпијуна, лудака, глупака, лажова, интриганата, аналфабета, кукавица, подлаца, афераша, лопова, корупционаша, утајивача, голанфера, зликоваца, разбојника, убица... Србију, коју су само и једино такви негативни типови чинили и представљали, сем – њега. Наравно!

Нико, ма са каквим школама, искуством, праксом, радним и националним резултатима, није могао бити било шта друго, него несрећа и пропаст ове земље, свеједно што јој он, лично, сем председниковања владом, није ништа допринео, нити је било чим задужио. Успео је чак један такав историјски датум, какав је започет ратом 1876, да дефинише као догађај који је „ископао будућност српске државе”, свеједно што је њиме Србија дошла до своје независности, па чак и до свог дугорочног територијалног проширења и уобличења, којим ће се он лично користити, да је 1882. прогласи краљевином, коју свечаност, чак није ни записао у својим *Белешкама*. Човек који је, 1875, по Влад. Јовановићу (*н.д.*, стр. 286), самог себе, уместо кандидованог Каљевића, предлагао за председника владе, непрестано је и у *Белешкама* и у *Завештењу*, оптуживао све политичаре и државнике, за болесно амбициозне, непрестано делећи спасоносне савете, лево и десно, од краља до последњег практиканта, не заобилазећи ни светске политичаре, ни велике силе. За све њих налазио је да су глупи и недорасли положајима, упорно истичући да само он зна да води српску и светску политику...

Ми се, као што се видело, нисмо бавили никаквим тумачењем, ни оспоравањем његових тврдњи и поставки, што нам и није био циљ, већ само да направимо „инвентар” једне потребе и једне психологије, које се саме собом задовољавају и исцрпљују.

Володимир Миљчев и Ољга Посуњко:
КАНЦЕЛЯРИЈА НОВОСЕРБСЬКОГО КОРПУСУ
Володимир Миљчев и Ољга Посуњко:
КАНЦЕЛАРИЈА НОВОСРПСКОГ КОРПУСА
Едиција „Извори за историју јужне Украјине”,
том 7, Запорожје, Украјина 2005, стр. 444.

Књига *Канцеларија Новосрбског корпуса*, повећаног формата (20x26,5 цм), коју су приредили В. Миљчев и О. Посуњко необична је како по свом садржају, тако и по унутрашњој структури. За наслов књиге преузет је назив веће архивске целине докумената: *Канцеларија Новосрбског корпуса, 1754–1764* која је током рата уништена. Ту архивску целину чинили су документи настали радом Канцеларије, али и документи који су, стицајем разних околности у њу доспели, иако би, по архивистичким правилима припадали неком другом архивском фонду.

Имајући у виду појачано научно интересовање за интензивно насељавање јужних делова Украјине средином 18. века, укључујући ту и Србе, циљ аутора био је да стручну и научну јавност подробније обавесте о садржају и структури тог архивског фонда. Пред аутора се испречио сложени проблем: како представити овај и за украјинску и за српску историографију значајан архивски фонд ако је 99,8% докумената уништено током ратних операција 1943. године (од 1.639 „предмета” сачувана су само 3) и да се, срећом, сачувао *Опись фонда Новосербског корпуса* (у српској архивистичкој терминологији веома близак значењу „аналитичког инвентара”). Оценили су да је већ и сам *Опис* довољно значајан историјски извор да буде публикован, тим пре што су документи који су у том *Опису* аналитички обрађени, током рата уништени.

Унутрашњу структуру *Описа* установио је његов аутор архивариус Јекатеринославског губернијског архива Васиљ Олексијевич Греков, 1870–1934 (стрељан „као члан контра-револуционарне националистичке организације” у току „чистке” у музејима, библиоте-

кама и просветним установама). В. О. Греков је, радећи на *Опису* две године, посао завршио 1929.

Приређивачи су, уз оправдано језичко осавремењивање, у приређивању *Описа* за штампу сачували језичке, ортографске и интерпункцијске карактеристике рукописа, као и његову структуру. Подаци о „предметима” наводе се у 7 рубрика *Описа*, и то: 1) редни број „предмета” у *Опису*, (од 1. до 1.616), 2) изворна канцеларијска (регистраторска) нумеричка ознака, 3) резиме предметног садржаја и именовање учесника у предметној радњи, 4) датум настанка најстаријег акта у „предмету”, 5) датум настанка најмлађег акта у „предмету”, 6) укупан број листова у „предмету” и 7) напомене о поретку листова у оквиру „предмета”, о броју листова који недостају, о стању физичке очуваности листова и др. Рукопис *Описа* В. О. Грекова имао је укупно 211 страница, а у штампаној књизи 173 стране.

Пре почетка описивања појединачних предмета, налази се „Историјска белешка” о фонду, коју је својевремено написао О. В. Греков. „Белешка” (у штампаној књизи је на четири странице) има три дела: *Крайка историја Новосрбског корпуса, Описна објашњења уз Опис фонда Новосрбског корпуса* и *Крайка историја и карактеристичке фонда Новосрбског корпуса*. У „Белешци” су предочене чињенице, квантитативни подаци, карактеристике и напомене за кориснике *Описа* грађе архивског фонда Новосрпског корпуса.

Разумљиво, *Опис* није могао нити ће икада моћи надокнадити целовити садржај уништених докумената, али је пружио веома захвалну количину релевантних изворних података.

така о многим личностима, местима, догађајима и процесима у оквиру Новосрпског корпуса, као и о његовим додирима са другим факторима на ширем простору јужне Украјине.

После завршетка *Ојиса*, на 85 страница штампани су интегрални текстови 27 сачуваних докумената (преписка, извештаји и информације поверљивог карактера) Новосрпског корпуса, који се налазе у Дњепропетровском обласном историјском музеју, и 5 докумената са личним потписима Ивана Хорвата, интегрално штампаних на 11 страница, који се баве, између осталог, односима Новосрпских јединица и војничких насеља са Пољацима, Татарима и Турцима.

Имајући у виду околност да *Ојис* није могао да покаже све фактографске карактеристике уништених изворних докумената, приређивачи В. Миљчев и О. Посуњко обогатили су садржај публикације комплементарним текстовима који проширују спознају читаоца о улози и историји трајања Новосербског корпуса средином 18. века, а често и омогућују узајамну верификацију података и збивања назначених у *Ојису* и података у другим изворима или научним и стручним радовима о сеоби Срба у Руско царство и Новој Србији. Такву улогу имају четири научна рада који су, после уводног текста *Од приређивача*, штампани у функцији „предговора”. Ти радови су: *Нове границе у Срему, Појисју и Поморшцију као примарне области миграција у Руско царство у 18. веку*, академика Славка Гавриловића (штампано на српском језику), *Срби у Украјини у перцији половини 18. столеття* др Володомира Миљчева, *Нова Сербія та Словоносербія – військово-землеробські поселення на нивдні України (1751–1764 рр.)* др Олге Посуњко, и *Срби – шітаб – офіцери и генерали у руској војсци у 18. веку*, мр Средоја Лалића (штампано на српском језику).

Поглавље *Найомене и коментари*, чији је аутор В. Миљчев, заузима 37 страница напомена и темељних објашњења за поједине личности, насељена места, граничарске је-

динице и друге појмове, које је аутор овог поглавља изабрао да их исцрпније објасни и представи. Поглавље садржи око 220 јединица (назива и појмова) изабраних из *Ојиса* и интегрално објављених сачуваних докумената. Тако, аутор даје шира објашњења за, на пример: „Черногорска команда”, „Слободски козачки пук”, „Пуковник Адабаша, потпуковник Перич, прапоршчик Милутинович”, „Шанац Чонград”, „Беглер-Бег Румелијски” и сл.). Засновано на изворним подацима, поглавље *Найомене и коментари* има карактеристике интерног лексикона који веома добро може помоћи кориснику књиге да успостави узајамну везу између података из разних историјских извора.

Последњи део књиге заузимају, како је то уобичајено у публикацијама научно-информативног карактера, *Именски индекс* и *Географски индекс*. Индекси заузимају читавих 40 страница у штампаној књизи, што указује на то да напред обрађени текстови садрже велики број имена личности и назива места. Та њихова особина омогућује упоређивање тих података са подацима у другим писаним и штампаним изворима о истим личностима и истим местима.

Као прилог, на крају књиге се налази каталог монографских и серијских публикација (64 библиографске јединице) из области историје Украјине и запоршког краја штампаних у периоду 1995–2005. године, и списак наслова издања који су у припреми за штампу у 2006. години. Међу објављеним књигама, као и међу насловима који су у припреми за штампу, има доста таквих који се тичу и Срба, који су се у 18. веку насељавали на подручју јужне Украјине.

Аутори, односно приређивачи ове књиге заиста заслужују признање за велики труд који су уложили у њену припрему, као и за стручну и научну доследност коју су при том показали. Књига је и леп пример корисне сарадње установа и појединаца на проучавању заједничких страница украјинске и српске историје.

Средоје Лалић

Џулија М. Х. Смит, ЕВРОПА ПОСЛЕ РИМА,
Слио, Београд 2006.

Ауторка књиге ради на Универзитету St. Andrew's у Великој Британији, историчарка је и предаје средњовековну историју у тамошњој School of History. Њена главна област интересовања је рана средњовековна Европа. Сем тога бави се родним студијама и положајем жена, религијом, хагиографијама, као и политиком и питањима у вези са границама. Највише проучава англосаксонску Енглеску и Француску, али и Италију, Немачку и келтски део британских острва. Ово је њено прво дело преведено на наш језик.

Пред нама је књига која осветљава културу раног средњег века. Џулија М. Х. Смит бави се Западном Европом и Скандинавијом у периоду од 500–1000 године. Осветљава културу у најширем смислу и цивилизацију Западне Европе од пропасти Римске империје, економске и политичке стагнације, преко варварских инвазија до формирања средњовековних монархија.

Поднаслов ове књиге је *Нова културна историја (од 500. до 1000. године)*. У уводу стоје речи саме ауторке које нам појашњавају методолошки приступ овом делу и иновације које уноси у историографију и тумачење ране средњовековне прошлости. Она се концентрисала на Западну Европу, посебан акценат стављајући на Британију, Ирску и Каролиншко царство, па и Скандинавију са мањим, али ипак присутним освртима на Италију, Немачку и Мађарску. Занимљиво је да сем коришћења латинских текстова, ауторка је користила и низ старих келтских текстова, било извора или митова и епова. Џулија М. Х. Смит желела је да опише разноликост култура, пре него да говори о хомогеној европској култури. Сама истиче коришћење упоредне етнографије и коришћење достигнућа антрополошких и других дисциплина. Током ишчитавања књиге овај методолошки приступ јасно се распознаје. Да би нам осветлила бројна подручја људског живота и свакодневног деловања ауторка се користила археолошким изворима, бројним

митовима и легендама и из њих извучила закључке о животу припадника западноевропских народа и култура раног средњег века. Коришћење извора, хроника, списа и извештаја карактеристично је за свако поглавље.

Период од пола миленијума ауторка нам презентује као динамичан период развоја средњовековне Европе, приказујући да је свет који описује битно различит 1000. године у односу на пола миленијума раније. По много чему још, ово је нова културна историја. Ауторка је одлучила да допринесе порицању историографског антагонизма између цивилизованог и варварског, између урбане медитеранске, римске културе и нових сеоских ратничких друштава на почетку новог раздобља. Треба рећи да овде појам култура има једно мало другачије значење у односу на уврежено, везано само за уметност. Култура живота и један целовитији преглед различитих аспеката људске делатности и међуљудских односа се овде обрађује, као и однос људи према спољашњем свету и непознатом.

Пре него што дам приказ самог садржаја, даћу још пар техничких и општих напомена. Књига поседује низ фуснота, посебно битних због извора који се у њима помињу, а који су обилато кориштени. У самом тексту можемо наићи на доста карата и табела. На крају се налази хронологија, али бих посебно истакао библиографију. Велики број нових наслова, изашлих у последњих неколико година, упознаје са новим издањима и достигнућима западноевропске историографије и нас који смо ипак на маргини европске науке.

Прећи ћу на садржај ове књиге чиме ћу појаснити раније изнесене тврдње о овом делу.

Европа после Рима има 4 велика дела, која се деле на по два велика поглавља, који опет у себи имају по три мања дела. Први велики део назива се *Темељи*. Његово прво поглавље носи назив *Говор и писање*. Бави се језицима којима се писало и говорило. Разноликост језика ране средњовековне Запад-

не Европе једна је од тема овог поглавља. Ауторка обрађује језике којима су људи говорили, као и однос латинског и тих језика. Такође, у овом поглављу обрађује се значај и самог латинског језика, као језика власти и свештенства чији је утицај био велик.

Људи и њихово окружење, надасве природа, тема су другог поглавља овог првог дела. Назив му је *Животи и смрт*. Ауторка се бави међудејством људи и климатских промена, као и променама у технологији обраде земљишта. Клима, природа и насеобине су, по речима саме ауторке, тема првог дела овог поглавља. Археологија је овде знатно заступљена. На основу гробаља, односно броја и старости покојника, утврђена је смртност у појединим деловима Европе, прецизније Британије и данашње Швајцарске, у Цириху.

Демографска питања такође су обрађена. Питање смртности се посматра у контекстима спречавања ширења породице, сиромаштва и других фактора. За сва поглавља је карактеристично да се Џулија Смит усредсређује, или се бар, колико извори дозвољавају, труди да нам прикаже и живот сасвим обичног човека паралелно са животом владара и високих световних и црквених достојанственика. Ово поглавље обрађује и разноликост погледа на свет, посебно невоље, чак и у оквиру хришћанских заједница. Повезивање, нпр. природних појава са ђаволом била је карактеристика и за учену елиту. Овај део односи се и на есхатологију везану за долазак 1000. године. Односом цара Отона III према Риму који и даље има идеолошки значај завршава се први део књиге.

Наклоности је назив другог дела. Уопштено можемо рећи да се бави међуљудским односима разних природа. Прва глава (укупно 3 у књизи) има наслов *Пријатељи и рођаци*. Породични односи били су другачији, а сродство је имало сложене облике. Ауторка каже да је у центру раног средњовековног друштва пре било домаћинство, а не породица у данашњем смислу, али је ипак чинила језгро домаћинства. Сродство је значило и код наслеђивања престола, али је било и много сукоба, трвеза и оно није значило увек и добре односе, штавише, често је било узрок и сукоба међу најближима. Ово поглавље обрађује и давање имена, његов значај и одабирање од стране родитеља. Користећи опет низ извора ауторка нам даје и приказ како се бранила и колики је значај

имала част, посебно код жена, али и у свим друштвеним слојевима. Мушко-женски односи се такође обрађују, посебно се ставља акценат на неравноправан положај жене и њен уопште мањи значај у друштву, као и ставове моралиста и црквених отаца о божански уређеном односу између полова. Међутим, Џулија М. Х. Смит нам истиче и локалне обичаје и поделе послова између мушкараца и жена зависно од регије. Овај део карактерише и опис начина на који су се жене одевале и шта су имале, опет на основу археолошких налаза и пре свега гробова. Одељак о мушко-женским односима и завршетак овог дела књиге односи се на појам брака, зачећа, секса, као и на однос жене и имовине и могућност наследства.

Трећи део књиге носи назив *Средства и наследства*. Друштвено уређење и пре свега однос између владајућих и потчињених сталежа тема су првог поглавља овог дела. Ропство и слобода чинили су основну поделу међу људима свих заједница периода на који се ова књига односи. Ауторка нас упознаје са различитим ступњевима зависности и слободе, као и прелазу из једног сталежа у други. Приказ односа сељака и господара Џ. М. Х. Смит нам не даје глобално, већ на основу локалних обичаја, у Фландрији на имању манастира Св. Петра у Гану. Разноликост друштвених положаја видимо и у односу на високе достојанственике, племиће или црквене, а ауторка нам износи и обележја елите. Друго (укупно 6) поглавље овог дела односи се управо на ту елиту. Места где се богатство скупљало, попут краљева или великих владетелина, као и сам облик тог богатства и на чему се оно заснива, једна је од обрађиваних тема. Покровитељство, блага и награђивање се такође обрађују у овом поглављу. Овде се даје осврт на поклоне који су давани господару, као и поклоне који су обично владари додељивали својим потчињенима и црквеним великодостојницима. Ауторка закључује да је било важно гомилати благо, али још важније распоређивати га на права места и у праве сврхе.

Идеологије је тема последњег дела ове књиге. У првом поглављу тема је однос краљева према хришћанству, значај ширења хришћанства и начини његовог ширења. Сем тога, ауторка нам даје преглед особина које је, према схватању раног средњег века, требало да испуњава краљ, као заштитник вере

и парадигме хришћанских врлина. Значај владара који је у центру верског живота и сакрални, тј. религијски смисао краљевског достојанства нам се објашњава на примеру угарског краља Стефана. Ширење нове вере, њени путеви, било ратом или на миран начин такође се обрађују. Ауторка нас упућује и у друштвене и политичке контексте ширења нове вере. Последње поглавље везано је за Рим. Рим, не у контексту политичке историје на основу које се често објашњава његово место или улога, већ као вечно присутна идеја, али и град са својим становницима, културом и градским животом одвојеним од идеолошког појма. Сваки део овог поглавља почиње путем у, или из овог града. Идеологија Рима обрађује се и кроз порекло и митове којима је оно објашњавано на почетку средњег века. Ауторка и сама истиче, а свакако се из самог текста види, да ходочасници и путници, и њихови доживљаји чине у ствари суштину поглавља. Они и њихови доживљаји величине и величанства овог града. Оно што је посебно ва-

жно у овом поглављу јесте напор Џулије М. Х. Смит да објасни да су заједнице на ободима некадашњег Царства настале из сопствених посебности и прилика.

Овим се завршавају и поглавља, а на крају имамо епилог. У њему ауторка износи закључке о томе да је период у књизи у ствари период Европе после, али и пре Рима. После царевине, а пре уздигнућа црквеног средишта. За њу је Западна Европа од 500–1000. Европа у којој је римска култура једно обележје и један чинилац.

Оно што бих истакао као мој закључак јесте да је професорка Џулија М. Х. Смит нашла у овом периоду базу савремених културних различитости Европе и истакла да савремени свет, као ни тадашњи, није нимало једнообразан упркос неким заједничким чиниоцима. Такође и да је у темељу модерног света, нарочито у овом случају Европе, право богатство различитости и мултикултуралности још од времена после пада Римске империје.

Борис Стојковски

УДК 821.163.41–95

Georges Tate, JUSTINIEN. L'ÉPOPÉE DE L'EMPIRE D'ORIENT, Librairie Arthime Fayard 2004.

Жорж Тат је сарадник Института и професор античке историје и археологије на Универзитету Версај-Сен Квентин, а тренутно је саветник за културну сарадњу у Амбасади Француске у Ираку. Један је од најбољих стручњака за позну антику и рани средњи век на Оријенту. Аутор је низа монографија, чланака из ове области, а публиковао је и бројну грађу и документа.

Монографија која је пред нама носи назив Justinien. *L'épopée de l'Empire d'Orient* (Јустинијан. Епопеја Источног царства¹). Ради се о изузетно обимном делу које обухвата готово 900 страна и у којем је дат исцрпан преглед владавине византијског цара Јустинијана I (527–565), једног од несумњиво

највећих средњовековних владалаца, и Медитерана и Леванта у то доба. Татова књига није прва о Јустинијану, али има велики значај као компилација различитих аспеката овог периода. Поред тога, коришћена је новија литература и сазнања која нпр. Шарл Дил, пишући пре више од једног века своје дело о Јустинијану није имао.

Пре него што почне да пише о самом императору и његовој власти, Тат нам даје исцрпна два поглавља. Прво је *Увод* у коме почиње са кризом позног Римског царства у III столећу. У њему се осврће још на Диоклецијанову и Константинову владавину, као и на оснивање Новог Рима и пропаст Западног царства.

Наредна глава носи назив *Пролог (Prologue)*. Обухвата Зенонову другу (476–491) и Анастасијеву (491–518) владавину, осврћу-

¹ С обзиром да је књига на француском, а да нема превода на српски, наслове сам преводио сам (нап. Б. С.)

ћи се на личност Анастасијеву, на верске распре са монофизитима и Халкедонски сабор. Такође се говори о ратовима са Готима, продору на Црвено море и економским и фискалним реформама Ромејског царства.

После ова два уводна поглавља почиње први део књиге *Владавина Јустина I (Le regne de Justin Ier)*. Прво поглавље овог дела књиге посвећено је доласку Јустина I на престо, завери која је претходила и његовом избору за цара.

Владавина цара Јустина и долазак Јустинијана на трон тема је наредног поглавља. Овде се још говори о њиховим сарадницима, а део ове главе носи поднаслов *Теодора* и где се говори о почетку њиховог познанства и износе противречни извори о овој царици.

Треће поглавље посвећено је поново верским распрама о којима Тат исцрпно говори у целој књизи. Халкедонци и нове поделе међу монофизитима, као и преговори са папом и покушај проналажења теолошког компромиса, теме су ове главе. Док је спољној политици, у овом случају према Истоку посвећено четврто и последње поглавље првог дела. *Раи или мир на истоку?* назив је ове главе у којој се обрађују односи са Персијом у доба сасанидске династије и њене кризе, кавкаска и цинорморска политика и однос према Јемени и християнизацији ове далеке земље.

Јустинијаново царство-L'empire de Justinien наслов је другог дела. У осам глава обрађују се разнолики аспекти унутрашње политике првог периода Јустинијанове владавине. Прво поглавље се односи на сам појам цара, његову моћ и апсолутну власт, као и нову палату – слику императорове моћи.

Државна администрација је тема другог поглавља, њено уређење на нивоу провинција и Царства, као и њен значај. Наредно поглавље посвећено је цркви, њеном уређењу, потом односу између цара и петорице патријараха, као и верским расправама и мисонаризму Источне цркве.

Последња два поглавља посвећена су односу цара и богатих, односно аристократије и елите (*honestiores*) и царевом односу према *humiliores*, нижим сталожима друштва. Посебно бих истакао Татов приказ односа цара према старој аристократији још из доба Римског царства и нових урбаних елита и њиховом међусобном конфликту.

Шеста глава посвећена је монаштву, његовим коренима, са посебним освртом на

монаштво у Сирији и Месопотамији. Тат такође обрађује њихов значај и однос монаштва према теолошким расправама тако карактеристичним за ово столеће.

Économies et conditions matérielle de la vie des hommes тема је седмог поглавља другог дела. Материјални живот људи као и сви битнији аспекти економског живота Византије VI века, овде се обрађују. Пољопривреда, настанак корпорација, села, градови и експанзија економије, неке су од кључних тема на које се аутор осврће.

Последња глава носи један занимљив наслов, а и сама обрађује један другачији поглед на византијску цивилизацију. Назив јој је *L'émergence d'une civilisation nouvelle* или *Појава једне нове цивилизације*. Тат овде жели да прикаже постепено напуштање хеленског света, утапање неких његових делова у нову цивилизацију, грчку, не више римску, хришћанску, не више класичну. Промене у одевању, нов начин писања књига, као и универзитет само су неки нови аспекти овог века које аутор жели да прикаже као једно ново доба. Хришћанство је имало утицаја и на ренесансу оријенталних језика и култура, а дошло је и до јачања других наука, права и стенографије. Жорж Тат је мишљења да долази до опадања научног мишљења и појаве нове антропологије под снажним утицајем цркве.

Овим се завршава други део. Трећи је, такође, посвећен унутрашњој политици, али у много конкретнијем виду, за разлику од прилично општих теза у претходном. *Велика унутрашња остварења владавине (527–540)* му је назив. У оригиналу *La grande réalisations intérieures du regne (527–540)*. Бави се у 6 глава политичким, правним и другим питањима. У првом поглављу тема су сарадници цара, а посебно се поставља питање Теодорине улоге, да ли је била царица или супруга. Јован Кападокијски и његове реформе као и префектуре, тема су посебног поглавља. Обрађују се и побуне против њега и напослетку његов пад. Ниједна друга личност није добила толико простора као Јован Кападокијски, којег Тат очигледно сматра једном од кључних фигура Јустинијанове владавине. Наредно поглавље бави се односом цркве и царства, унутрашњим животом цркве и прогоном јеретика.

Јустинијанов кодекс и правна регулатива су тема четвртог поглавља трећег дела књи-

ге. Тат нас упознаје са смислом ових реформи, самим Кодексом, али и његовом несавршеношћу и недостацима.

Аутор се и у овом делу књиге бави животом обичних људи и покушава да нас упозна са животом Цариграда као престоницом. Хи-подром као централно место у граду, као и демос седишта Империје, тема су овог поглавља. Говори се и о почетку нереда, фракцијама и напослетку побуни Ника, од 12. до 19. јануара 532. године.

L'empereur des édifices-Цар грађевина назив је последњег поглавља. Оно се бави обновом Цариграда, као и архитектуром нових градова и обновом старих. Тема су и небројене цркве и улога акционара, тј. доносилаца капитала, захваљујући којима су се и подизале броје грађевине. Наравно, обрађује се и Света Софија, као најзначајнија грађевина можда и целе империје.

Ово је и крај трећег дела.

Четврти део има најмање глава, свега четири и бави се спољном политиком којој је Тат дао јединствен назив *Време великих победа* (527–540). Аутор нас упознаје са циљевима и средствима спољне политике у доба цара Јустинијана, са дипломатијом, као и царским реформама у војној области.

Друго поглавље односи се на рат на Истоку. Сукоби са Персијом од 527–532. основна су другог поглавља. Рат у Јерменији, Месопотамији, персијска офанзива у Сирији и битка код Калиникума, такође су део прве у низу великих победа о којима ово поглавље говори. Завршава се вечним миром двају царстава.

Освајање вандалске Африке, са нарочитим освртом на Велизара и његову улогу у овим сукобима тема је треће главе. Говори се о учвршћивању власти Византије у Африци, али и кризи и побуни војника, као и интригама против Велизара.

Италијански ратови су наравно следећи. Тат овде говори о кризи и крају Теодориховог режима, као и о дипломатским и војним аспектима сукоба на простору данашње Италије. Обрађује се освајање Рима, готска опсада овог града и освајање северне Италије.

Једним кратким закључком завршава се поглавље *Le temps des grandes victoires* (527–540).

Пети део је најобимнији, а уједно и последњи. Носи помало романтичарски назив *Крај владавине или изгубљене илузије* (540–

565), и односи се на други период Јустинијанове владавине.

Преокрет деценије је прво поглавље. У њему се Тат бави неким кључним моментима преокрета у периоду 540–550. када долази до слабљења Царства. Сем рата, аутор овде наводи и обрађује земљотрес, кугу, који су за њега такође један важан фактор. Овај методолошки приступ нам помаже да сагледамо много јасније тај, наизглед предалеки период и разумемо дешавања у пунијем светлу.

Унутрашња политика до 555. године тема је другог поглавља. Бројне интриге, завере овог периода су тема ове главе. Сем тога, Тат овде обраћа пажњу и на фискална и административна питања, као и на обнову градских сукоба.

Немогуће јединство духа-L'impossible unité des esprits у оригиналу. Још један можда поетски назив, али који заиста осликава стање унутар цркве и неуспех дијалога са монофизитима. Сем тога, овде се обрађује и сукоб цара и папе, као и V Васељенски сабор, одржан у Константинопољу 553. године.

Цело четврто поглавље овог дела посвећено је Африци, њеном развоју, изградњи, богатству, али и каснијим сукобима. Ради се још о побунама, променама у византијској управи у Африци и рестаурацији царске власти.

Основна тема наредне главе је Балкан. Описује се значај и место Балкана у одбрани царства, продор Словена и Бугара на Балкан и Јустинијанова политика према овом подручју.

Пре поглавља о рату са Персијом, на неколико страна Тат нам описује Персију под шахом Хозројем, што је и шеста глава.

Наредно поглавље се односи на рат двају великих империја. Сукоби у Сирији и Месопотамији, као и поновно освајање Антиохије од стране Византије и непрекидни рат у Лазици теме су овог поглавља.

Поновно освајање Италије је везано за осмо поглавље петог дела ове обимне монографије. Велизарови неуспеси, као и слабост византијске администрације увод су у нове ратове са Тотилом и његовим наследницима на готском трону. Наравно, аутор нас овде упознаје са Гепидима, Лангобардима и Францима који ступају на историјску сцену. Глава се завршава Нарзесовим ратом 550–552. и освајањима Италије и Шпаније.

Последње, девето, поглавље посвећено је нередима и другим факторима пропадања Јустинијановог царства. Тат опет сагледава ту последњу деценију кроз многе аспекте. Множење јереси у овом периоду, бројне завере само су један аспект опадања Византије у последњој декади власти Јустинијана I. Куга и природне непогоде су још један аспект који аутор сагледава. Ово поглавље се завршава смрћу императора.

Закључак који нам Тат доноси јесте у ствари низ питања које аутор поставља и о којима расправља. Она се односе на то је ли цар исцрпео све ресурсе царства, да ли је у питању била тоталитарна владавина, да ли је погрешно што се придржавао одредаба Халкидонског сабора и прогонио монофизите. Дакле, крај књиге у ствари отвара нове могућности за сагледавање ове несумњиво велике личности и величанственог доба апогеја Византијске империје.

Ово дело, поред свог садржаја који сам укратко приказао има и низ додатака који дело чине још квалитетнијим у техничком и

методолошком смислу. Хронологија пет највиших црквених великодостојника хришћанске цркве (папе и четворице источних патријараха), као и генеалошка стабла неки су од додатака. Сем њих Тат нам прилаже један речник мање познатих појмова, једну исцрпну библиографију, као и низ планова и карата, које посебно истичем. Међу њима могу се наћи и физичке и политичке карте појединих делова тадашње Византије, план палате, Свете Софије и друге карте. Наравно, подразумева се и један детаљан индекс имена.

Овим се завршава књига Жоржа Тата. Као што се може наслутити, она обрађује бројне аспекте живота и дела цара Јустинијана, али и осветљава из бројних углова Византију тога времена. Уз ове бројне додатке, ово дело добија на својој важности, усудићу се рећи и капитално. Остаје нада да ћемо ово дело ускоро добити и у преводу на српски језик, јер би то било изузетно значајно за нашу историографију.

Борис Стојковски